

KORUNK

INTÉZMÉNYEK, ERKÖLCSÖK ÉS
SZEMÉLYES SZABADSÁG A SZÉ-
KELY TÁRSADALOMBAN • SORS
ÉS SORSFORDULÓ MÉRÁBAN •
A TILTAKOZÁS METAFORÁI •
KRÚDY GYULA — 1978 • LESZ-E
„EGZAKT” BIOLÓGIA? • A HIB-
RIDEK ÉLETKÉPESSÉGÉRŐL •
AZ EGYESÜLÉS ÉS A ROMÁNIAI
MUNKÁSMOZGALOM • CZÓBEL
ÉS ZIFFER • ALKOTÓK ÖNTU-
DATA • A TÖRTÉNETI DEMOG-
RÁFIA IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI •

1978 • 11



A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata



KORUNK

XXXVII. ÉVFOLYAM, 11. SZÁM • 1978. NOVEMBER

- ION DELEANU • Társadalmi szervezetek a szocialista demokrácia rendszerében II. (Dombi Géza fordítása) 897
ARADI JÓZSEF • Sors és sorsforduló Mэрában 900
MIHAJLO MARKOVIC • Egyén és társadalom 907
JUSTINAS MARCINKEVICIUS • Este: atomfélelem (vers, Bán Péter fordítása) 911
PÁSZKA IMRE • Egyéni és közösségi tulajdon a nomád népeknél 912
EGYED PÉTER • Intézmények, erkölcsök és személyes szabadság a székely társadalomban 919
KÁNTOR LAJOS • A tiltakozás metaforái 926
BORI IMRE • Krúdy Gyula — 1978 930
GÁNTI TIBOR • Lesz-e „egzakt” biológia? 934
IOAN NOJA • A láthatatlan, Társatlan tengerészek (versek, Veress Zoltán fordítása) 937

JEGYZETEK

- VERESS ZOLTÁN • Alkotók öntudata 938
HERÉDI GUSZTÁV • Véleményem szerint... 939
SZABÓ ILONA • Kell a törődés 942
SZILAGYI JÚLIA • Búcsú Beesky Andortól 943

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

- GHEORGHE I. BODEA • Az egyesülés és a romániai munkásmozgalom (Mihály Judit fordítása) 944
FERENCZI GÉZA • Néhány kora középkori székely falu keletkezési idejéről 947
ION OLTEANU • Dinicu Golescu hazafisága (Dombi Géza fordítása) 954

DOKUMENTUMOK

- BORGHIDA ISTVÁN • Czóbel és Ziffer 957

TUDOMÁNYOS MŰHELY

- LAZÁNYI ENDRE • A hibridek életképessége 959

SZEMLE

- BÁTHORI LAJOS • A történeti demográfia időszerű kérdéseiről 964
NEMÉNYI ÁGNES • Avasvidék a szocialista fejlődés útján 967
G. E. • Eduard Eisenburger: Egalitate reală — participare activă (Könyvről könyvre) 968
P. J. A. • Wassily Leontief: Terv és gazdaság (Könyvről könyvre) 970

LÁTÓHATÁR

- R. GY.: A fiatal Gramsci gyakorlatfilozófija (Magyar Filozófiai Szemle); Művészet; Merkur; Le Monde des Livres

SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

- Csomafáy Ferenc, Kabay Béla, Stasys Krasauskas, Madarassy György, Székely Dániel, Ziffer Sándor

KORUNK

- ALAPÍTÓTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).
Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző
Felelős titkár: Ritoók János
Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mócok útja 3.
Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).
Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

Társadalmi szervezetek a szocialista demokrácia rendszerében II.

3. Előző számunkban rámutattunk arra, hogy a társadalmi szervezetek alanyai és tárgyai is egyben a társadalmi haladásból fakadó minőségi átalakulásnak. E folyamat első és alapvető vonása a párt vezető szerepének magas fokú minőségi megnyilvánulása a demokrácia rendszerében általában s az egyes társadalmi szervezetek működésében különösen. Társadalmunkban a párt vezető szerepét indokolja és igazolja, nyilvánvalóan és fellebbezhetetlenül megalapozza a párt következetessége, határozottsága és képessége, amellyel a forradalmi átalakulás minden szakaszában tevékenykedett és tevékenykedik, s az a mód, ahogyan viszonyul e folyamat minden egyes alkotóeleméhez. Ha a pártra háruló társadalmi szerepet és felelősséget értékelő módon elemezzük, látnunk kell, hogy társadalmunk egyetlen jellemzője sem vizsgálható meg a párt előremutató tervezésétől és gyakorlati tevékenységétől elvonatkoztatva. Határozatai a kitűzött célok állandó, megbízható és meggyőző próbaköveinek, biztosítékainak bizonyultak, ugyanakkor az eltökéltség, amellyel a kitűzött célok valóra váltásáért küzd, valamint a nép sorsának alakításában elért nagy eredmények egybevetése messzemenően igazolja a szavak és a tettek egységét. Mindez meghatározza társadalomvezetői státusát és szerepét, s igazolja hozzáértését és elhivatottságát az ország és a nép történelmének alakításában.

„A szocialista építés során főhalmazot tapasztalat igazolja — mutatott rá Nicolae Ceaușescu elvtárs a művelődési dolgozók 1971 júliusában tartott országos munkatanácskozásán —, hogy a párt vezetése nélkül nem lehet létrehozni az új társadalmat, hogy ez elképzelhetetlen olyan élcsapat nélkül, amely világos, marxista—leninista ideológiával van fölfegyverkezve, olyan ideológiával, amely az emberi társadalom forradalmi átalakulását célozza. Eppen ezért minden figyelmünket a pártnak és vezető szerepének erősítésére fordítjuk ma és a jövőben is, hogy minden pártszerv és -szervezet, valamennyi párttag méltó módon feljeljen megküldetésének és a nép, a munkásosztály, a szocialista nemzetünk iránt érzett kötelezettségének.”

Folytassuk az elemzést. Mi határozza meg szocialista demokráciánk rendszerén belül a társadalmi szervezetek szervezeti és működési struktúrájának dinamizmusát? Nem más, mint ama sajátos feladatkör állandósága, mondhatni megállapodottsága, amely érvényes minden egyes társadalmi szervezetre és egész rendszerükre, s megfélel jellegeteknek, fölépítésüknek, valamint rendeltetésük céljának. Pártunk elgondolása szerint a társadalmi szervezetek nem csupán holmi „transzmissziós szíjak”, hanem önálló szervezetek, és az a hivatásuk, hogy tevékenyen bevonják a tömegeket az állam- és közügyek intézésébe. Ez a fölfogás újtól járul hozzá a marxizmus—leninizmus kincsesházának elméleti és gyakorlati gazdagításához, s a társadalmi szervezetek szerepének és küldetésének mélyreható, strukturális jellegű átértékelésére szólít föl.

Önállóságuk megerősítésével és céljaik pontos meghatározásával párhuzamosan *hangsúlyozódik szilárd és egységes rendszerbe történő beépülésük is*, hogy biztosítsák valamennyi társadalmi szervezet felfogás- és működésbeli egységessége. Ezt a beépülést, strukturálódást mindenekelőtt valamennyi társadalmi szervezet pártvezetése biztosítja. Jelentős ilyen irányú szerep hárul ugyanakkor a Szocialista Egységfrontra mint a legszélesebb tömegeket képviselő politikai szervezetre. A Román Kommunista Párt vezető szerepének elismerése és tiszteletben tartása alapján a Szocialista Egységfront országunk valamennyi társadalmi osztályát és csoportját tömöríti, a szakszervezeteket és a nők, ifjak szervezeteit, a különféle közösségi testületeket, a nemzetiségi dolgozók tanácsait, a szövetségi, tudományos, művelődési szervezeteket, társaságokat. Ily módon egyesíti az erőfeszítéseket, és járul hozzá a társadalom alapvető céljainak valóra váltásához.

„A Front tevékenysége egyben hatékony út ahhoz, hogy a széles népi tömegeket bevonjuk országunk politikai-társadalmi életébe. Szocialista demokráciánk így mind ténylegesebb és hatékonyabb lesz. A társadalmi szervezeteknek, valamennyi társadalmi kategória képviselőinek, maguknak a tömegeknek egyre élénkebb részvétele pártunk és államunk egész politikájában elősegíti szocialista demokráciánk tökéletesedését, ami szerves, elválaszthatatlan része a sokoldalúan fej-

lett szocialista társadalom építésének" — hangoztatta pártunk főtájkára a SZEP Országos Tanácsának 1970. március 27-én tartott plenáris ülésén mondott beszédekben.

Mint a szocialista demokrácia rendszerének alkotóelemei, a társadalmi szervezetek részt vettek és részt vesznek az állami célkitűzések és feladatok valóra váltásában. Ez a részvétel általában kétféleképp történik: egyfelől oly módon, hogy valamennyi állami tanácsadó testületbe gyakorlatilag bevonják a társadalmi szervezetek és szervek képviselőit (például adminisztratív vonalon az üzemek és intézmények dolgozóinak vezetőtanácsába), hasonlóképpen a kettős jellegű párt- és állami szervek munkájába, másfelől pedig oly módon, hogy a közös eszmék és célkitűzések jegyében az állami és a társadalmi feladatok, tennivalók szorosan összefonódnak. A jelenlegi szakasznak viszont van egy olyan különleges vonatkozása, sajátága is, amely hangsúlyozottan módosítja, átértékeli a társadalmi szervek szerepét és működését területét: mégpedig az a tény, hogy az állam hatáskörének, feladatainak egy része áthárul a társadalmi szervekre, s e folyamat nyomán a társadalmi szervezetek öngazgatási jellege mindinkább kidomborodik. Ez azonban nem vezethet az állam szerepének leértékeléséhez és lebecsüléséhez, feladataink és tennivalóink lekicsinyléséhez.

„Figyelembe vesszük — szögezi le a Román Kommunista Párt Programja —, hogy a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtésének és a kommunizmusra való áttérésének az időszakában az államra jelentős szerep hárul az egész társadalmi-gazdasági tevékenység megszervezése terén. Szem előtt tartva ugyanakkor a nemzetközi körülményeket, azt a tényt, hogy a világon különböző társadalmi rendszerű országok léteznek, az államnak fontos feladatokat kell teljesítenie a haza forradalmi vívmányainak, függetlenségének és szuverenitásának védelmében. Persze, az adott körülményeknek megfelelően, egyik vagy másik időszakban az állam tevékenységének meghatározott területére tevődik nagyobb hangsúly, de minden körülmények között növekszik a gazdasági-társadalmi tevékenység tudományos vezetésében betöltött szerepe.”

E valóság tudomásulvételének tanúbizonysága az a mód, ahogyan pártunk fölveti és meghatározza az állam hatáskörének dinamikáját, s ennek megfelelően a hatáskörből fakadó teendők alakulásának irányzatát, hasonlóképp erre utal az a következetesség is, amellyel mi elhatároltuk magunkat attól az egy időben a törvényszerűség rangjára emelt tételtől, amely szerint „amilyen mértékben közelítünk a szocializmushoz, az osztályharc olyan mértékben éleződik ki, s eszerint az államnak erősítenie kell elnyomó szerepét”. A szocialista állam hatáskörének tartalma konkrét társadalmi-történelmi tartalom, amelyet a társadalomban végbement minőségi átalakulás, valamint az egyes fejlődési szakaszok követelményei szabnak meg. Ebből fakad az, hogy bizonyos szakaszokban erre vagy arra a szerepkörre, azon belül pedig az illető szerepkört jellemző feladatokra tevődik a hangsúly.

A pártprogram előírásai nyomán egyre szélesednek azok a lehetőségek, amelyek keretében a dolgozók részt vesznek a gazdasági és társadalmi élet kérdéseinek megvitatásában, az állam vezetésében; ez egyike ama irányzatoknak, amelyek révén hazánkban a szocialista demokrácia fejlődik. Ezzel kapcsolatban a pártprogram szükségesnek tartja az időszak helyi és országos értekezleteket, tanácskozásokat, amelyek lehetőséget nyújtanak — a szóban forgó területeken tevékenykedő dolgozók és szakemberek bevonásával — valamennyi ágazati tevékenység elemzésére és megvitatására, a munkát javító konkrét intézkedések meghozatalára, a pártprogram mind jobb feltételek közt történő valóra váltására.

Az a tény, hogy a társadalmi szervezetek és szervek az államiakkal együtt széles körű képviseletre épülő — konferencia, tanácskozás és kongresszus jellegű — testületeket hoznak létre, fejlődésük újabb meghatározó vonása. Ebben a vonatkozásban megemlítenénk két országos szintű megnyilvánulást: a mezőgazdaság szocialista egységei vezetőtanácsainak és az egész parasztságnak a kongresszusát — parasztságunk e legszélesebb és legreprerzentatívabb képviseleti fórumát — s az ipari, építő- és szálltővállalatok dolgozói tanácsainak kongresszusát — a munkásosztály e legszélesebb körű demokratikus képviseletét. A dolgozó tömegeknek az ország vezetésébe és a közügyek intézésébe való bevonását biztosító eme testületekkel kapcsolatban néhány jellemző vonást emelnénk ki, olyan természetűeket, amelyek lehetővé teszik, hogy fölmérhessük az említett megnyilvánulások jelentőségét és a társadalmi-gazdasági életre gyakorolt kedvező hatását. Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy e konferenciák, tanácskozások és kongresszusok megtartását intézményesítették, ily módon tehát rendszeressé szervezett állandó keret biztosítja a dolgozók részvételét a társadalomvezetés általános politikájának kidolgozásában és valóra váltásában, valamint a tömegek kollektív bölcsességének és tapasztalatának széles körű értékesítését, valamennyi állampolgár alkotóképességének fölhasználását a szo-

cialista haza felvirágoztatása végett. Másodsorban: ezek az országos jellegű, széles körű képviseleti testületek nem csupán egyszerű tanácsadó, hanem tanácskozó szervezetek, amelyek határozatokat vagy más jellegű, irányszabó döntéseket hoznak a szóban forgó tevékenységi ág időszerű teendőit vagy távlati feladatait illetően.

Harmadsorban: ezek a kongresszusok létrehozták állandó munkaszervezetüket azzal a megbízással, hogy összehangolják és nyomon kövessék az állami döntéshozatal, az irányítás és ellenőrzés rendszerébe illeszkedő határozataik végrehajtását és alkalmazását. Két példát idéznék ebben a tekintetben: törvény szentesítette az Országos Mezőgazdasági Tanács mint a szocialista mezőgazdasági egységek vezetőtanácsai és az egész parasztság kongresszusa széles körű képviseletére épülő állandó munkabizottságának létrehozását, és ugyancsak törvény szentesítette az ipari, építő és szállítási dolgozók kongresszusának állandó jellegű munkabizottsága, a Dolgozók Országos Tanácsa létrejöttét. A társadalmi szervezetek szerepének és hivatáskörének kiterjesztésére vall az is, hogy a jelenlegi szakaszban, de távlatosan is fokozódik és elmélyül ideológiai s nevelői hatásuk, mondhatni küldetésük. Még az olyan társadalmi szervezetek is, amelyek hangsúlyozottan gazdasági tevékenységet folytatnak (például a szövetkezetiek), más szervezeti struktúrákkal egyenlő mértékben elkötelezték magukat arra, hogy részt vegyenek a dolgozók ideológiai színvonalának emelésének bonyolult folyamatában: a forradalmi kombattivitás és felelősségtudat kialakításában, a kommunista világnézet elfogadtatásában és alkalmazásában, a minden dolgozóra háruló munkafeladatok teljesítésére irányuló igényesség és köteleltségtudat megerősítésében. Arra vonatkozóan, hogy a tömeg- és társadalmi szervezetek olyan keretek, amelyek valamennyi társadalmi csoport befogadására alkalmasak, pártunk főtitkára, Nicolae Ceausescu elvtárs a következőket mondta 1977. szeptember 23-án, a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának munkamegbeszélésén: „Mindent meg kell tennünk annak érdekében, hogy a tömeg- és társadalmi szervezetek, a keretükben dolgozó kommunisták, pártmunkások teljesítsék köteleltségüket avégett, hogy erősítsék az egész nép egységét, és biztosítsák a párt politikájának maradéktalan végrehajtását.”

Bármely tudományos értékű vezetés elengedhetetlen feltétele az ellenőrzés biztosítása és megerősítése. A rendszeres ellenőrzés és a helyes nyilvántartás megszervezése a gazdasági-társadalmi élet minden ágazatában, az adminisztratív-gazdasági apparátusnak a tömegek részéről történő társadalmi ellenőrzése a társadalom tudományos vezetésének lényegbevágó irányelveként szerepel a pártprogramban: „Társadalmunkban az ellenőrzésnek egységesen pontos kritériumok szerint kell megvalósulnia. Ennek érdekében az e rendeltetéssel létesített párt- és állami szervezeteknek fokozniuk kell ellenőrző tevékenységüket a terv- és pénzügyi fegyelem erősítéséért, az összes gazdasági-társadalmi szervek felelősségének növeléséért a párt-határozatok és az állami törvények teljesítésében. Ebben az értelemben ugyancsak különlegesen fontos, hogy az intézményesített szervek tőkéletessé váljanak a tömegellenőrzésnek — szocialista társadalmi rendünk mélyseges demokratizmusa kifejezőjének — szervezését és kibontakoztatását a társadalmi javakkal való gazdálkodás fölötti ellenőrzés érdekében valamennyi munkaközösségben, valamint minden egyes gazdasági-társadalmi egység tevékenységének ellenőrzése érdekében.”

Ebben a megközelítésben világossá válik, hogy a társadalmi szervezeteknek a tömegek gyakorolta ellenőrzésbe való fokozott hatáskörrel és eredményességgel történő bevonása olyan tényező, amely lehetővé teszi az említett szervek részvételét az állam vezetésében, hozzájárul e vezetés tudományos jellegének biztosításához, ugyanakkor a szocialista demokrácia rendszerének gazdagon kibontakozó fejlődéséhez. Mindez természetesen csupán néhány a szocialista demokrácia rendszerének ama tényezői közül, amelyekre a párt alapoz a képviseleti testületek, a dolgozók szervezetei részéről történő társadalmi ellenőrzés kiszélesítésére irányuló törekvésében.

A szocialista demokrácia rendszere szervezeti-működési struktúrája révén olyan kiegyensúlyozott és szimbolikus építmény, amely jelképezi mindazt, ami van és amivé lenni iparkodik a mi társadalmunk. Tartós hajlék, amely magába foglalja minden anyagi és szellemi építményünket. A szocialista demokrácia rendszere nem metafora, hanem keret, amelyben és amelynek révén a szuverén népakarat érvényesülése önkormányzást, öngazgatást, új társadalomra, szabad és emberhez méltó életre irányuló alapvető és állandó óhaját jelent. A szocialista demokrácia rendszere valójában a történelmi fejlődés menete, aktuusa, amelynek során az egész nép teljes mértékben fölemelkedik elhivatottságának magas fokára.

Dombi Géza fordítása

Sors és sorsforduló Mérában

Minden ember élete kész regény, de a dolgozó szegény emberé különösen az. A gondolat Veres Péter egyik leveléből való, melyben életútjának leírására biztat egy sokgyermekes parasztasszonyt. A paraszti önéletírások emberi és kordokumentum-értékét ma már senki sem vitatja. Egyéni sorsokban kap értelmet a sorsforduló, és sorsfordulók látják el jelentéssel az egyéni sorsot. A számadatokba foglalt falutörténetek azért oly sivarak, mert a legfontosabb maradt ki belőlük: az önmaga erejével, idejével, életével jól-rosszul gazdálkodó, törekvő-sodródó, választott vagy viselt sorsát önmagának és másoknak magyarázni próbáló parasztember.

„Regényes fordulatokban gazdag élet adatott számomra, ezt próbálok meg az élet alkonyán leírni, ne múljon el nyomtalanul” — indítja életírását a mérai Simon András. A vele egyfalubeli Horváth János Cifra azért veti papírra „gő-röngyös” életét, hogy „a múltat mint emléktárgyat” megőrizze. „Gyermekeink és unokáink is láthassák — írja —, mert ez egy nemzedék életét örökíti meg.”

A kétféle ajánlás az „emlékül hagyom” egyetemes formuláján belül az életírások lehetséges kétféle kommunikációs álláspontjára utal. Az egyik típus — bevallottan — egyéni életsorsának hányatottságát kívánja megörökíteni. „Hátha kezébe kerül olyanvalakinek, kit nagyobb íráskészséggel áldott meg a sors” — bocsátja útnak üzenetét Simon András. Valójában az önvallomás kényszere hajtja az életíró, „igaz valóját”, életének igaz tartalmát szeretné feltárni remélt olvasói — falu és világ előtt. A világ azonban — a közlés világa legalábbis — sokszor elérhetetlen messzeségbe kerül a paraszti, félpaszti vagy „utóparaszti” sors írójától. A valódi, sokesélyes címzett így hát nem a világ, hanem a sorsíró félreismertő közvetlen környezet — a „kisvilág”: a család, a falu. „Ha majd eljut hozzájuk, legalább megismernek ők is” — így szól az igazi remény. Eppen ebben az „önmegismertető-önfelismertető” törekvésben mélyen rokon a mérai Simon András sorsírása a széki Győri Kláráéval.

A másik típus a közösségi sorsot előbbre tartó, többes szám első személyű életírás, az önmagát felmutató „mi-tudat” „lássák, hogyan éltünk”-szerű vallomása. A közvetlen címzett itt önmagával azonos: az unokák, dédunokák készenkapott jövőjét kell apák és nagyapák megküzdött múltjára emlékeztetni. Az életírás jócskán didaktikus fajtája ez, mely az új házzal, hűtőszekrényel, cifrabútorral és személygépkocsival együtt a „honnan jöttünk” távlatát is szeretné az utódokra örökíteni, hátha akkor „jobban meg tudják érteni, mi miért történik” bennük és körülöttük. „Az idő kerekét visszaforgatni nem lehet” — ez Horváth János Cifra életírásának nemzedékeket okító tanulsága. Lehetne üres bölcsesség is, sorsként azonban — különösen szegényparaszti sorsként! — történelmi tanulságokat ígér. A felidézett múltnak itt nincs más dolga, mint a jelent mérni, a képzelet az egykor és ma között végzi asszociációs ingamozgását.

Az életírásból kibontakozó sors mindig személyes sors, akár egyes számba, akár többes számba teszi magát. De a személyes sorsnak hosszú utat kell megtennie addig, míg leírt sorssá, írott vallomássá tömörülhet. Kivételes élet, akinek sikerül a mindennapok szorításából az írásbeliség világába felküzdenie magát. Ritka szerencséje aztán néprajzosnak, helytörténésznek, szociológusnak, ha olyan falura talál, ahol egyszerre ketten is megírták „életrajzukat”. Csak élni is tudjon a kívülálló a személyes sorsok egyszerű élményével, ne ömlessze őket egy falutörténet elvont személytelenségébe, de ne is éljen vissza a személyesség rejtett retorikai hatalmával.

Egy mélyről jövő társadalmi réteg közvetett önismeretének kivételes alkalma ez. Mert szinte szükségyszerű, hogy a két vallomás az életírások eltérő típusába tartozzék. A két típus, a más-más nézőpont valamiféle belső törvény szerint egészíti ki egymást.

E „szerencsés”, a sorsok „begyűjtésében” mások előtt járó Kolozs megyei falu, Méra — a köztesség jegyében élte sorsfordulóit. A nagyvároshoz közel, de bekötőtűt, autóbuszjárat híján attól mégis igen messze, Kalotaszeghez húzva, de azzal mégsem egészen azonosulva — sorsfordulóiban is a felemáság ismérveit viselte magán ez a falu. Itt minden csak félig sikerült. A cifrázkodás is, a város-hoz igazodás is. Itt bevált és mégsem vált be a bivalytartás, itt életformaalakító, s mégsem eléggé életformaújító a városi munkahely. A „világ közepe” tudat és

az „istenhátamögöttiség“ érzése között ingáznak az emberek — intézményekben, emberi viszonyokban, tárgyi világban, szükségletekben, szokásban és gondolkodásban. „Az 1940-es évek elején falunkat község rangra emelték — számol be Simon András a falu sorsáról. — Elsőnek egy szucsági származású jegyzőt neveztek ki. Az akkori nagygazdák, azért, hogy őt eltehessék, addig jártak, míg a jegyzőséget Nádasra, majd Vistába helyezték át. Innen Bácshoz csatoltak. Jelenleg is Bácshoz tartozunk, annak gyarmataként.“

A mérai életírók pályáját is az átmenetiség törvényei irányították. Ma mindketten segéd munkások kolozsvári munkahellyel, fizetéssel. Eddig vonattal ingáztak naponta, újabban buszjárat hozza-viszi őket. Senki sem nevezné ma már parasztnak egyiküket sem. A teleirt fűzetek azonban nem a jelenről, hanem egy réteg átmeneti sorsáról vallanak. Az átmenetiség — parasztsors. Simon András és Horváth János Cifra leírt pályája több mint egy emberöltőt fog át: e század harmincas éveitől napjainkig íródik. Sorsuk alakulása igen eltérő, s mai státuszazonosságuk sem jelent azonos életformát. Mindketten máshova indultak, mint ahova jutottak. Simon András kifelé törekedett adottságaiból (papnak készült), Horváth János Cifra meg akart maradni parasztnak. Ahova jutottak, a segéd munkáslét, nemvárt pályaelterítési eredménye. Nem mindegy azonban, hogy ki hajtja végre a „pályamódosítást“: a küldetését adottságaival szembeszegező egyén vagy „az Idő (főltünk átcsörtető) szekere“ — ahogy önmaga számára Horváth János Cifra a történelmi szükségszerűséget képbe fogalmazza.

Simon András sorsa:

Amikor én megszülettem (1917. március 28.), a fronton a lelkesedés már megszűnt. Kezdek elszéledni és hazaszökni vitézeink. Így tett apám is, ki máskülönb en a paraszti észével, furfangjával mindent elkövetett, hogy a frontszolgálatot elkerülje. Sikerült.

Jó mérai módra, vadházasság formájában, egy este elvette édesanyját, kivel évek múlva kelt törvényesen egybe. Így elmondhatom, amit nem sokan: részt vettem a szüleim lakodalmán. Szűkkörű házimulatság volt.

Azt mondják nálunk, esőt és gyermeket nem kell kérni, jön az magától. Így volt a mi családunkban is. Én voltam az első gyerek, jött utánam: Anna, János, Gyuri. Nehezen éltünk.

Édesapám kocsival tejet hordott Kolozsvárra, két bivalyökörrel fuvarozgatott. Elégge nagy mértékben használta az italt, mely fokozta az elszegényedést. Azt az életet, melyet élt, ital híján nem tudta volna vinni addig sem, amíg tette. A fuvarozgatás jó kosztot és ruhát követel. Neki egyikből sem jutott. Részeg állapotban történt halála is. Fel akart menni a pajta híjára szénát dobni „társainak“, ahogy ő maga a kenyeret szerző bivalyokat nevezte, a létra legfelső fokáról visszaesett.

Az apai sors mítoszával való önkéntelen indítással az önéletíró mintegy a maga sorsszerkezetét rajzolja fel jelképesen. Simon András későbbi pályájának minden fontosabb eleme előrevetül: a faluról való gondoskodás közben elkövetett „ballépés“, a társadalmi ranglétra legfelső fokáról lebukó jószándék, az ital csábítása, a pénzzel-bánni-tudás hiányzó tapasztalata.

A később bekövetkező családi tragédia gyermekkorba való előrehozása éppolyan írói tudatosságot feltételez, mint Györi Klára önéletírásában a születés „szerecsétlen napjának“ jelképes felnövesztése. A kényszerpályán, de magaválasztotta kényszerpályán mozgó ember úgy rendezí múltjának elemeit, hogy azok, ha felmentést nem is nyújtanak, de magyarázni tudják az egyéni sorsot. A kudarc-helyzetekbe belebonyolódó személyiségnek szüksége van anyyi önbecsülésre, amennyivel életben lehet maradni. Az íráskényszer Simon Andrásnál a személyiség önkiegyensúlyozó mechanizmusa, kudarcaihoz és gyér örömeihez keres olyan szentencia-fogódot, amelyet Horváth János Cifra az Idő megállíthatatlanul tova-gördülő kerekében vélt megtalálni.

A megtalált magyarázóelv így szól:

Meggyőződésem ez, élve fél évszázadon át a Nádasmente egyik kisfalujában, Kalotaszeg alsó határán, Méra községben, hogy nem a sors van az ember kezében, hanem ellenkezőleg, a sors formálja az ember életét.

Hogyan illik ez a magyarázó elv a leírt sorshoz?

A lelkész biztatására tanultam tovább. Kézen fogva vitt be pirosgombos ingű, kis csizmás parasztfiút a kolozsvári Farkas utcai református gimnáziumba.

ziumba. Közepes tanuló voltam, némi írói készséggel ellátva. Írásaimat önképzőkörön olvastam fel. Tanárain, László Dezső, Jancsó Elemér, Finta Gerő, nagy jövőt jósoltak nekem. Közben anyai nagyapám, ki a tandíjamat fizette, meghalt. Hat év után kimaradtam. Odalett egy álom. Szegény szülők kétségbe voltak esve. Sokat vártak. Semmit se kaptak. Haza kerültem, elrusztikosodtam.

Ezek a tények. A pályamódosulás (pályatörés) az életíró én-magyarázatában valahogy mégis átértelmeződik, mitikus felhangokat kap.

Parasztöntudatának első megnyilvánulását tanári gúny kíséri. A parasztról írni elvetélt kísérlet — véli a katedra: „Olyan ez fiam, mintha azt mondanád, tanár úr, én repülni tudok! — és leesel a pad tetejéről.“

Adyt olvastam-e? — kérdezte tőlem egy önképzőköri ünnepélyen Koós-Kovács István író. Nagyképűsködve, anélkül, hogy Adyt ismertem volna, rávágta, hogy igen. Másnap a Keleti Újságban azt írja rólam: „Sértő Kálmán vágású legény. Még rajta van a falu. Semmit se mosott le róla a város. Egyszerű, mosolyog, mint a tavaszi föld. Ugyanilyen ígéret is.“

Ha nem nagyképűsködök, másképpen alakul. Így a pad alatt találtam magam.

Nem a körülmények, a mitikussá növesztett én tragikus vétsége itt az eltérítő erő, melynek a személyes sors aláveti magát. A megkísértett végzet Ikarosz-motívuma Simon András egész életútját végigkíséri.

Ifjúsági gazdakört szervez Mérán, hogy közös erővel vetőgépet vehessenek a falunak. Az első legények közül valakit elfelejt (újabb ballépés!) meghívni az alakuló összejövetelre. Az beárulja a csendörnek. Államellenesség vádjával letartóztatják, meghurcolják. Mi volt a csoport titkos szándéka? A vallatásnál Simon a nyílt szándékot adja elő. „Láttam, ma is úgy gazdálkodnak, mint 1848-ban, vetőgépet akartam szerezni.“ A csendöröket azonban az összegyűjtött pénz érdekli. A pénz egy másik Simonnál van, Simon András magára vállalja; ő „mulatta el“. Bizonyíték nincs, a tárgyalás elmarad. A faluban azonban nincs maradása.

A csendörörmester mint kommunistát tartott nyilván. Két évig hazajönni nem mertem. Beiratkoztam a csombordi gazdasági iskolába, tandíjamat fedezték. Nyáron Sármáson húztam meg magam. Száműzetésemben közelebb kerültem földet művelő barátaimhoz, anélkül, hogy a földdel valaha is közelséget éreztem volna.

Föld és írás között — a sorsszerűvé, sorssá növesztett küldetés.

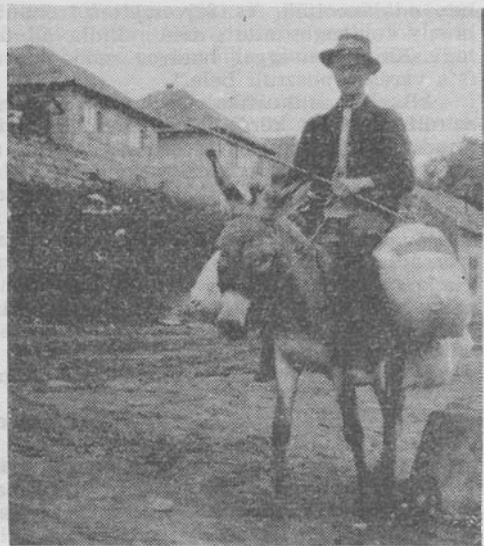
A gimnáziumban kerültem kapcsolatba az Erdélyi Fialokkal. Sorsdöntő hatással volt rám Balázs Ferenc a *Rög alatt* című könyve. Ez lett életem vezérfonala. Ilyen indítással minden érdekelt, ami a falu életével kapcsolatos.

Egy tanulmányi kirándulással Mezőpaniton jártam, mely már akkor szövetkezeti falu volt. Főleg a jó eredménnyel működő tejszövetkezet ragadta meg a figyelmemet. Mérára gondoltam, mely az újkeletű bivalytartással tejtermelésre rendezkedett be. Aki nem kocsival, az a hátán hordta be Kolozsvárra a tejet, Tötszegi András gazda e célra vásárolt teherautóján vagy vonaton. Az utóbbi volt a legolcsóbb, mert jegyet nem váltottak, a kalauzzal egyeztek meg, ahogy lehetett. Ha ellenőr ígérkezett, a kalauz kliensét „Mész Gyurka?“ kérdéssel szólította meg, ezzel jelezve, menjen jegyet venni. A „Jössz Gyurka?“ azt jelentette, jöhetsz bátran, ellenőr nincs.

A mérai tejesnek rossz híre lett Kolozsváron. Elérte ezt azzal, hogy a pénz után szaladva, a lebőrült, felezett tejet ahol tehette, vízzel is pótolta. Ha valaki rossz tejet vásárolt, bárkitől vette azt, Mérát átkozta. Míg más falusinak teje volt, méraitól nem vettek. Végül már azt is szégyen volt bevallani, hová való az ember, ha kérdezték tőle, más falunevet vagy határreszeket mondott. Így lett a méraiból gálnási, búzasi, kopármáni. És kialakult a kufár, pénzéhes szellem, melyről leszokni nagyon nehezen lehetett. Ezt a feladatot kellett magamra vállalnom.

Tisztán állott előttem a cél: tejszövetkezetet szervezni Mérában.

Kívülről nézni a falut és azonosulni vele — meddig feszíthető a küldetéses ember kétfelészakítottasága. Az *Arccal a falu felé* a falut kívülről néző, a paraszttal



Kabay Béla: Mérai képek

kívülről azonosuló értelmiségi fiatalok jelszava volt. A mészköi utópia is egy világot járt városi polgárfiú műve, aki nemcsak vállalta, választotta a falut, de státussal is rendelkezett az azonosuláshoz. Simon András életírásából hiányzik a kívülről-érkezettesség pátosza. Ő túlon túl ismeri a falut ahhoz, hogy világmegváltó utópiát építsen rá. De a földtől is túl messze került ahhoz, hogy a paraszti világ törvényei szerint való rangra teheszen szert saját falujában. Hiába a valóság-érzék, rálátás a dolgokra, hiába a városi kapcsolatok mozgatóereje, akinek földje nincs, az nem gazda, az nem „hangadó-mérvadó” ember a faluban. A tejszövetkezet megvalósításához, úgy tűnik, nemcsak az „újabbán” elharapózó kufármén-talításból kellett volna kizökkenteni a falut, hanem hagyományos földközpon-tú tekintélyrendszeréből is. „A falu nagygazdái nem tudtak volna belenyugodni abba, hogy egy szegény fuvaros kölyke vezesse őket.”

Mint ahogy a kudarcnak személyes mitológiára volt szüksége ahhoz, hogy az én-képet egyensúlyba hozza a valósággal, a siker sem tud önerejéből érvényre jutni Simon András önéletrajzában. A sikermitológiában a sors véletlen esemé-nyekkel, előre nem látott helyzetekkel kényszeríti cselekvésre a kiválasztott embert. A siker itt nem személyes érdem, inkább a cselekvő szándéktól független erők vak játékrának eredménye. A „személytelen siker” mitológiája az én-képet nem a valósággal, hanem az életírás magyarázó elvével szeretné egyensúlyba hozni.

„Eredményeim” — e címmel nyitja Simon András élete sorsdöntő fejezetét. És, furcsamód, mentegetőzéssel zárja: „Nem a magam, a falus feleim hasznára igyekeztem gyümölcsözővé tenni kivételes helyzetemet. Nem törekedtem soha arra, hogy én még csak elismerést is kapjak valaha ezért.”

Milyen feszültséggóc ékelődött egy cselekvő életszakasz eredménytudata és szándékmagyarázata közé? A kitűzött célt személytelen, szinte természeti csapás-ként bekövetkező esemény hozza közel a megvalósuláshoz.

A sors egy „megdühödött bivaly” képében jelentkezett 1938 augusztusában. A hatóságok a kötelező elvitás busás üzlete reményében egy hónapra betiltják a mérai tej városi eladását, milliós károkat okozva a termelőknek. A mesterségesen is szított „veszetségi riadalom” kenyeréből forgatta ki a falut. A tejet még a dísznónak sem merték adni, ötezer liter tej folyt le naponta a Nádas-patakon Ko-lozsvár felé. Nyilvánvaló lett, csak pasztörözött tejjel lehet valamit kezdeni. Simon András tömegesen keresik fel, s akik eddig legjobban ellenezték a szövetkezetet, azok kéri most a „bukott pap” és „fuvaros kölyke” segítségét. „1938. október 1-én nyitott kaput Kolozsvár-környék első tejszövetkezte — rögzíti az eredményt az életíró. — Bízam abban, hogy ha már pap nem lehettem, a szövetkezet titkárá-ként terveimet megvalósítom. Volt már komoly állásom falumban.” A bivalytör-ténet elemi csapása azonban a leírás során erősen racionalizálódik: kiderül, hogy „Boncz Minya bihaja” fejés közben szabadult el. Kitépte a földből a karót, amely-

hez odaláncolták, és fejveszeten rohant végig a falun. Majd újabb adalék: a bivaly furfangos állat, nem mindig ad tejet. Olykor veréssel szokták rákényszeríteni. Kegyetlenséggel határos módon verték az állatokat. „Bonzc Minya bihaja” is a verésbe pusztult bele.“

Az így misztifikált-racionalizált sorsfordulat azonban egycsapásra kitágította az alternatívák körét. Ellenségeinek, a falu nagygazdáinak és vezetőinek „aknamunkája” ellenére rövidesen megalakul a fogyasztási, majd később a hitelszövetkezet is. A kitűzött cél megvalósul: Méra Mészköhöz és Mezöpanithoz hasonló szövetkezeti faluvá válik. Csak a mozgató-cselekvő marad ki a közvetlen sikerből.

A falu, ahová hazatért parasztnak, nem fogadja be vezetőjének. Kibuktatják a szövetkezet vezetőségéből. Az áldozatos élet önzetlensége idegen test az anyagi szerzés útján gyors léptekkel meginduló faluban. A „meg akar gazdagodni a nyakunkon” gyanúja kíséri kezdettől fogva, s az első adandó alkalommal igyekeznek megszabadulni tőle. Faluja kiveti magából.

Jobban fájt, mint amikor a gimnáziumot elhagytam. Távrolról kellett figyelmem a dolgok alakulását. Izgultam, beválik-e a számítás. Bevált. Még jobban is, mint remélni lehetett. A falumtól elszakadni nem akarva, a gazdakör elnöki tisztjét vállaltam el. Vetőgépeket, hídmérleget, szecs kavagót szereztem. Az első traktort senki sem akarta földjébe próbaképpen beengedni szántani. Egy hadbavonult apa kiskorú fiának erőtlenségét kihasználva, földjükbe azt beállítottam. A próba sikerült. A gazdakör saját traktort vásárolt szegény édesapám neheztelésére, hiszen fuvaros lévén, a traktor hiányából élt, tartotta el a családját.

Kibuktatják a gazdakör elnökségéből is. A személyes sors csak egy villánsnyi időre állt a sorsforduló szolgálatába.

Néztem esténként (villany nem volt!) a vak sötétben viharlámpások fényénél falus feleim szárai haladnak egyirányba, viszik a tejet a jól menő tejszövetkezetbe. A szövetkezet két legnagyobb ellensége vajat feketézve meggazdagodott. Ki engem a közös pénz elsikkasztásával vádolt, s az igazgatósági gyűlésen csizmámat is lehúzva megszegyenített, nagy összeggel nem tudott elszámolni. Nem érdekelt.

Akik mellette álltak: a szövetkezet alakuló gyűlésén a hátsó padsorban szorongó, Simon András nevét ütemesen kiáltó szegénység nem rendelkezett hatalommal. Akikkel ideiglenes társadalmi funkciói révén egysorba került, nem ismerték el maguk közül valónak.

A felfelé igazodó sors tragikus vétsége — az életirő önmítoszán belül legalábbis —, hogy pontosan azzal a társadalmi réteggel nem tud azonosulni, amelyhez származása révén egyedül tartozhatna. A falu hagyományos értékeitől való eltérítettsége olyan fokú, hogy ezen a szinten már képtelen a Horváth János Cifráéhoz hasonló természetes „mi”-tudatra: a „se földje, se tücski, se hajts ki, semmije sincsen” réteggel való gondolkodásmódbeli egyezésre. A falu életét irányító nagygazdák értékrendjébe magasabb rendű eszményeket szolgáló erkölcsi beállítottsága, de „szegény fuvaros-kölyke” státusa miatt sem illeszkedhetett. A „semmije sincsen” ítélete az előítéletek sűrű szövevényéből bújik elő: mit keres a nagygazdák között, aki nem vagyona, bivalyra pályázik, szövetkezetet, traktort előbbre tart, mint saját boldogulását, ház, család, megkötöttség nélkül teng-leng a faluban. Bármilyen kezd, fölötte a gyanú: az „úri újításokkal” a közös pénzre akarja rátenni a kezét. Mint ahogy ellenfelei közül később sokan nem átalottak meggazdagodni a szövetkezetből.

Parasztok közt idegen, idegenek közt meg paraszt. Nem annyira megjelenésében, öltözetében, inkább sorsában az. Minél értelmesebb, tehetségesebb, annál nagyobb szükség van rá mint parasztra. A sorsfordulókhoz sorsok kellenek. A küldetéses ember a történelem falura „akkreditált” nagykövete, helyi végrehajtója, esetleg helyi áldozata. Eszköz, akit akképpen is kell felhasználni. „Falubolondja” — ahogy Simon András a Balázs Ferenc-i terminológiával emléket állít magának.

A háború elkerüli a falut, de igényt tart a benne lakókra. Bevonulás, „hadak útja”, angol, majd amerikai fogság, hazatérés. A világ nagyvilággá tágul, befeléépítkezésben kiterjed, kifelé-építkezésben szűkül a „falubolondság” mozgásteret.

A háború utáni sorsforgásban szélekre pördített ember a kényszerű téttlenség nehéz pillanatait éli. A nagy társadalmi mozgások súlypontja a falun kívülre került. Az értékek átrendeződése is falun kívüli erők eredménye. A mozgással, s

nem a mozgás településbéli keretével kell ezentúl azonosulni. A falu mind képlékenyebb keret, nem képes a cél szerepét betölteni. A háború utáni fordulatok más motivációkra támaszkodnak, a tevékeny én belső egyensúlya más mitológiákat igényel.

„Volt illegalisták“ és demagóg nagygazdák szeszélyes politikai és szövetkezeti pályafutása, gyors emelkedése és bukása alapján a félreállított én az önkéntes félreállítás cselekvő tudatával véli kezébe venni sorsát: a tisztesség mitikus kalandiája („Ki lélekben tiszta, azt baj nem érheti“) próbálja enyhíteni a helyzet nyomását.

Éltem egyszerű, eseménytelen életemet, minden terv és cél nélkül. Mégis nehéz volt nézni azt a torzalkodást, versengést, melyet egymás között vívtak. Ezért nem tudott falunk kitermelni egyetlen vezetőt sem rendszerünknek, mert az irigység folytán, ha valamelyiküket csak egyszerű káderiskolába vitték, papír papír után ment ellene, mindaddig, míg az illetőt hazaküldték. A hazajövő aztán szövetkezett az itthoniakkal, hogy a helyébe behívottat hazahozhassák. A sok jelentgetést végül is a felsőbb fórumok megelégtelték, megutálták.

A személyes sorsot újra véletlenek veszik kézbe. Szerephez, álláshoz jut a szövetkezetben, majd 1953-ban a kolozsvári vajgyár mérai tejbegyűjtő központjának felelőse lesz.

Az államosítással a személyes sors még egyszer a falu sorsához kötheti magát. A táguló szemhatár, a bővülő ismeretségi kör korlátlan lehetőségeket ígér a cselekvő embernek. A cél ugyanaz, csak az eszközök szokatlanok. Itt más, idegen közegben kell — ha lehet — a „falus felek“ javára cselekedni. Olyan közegben, ahol a természeti törvény erejével hat a „mindenki csubukból él“ realitása.

Mióta a vajgyárhoz tartoztunk, minden volt, csak tej nem. A tagok egyre-másra hagytak el, s csak a beadásra előírt mennyiséget (a tejkótát) hozták be. Azt se mind, és azt se mindenki. Az addigi napi ötezer liter helyett alig napi ötven folyt be. Az államosítás helyi sikertelenségéért engem okoltak. Lemondattak. A helyi pártvezetők kérésére mégis visszahelyeztek. Csak azt kötötték ki, korlátozzam az italozást. Tartottam is a szavam.

Hogy „jöjjön“ a tej, a vajgyár szerződéses rendszert vezet be. Egyedül Mérán közel félmillió lej „előleget“ osztanak ki. „A pénzt az aligazgató hozza, én a szerződéseket írom. Másnap félrehív; Ha kapni akarunk, nekünk is adni kell! Mindig csak többes számban beszélt. Bátoratlanul megkérdem: Kinek? — A bankigazgatónak — mondja ő. Nagy rábeszélőhetősége volt. Jött a tej patakként. Ezzel arányosan emelkedett a fizetésem.“

A bünbeesés mitológiájához a megkísértés is hozzátartozik:

Angolszöveget, rádiót akart szerezni nekem. Nem ért el célt vele. Megtudta, kétszázötven hektár legelőt elvettek a községtől. Kilátásba helyezte, hogy visszaszerzi. De ingyen ezt sem adják. Alkudoztam. Nagy összeget mondtam, nem kell egyszerre kifizetni, tette hozzá. Arra gondoltam, aránylag elég magas fizetésemből fedezni tudom majd a „részleteket“. Nem így történt. Eléstem! Többé nem tudtam felállni!

Mintha a „pénz ördöge“ kísértene. S nem is a pénzé általában, hanem a „közös pénzé“. A múlt rávetül a jelenre: az a réteg, amelyből Simon András jött, nem rendelkezik a pénzzel való bánni-tudás tapasztalatával. Az önzetlen szándékban az „ő pénzük“ is az „én pénzem“, s az „én pénzem“ is az „ő javukat“ szolgálja. „Közpénz“ és fizetés egybevegyül, s a kívánt cél egyenrangú eszközkévé válik. „Feloldozott a hitem, hogy én mindezt a falumért teszem. A cél szentesíti az eszközt — gondoltam. Biztam abban, hogy általa mindazt megvalósíthatom, amit e kis közösség javára álmotam.“

S mivel megszűnik az ember—pénz viszony egyensúlya: az eszköz szerepében tetszelgő pénz helyett a cél szerepében tetszelgő ember válik eszközzé. Eszközszerűsége révén jóra és rosszra egyaránt fel- és kihasználható. Esményi terep ez megszállottak és szélhámosok számára.

Egy reggel arra ébredtem, hogy a csarnok ajtajára cédula van kifüggesztve: Simon disznó, szar és hazug! Nagyon fájt. Akárki írta, igaza volt.

Gyűlést hívtam össze. Beismertem, hazudtam. De csak annyit, amennyit nekem is hazudtak. Önkritika — önkritika, de ebből nem legeg a marha! — vágtak szavamba. — Legelőt, ha megigérted!

Újabb fejezetcímek: „Lebukás, Meghurcolásom, Vezeklésem.“ „Ebben a perben nem a bíró volt a bírám, hanem saját élő, mardosó lelkiismeretem. Az fáj a legjobban, hogy nagy összeget elprédáltam, és semmi eredményt nem tudok felmutatni.“

A falu népe megtalálta számítását. Simon András 1963-ban szabadul.

Sűrített tartalma ez az életemnek. Tudtam, boldog jövőm nem vár rám. Nem ringattam magam abba az álomba, hogy még egyszer talpra tudok állni. A tegnapi még nélkülözhetetlen személyből ma egyszerű életet élő, szürke ember lettem. A társadalmi átalakulások félretettek az útból. Az élet megy tovább, sőt jobban, mint elképzeltem, akartam volna.

Megdöbbenve jöttem rá: egész életemben nem voltam más, mint koldus, ki nem kaptam semmit, de adni mindent odaadtam: ifjúságot, jövőt, tehetséget, lehetőségeket, s érte csak egyet kértem-koldultam: szeretetet. Ez hiányzott nekem egész életem át. Hiába áldoztam ezért ezeket: amit időnként kalapomba dobtak, szeretet-morzsa volt csak. Ezzel is megelégedtem. Ma még ezt se kapok.

Szezelemről, boldogságról, gyermekről beszélgetni sosem tudtam. Ezt az érzést nem ismertem, nem ismerem. Egyet tudtam csak: a közösség szolgálatába állítani életemet. Egyedül maradtam. A falu kiközösített magából. Azt a jóérzést sem hagyta meg, hogy valamikor tagja voltam, hasznos tagja közösségemnek.

Minden pénz elment. Vagyonom: két rend öltözet, s egy nyomorúságos szoba. Az állami kártérítést vonják még ma is. A rongyosságot megszoxtam. Ki lenézve, ki sajnálkozva néz rám. Nem érdekel. Hogy ide jutottam, azért senki sem felelős, egyedül csak én. Nehézségeim felemlegetése semmitmondó. Nem szoktam panaszkodni.

A sors, amely nekem jutott, a múlté. Jelen körülmények között elképzelhetetlen! Nincs kivel harcolni a két lépésnyi előrehaladásért. Annyi a lehetőség, hogy csak legyen, aki lépést tudjon tartani a fejleményekkel. A falu népe kezébe vette a sorsát, legyőzte a sorsot.

Társadalmi és emberi parancs: élni kell. Egyén és közösség sorsa szétválhat, mégis összetartozik. Horváth János Cifra másféle sorsával nemcsak legénykori komája, barátja Simon Andrásnak, hanem életének „lenyomata“ is. Simon András család, ház, gyermek helyett a Horváth János Cifrák „élő leltárát“ tudja maga mögött. „Ez az élő leltár egy egész élet eredménye. Nem sok ahhoz képest, amit akartam. Nem én választottam őket, a sors adta őket mellém, hogy becsületes, önzetlen embereket neveljek belőlük.“

Az én-mitológia kibékül önmagával, demitizálódik. A valóságos én mérlege ez, melynek tényleges társadalmi súlyát elkövetkező sorsok és sorsfordulók mérik.

A falu „kezébe vette sorsát“: elindult a városiasodás, az anyagi gyarapodás felé. Ma már nincs szükség helyi áldozatokra. A személyes sorsot ez azonban továbbra sem menti fel az önmaga fölött való rendelkezés kötelezettsége alól. Aki mozgásteret, az értéket is választ. Az egyéni sors szabadságfoka attól függ, egy-egybe rendezhetők-e a hozott és választott értékek az egyéni életúton belül.

Ha igen, akkor az én-kép nem szorul önmaga mitológikus áthangelására, az ember önmítoszok nélkül is szembe tud nézni a „sorssal“. Az ilyen élet azonban nem tűnik elég érdekesnek ahhoz, hogy életíras legyen belőle. A Horváth János Cifrák ezért csak kivételesen, nagy biztatásra vetik papírra sorsukat, s akkor is inkább a felülről jövő sorsfordulókhoz, mint önmagukhoz való viszonyukról írnak.

Az önmítosz az érték-kollíziók világában sokszorcza magát, ahol hozott és választott értékrend szervesen kapcsolódik egymáshoz, az értékek szembenállnak, vagy rétegesen lerakódva foltokban átütnek egymáson. Az én-kép vigasztalásra szorul, az iráskényszer cseléhez folyamodik, a megirt sors mítikus vonásokkal telítődik, ellentétes értékek közötti sodródását magyarázza. Az önmítosz sorsok és sorsfordulók metszéspontjában világra kényszerülő vallomás.

Ki tudja, hány ilyen sorsvallomás rejtőzik fiókokban, szekrény tetején, melyekből kirajzolódhatna a köztesség, az átmenetiség kelet-európai történelme. Egyéni és közösségi életutak viszontagságai, sorsok és sorsfordulók tényleges szabadságfoka egy kalotaszegi kisközségben, MÉRÁBAN.

Egyén és társadalom

1. Az a kérdés, amely a társadalom vagy individuum viszonylagos elsőbbségének problémakörét eleveníti fel, egy olyan kritikai elemzés termékeny kiindulópontja lehet, mely számos közvetítést tár fel az egymás ellen „kihagyezett” két fogalom között, sőt esetleg magát a kezdeti leegyszerűsített formában jelentkező prioritáskérdést is elveti.

Még mindig olyan világban élünk, ahol egyoldalú ideológiák működhetnek: vagy a társadalom vonja egyfajta közösségelv nevében teljes ellenőrzése alá az egyén életét, vagy az egyén az, aki önös individualizmusa nevében a „szabad kezdeményezés” és a „polgári szabadság” érveit rendeli egyoldalúan fölébe a társadalmi méltányosságnak. Az utóbbi két évtizedben jelentős változások tanúi voltunk: a közösségelvű társadalmakban is előtérbe került az emberi jogok és az egyéni részvétel kérdése, a szabadságelvű (liberális) társadalmak is fokozott figyelemben részesítik az állami ellenőrzés és a társadalmi jólét kérdéseit. De a változások túlnál túl lassúak, nehezen kibontakozóak, amit az új kezdeményezések és intézmények sínylenek meg. Ha van is olyan törekvés, amely a jelenkori társadalmak egydimenziósságából adódó korlátok tényleges meghaladását tűzi ki célul maga elé (a transzcenzus „egyszemélyes hadseregei” nem ütőképesek), az ilyen mozgalmak sem képesek többre a hegeli „elvont tagadásnál”: a fennálló értékekkel és aspirációkkal végtelenül ellentétes követeléseket támasztanak, ahelyett hogy transzcendálnák ezeket az értékeket, mégpedig úgy, hogy különbséget tennének aközött, ami túlhaladt és ami történelmileg továbbra is szükségesnek mutatkozik.

Bizonyos mozgalmak ilyen értelemben hajlamok eltekinteni mindazoktól az eredményektől, amelyeket a közösségelvű társadalmak a szegénység, a tudatlanság és a kirívó társadalmi egyenlőtlenségek felszámolásában elértek. Nem számolnak egyén és társadalom hagyományos konfliktusának új megoldási lehetőségeivel, ideológiájuk a XVIII. századi liberalizmusban vagy a még régebbi patriarchális keresztény-ortodox politikai kultúrában gyökerezik.

Másrészt az új baloldali mozgalmak a liberális társadalmakban, a „piszkos háború” és a mögötte álló „tőkés establishment” túlfeszített versenyszelleme, diszkriminációs gyakorlata és fogyasztói jellege elleni jogos tiltakozásuk közben a totális tagadás lendületétől hajtva a régi világgal való végleges leszámolásra készülnek, azért, hogy annak romjain egy másikat építsenek fel. Hajlamosak feledni azt, hogy az emberi értelem évszázadokon át vívott küzdelmére volt szükség ahhoz, hogy a társadalmak elérjék a technológiának, a demokráciának, a kultúrának egy bizonyos szintjét, mely nélkül elképzelhetetlen a továbblépés egy valóban új, sokkal ésszerűbb és sokkal demokratikusabb közösségi társadalom felé. Az új baloldal, ahelyett hogy elvi útmutatást adna: hogyan lehet megtenni a döntő lépést a képviselői demokráciától a részvételi demokráciáig, a versenyen alapuló gazdasági tevékenységtől az együttműködésen alapulóig, a fogyasztóitól az alkotó életformáig, olyan távoli, eredeti környezetükben jelentős funkcióval rendelkező ideológiai elemeket importál, amelyek az anyagi és kulturális fejlődés magasabb szintjén álló társadalmakban irrelevánsnak bizonyulnak.

2. Az elvont analitikus gondolkodás hajlamos egyént és társadalmat két külön entitásként szembeállítani egymással. Mindkét entitás egyszerű, strukturálatlan, és nincsen közöttük semmiféle közvetítés (vö. Hobbes, Locke, Sztálin). „Az individuum szabadsága nem egyeztethető össze semmiféle társadalmi kényszerrel” és/vagy „az egyén érdekei a társadalmi érdekek alárendelendők”.

A társadalom normákat állít élénk, törvényeket kényszerít ránk, tervezi és ellenőrzi életünket, jutalmaz és büntet, áldozatokat követel tőlünk. De mi az, hogy társadalom? Melyik társadalomról van itt szó? Arról a közvetlen társadalmi környezetről, amelyben az egyén leéli életét (család, szomszédok, barátok, munkatársak, a közös kedvtelésnek hódoló közössége)? Vagy arról a nemzetről, fajról, vallásról, politikai pártokról, mozgalomról, amelyhez az ember tartozik? Esetleg annak az államnak a kormányáról, amelynek állampolgárai vagyunk? Vagy tán az általában vett emberiségről?

Egy ifjút háborúba parancsolnak, kormánya szerint nincs szentebb kötelessége, mint meghalni a hazáért. Barátai azon a véleményen vannak, hogy ez hazugság, és jobban tenné, ha kibújna e „kötelesség” alól. Családjá nehéz szívvel válik meg tőle, de szívesebben látja őt katonának, mint elfogott és becületétől megfoszt-

tott hadiszökevénynek. A mass media azt sulykolja belé: alá kell vetnie magát a törvénynek. Erkölcsei meggyőződése azt sugallja: ilyen törvénynek az ember nem szabad hogy alávesse magát! Kire hallgasson? Kinek a szavával szolt hozzá a társadalom? Melyik törvény előbbrevaló: hazája írott törvénye, vagy egy tágabb közösség íratlan erkölcsi törvénye, amelynek alapvető értékeit és normáit az egyén a magáévá tette? És kik képviselik a társadalmat az írott törvényben: azok, akik írták, vagy akik értelmezik (és többféleképpen értelmezik)? Mi a törvény? Maga az alkotmány, valamely törvényrendelet, vagy ezeknek egy sajátos bírói olvasata? A bíró szava vajon törvény-e? Egy jobb ügyvéd a bírói olvasatot sem fogadja el készpénznek. És van fellebbviteli bíróság, megtörténhet, hogy az ítéletet megfelelő szinten felülvizsgálják.

Mi értelme van akkor annak a követelménynek, amit Jacques Maritain állít elénk *Skolasztika és politika* (New York, é.n.) című könyvében: „Legyen egy törvény igazságos vagy igazságtalan, a szabad ember aláveti magát, mert a törvény éppen azért van, hogy alávéssük magunkat neki, ez a törvény belső igazságának parancsa”? Feltéve, hogy tudjuk, melyik törvényről van szó, mi adhat egy törvénynek akkora rangot, hogy eltekinthetünk igazságértékétől? A rend fenntartásának az elve? De miért tartjuk többre a rendet, mint a rendbontást? Tudunk olyan rendről a történelemben, amely a haladás kerékkötőjének bizonyult, és évszázadokra befagyasztott minden emberi kezdeményezőkézséget és alkotókézséget. És tudunk olyan „rendbontásról” (forradalomról), mely mindent elsöpört az ember önfelzabardításának útjából, és példátlan fejlődéshez vezetett.

A törvény, az állam és a társadalmi rend eszméje természetesen filozófiailag is igazolható: Platon az örök ideákra, Arisztotelész, Aquinói Tamás és Spinoza a rációra, Rousseau az általános akaratra, Kant a jószándékra, Hegel pedig az abszolút eszmére hivatkozott. Ezek a filozófiai indoklások azonban, éppen mert tisztán filozófiaiak, és nem konkrét-történetiek, a társadalmi rend *elvont fogalmára* vonatkoznak, tehát nem *minden létező rendre*, sem pedig valamely *meghatározott* társadalmi rendre. De ha mégis valamely társadalmi rendre vonatkoznak, mint Hegel esetében (aki egyik korai írásában a német feltételekre próbálja alkalmazni filozófiai gondolatait, és az állampolgárok pozitív szabadságát biztosító nemzeti állam mintaképpé a német monarchiát, a minden államhatalmat egy kézben összegyűjtő császári egyeduralmat kiáltja ki — vö. *Die Verfassung des Deutschen Reichs*. Stuttgart, 1935), akkor ezt ideológiai jellegű apologetikának kell minősítenünk, ha csak nem támasztja alá olyan részletes és átfogó történelmi elemzés, amely a két fogalom közti közvetítésekkel is számol. Hogyan értelmezzük például a következő rousseau-i szöveget: „A nép kormányformájától függetlenül szabad, ha abban, aki kormányozza őt, nem egy személyt, hanem a törvény képviselőjét látja. Ez a törvény a közakaratot fejezi ki, melynek mindig igaza van, hiszen a közérdeket tartja szem előtt.” (*Oeuvres complètes de J.-J. Rousseau* VII. Paris, 1824. 438.)

Az az apologetikus előfeltevés, hogy ugyanis a törvény adottásága feltétlenül a „közakaratot” fejezi ki — dogmatikus és tisztán ideológiai kiindulópont, mely egy pillanatig sem vonja kétségbe, hogy a társadalmat fölébe lehet helyezni az egyénnek. Ebből az előfeltevésből logikusan következik, hogy az adott törvény mindig helyes, hiszen a közérdek kifejezője, tehát az emberek éppen akkor lesznek „szabadok”, amikor az adott törvénynek alávetik magukat.

De ha nem vállalkozunk erre az indokolatlan „logikai bakugrásra”, és a törvényt általában nem azonosítjuk a konkrét törvénnyel, akkor az egyetlen ésszerű gondolatmenet a következő: ha a törvényben kifejeződő akarat — közakarat, vagyis olyan akarat, amelyik mindig a közérdeket követi, akkor magukat a törvényhez tartó egyének azért lesznek szabadok, mert ilyen feltételek között a törvény saját akaratuknak általános része.

Amiből két dolog következik: a) nem minden törvénynek, nem minden rendnek kell alávetnünk magunkat; b) ahhoz, hogy megtudjuk, melyik társadalmi rend érdemi meg tisztelünket, és melyik törvénynek kell alávetnünk magunkat, tisztában kell lennünk azzal, hogy mi a „közérdek” és mi a „közakarat”.

3. Ehhez viszont egy további kérdésre is válaszolnunk kell. Tudunk kell, miféle egyén is az, akinek az akarata — közakarat, és akinek a szabadsága nem egyeztethető össze a társadalmi kényszerrel.

A szélsőséges individualizmusnak alig találjuk élesebb korai megfogalmazását, mint Max Stirner *Der Einzige und sein Eigentum* (1845) című művében: „Az én dolgomat a semmire alapoztam... Ami isteni, az az Isten dolga, ami emberi, az az emberé. Az én dolgom se nem isteni, se nem emberi, nem az igazság, józan-ság, szabadság vagy jog stb., hanem pusztán csak az, ami az enyém, és ez nem általános, hanem egyedi, amiképpen én is egyedi vagyok. Számomra semmi sem jelent többet önmagamnál.”

Lehet, hogy Stirnernek nem volt szüksége erre a korlátlan egoizmusra ahhoz, hogy egyéniségét kifejezze, talán függetleníteni tudta volna magát minden isteni vagy Feuerbach-féle álemberi misztifikációtól akkor is, ha nem ringatja magát illúziókban. Nem volt szükséges elhítenie magát, hogy mint alkotó mindent a semmiből építhet fel, hogy az eszmék arra valók, hogy elveszük őket, hogy az ember magartásminták, normák, törvények nélkül is önmaga lehet, hogy az ember nem közösségre vágyik, hanem egyenlőtlenségre, s másokban nem a legátfogóbb közösséget, az „emberi társadalmat“ keresi, hanem olyan eszközt, akivel úgy bánhat, mint saját tulajdonával.

Az effajta abszolút individualizmus ellentmondásmentesen meg sem fogalmazható. Ellentétben mindazzal, amit korábban mondott, Stirnernek is el kell ismernie: „Kétségkívül a kultúrából merítettem minden erőmet... Köszönettel elfogadom, ami a kultúrában sok évszázadon át felhalmozódott számomra; semmit sem vagyok hajlandó elhagyni és feladni belőle; nem éltem hiába.“

Stirner bizonyára jobban értette, mint ahogy ki tudta fejezni, hogy kultúra nélkül, élő nyelv és öröklött eszmék nélkül, bizonyos erkölcsi fogalmak nélkül nem lehetséges egyén mint *emberi lény*. Amit valószerűleg figyelmen kívül hagyott, az a kultúra lényegére vonatkozik: az emberi kultúra nem fogyasztó, hanem teremtő, alkotó jellegű. Alkotni és továbbadni nagyobb öröm, mint elvenni és birtokolni. Barátságból olyasmit tudunk megtenni másokért, amiért nem várunk viszonozást. A szerelemben az a legszebb, hogy boldoggá tehetjük azt, akit szeretünk. A művészetben új formákat teremtünk, s reméljük, lesz valaki, akinek valóban szüksége lesz rájuk. A filozófiában szavakat találunk ki és gondolatokat, amelyek segítségével egy adott történelmi korszakban élő ember megértheti korát, szembenézhet előítéleteivel, és a lehető legjobban kihasználhatja lehetőségeit. Aki valóban szabad és alkotó életet él, annak nem kell sebezhetőségtől tartania, kitarulkozhat a világ felé; élete van olyan gazdag és termékeny, hogy ne csak elvenni, hanem adni is tudjon. Aligha juthat eszébe, hogy másokban csak eszközt keressen, „akikkel úgy bánhat, mint saját tulajdonával“.

Az egyén valóban egyedi lény, olyan képességekkel, hajlamokkal, tehetséggel, szükségletekkel rendelkezik, amelyek senki másra nem jellemzők a világon. Egyike a legfontosabb emberi jogoknak, tulajdonképpen a legalapvetőbb egyéni jogunk, hogy éppen ezeket az egyedi képességeinket és szükségleteinket, tehát mindazt, ami személyiségünkben potenciálisan benne foglaltatik, feltárhassuk, kifejezhessük, fejleszthessük, ápolhassuk. A *lehetségesnek a megvalósuláshoz való joga* ez. Ugyanakkor ez a legtisztább és legkonkrétabb kritériuma annak, hogy eldöntsük: alapjában véve hogyan viszonyuljunk az adott társadalmi renchez. Egy igazán érettnek minősülő társadalomban, mely egy valós közösség létrehozása felé halad, megvannak a kedvező feltételei a személyes önkifejezéshez és önmegvalósuláshoz. A társadalomnak semmi oka nincs kívülről ellenőrizni és elfojtani az egyéni idioszinkráziákat (túlérzékenységeket), nincs oka félni attól, hogy ezek szembekerülhetnek a társadalmi normákkal és előírásokkal. E toleranciának két lényegi oka van. Az *első* az, hogy a társadalmi élet nyilvános szférája (termelés, szolgáltatás, nyilvános döntéshozatal, közoktatás, tömegkommunikációs eszközök stb.) mellett növekedni kezd a *privát* szféra (magánélet) jelentősége, és a közhatalom szervei tartózkodni fognak attól, hogy beleszóljanak az egyén szabad idejének eltöltési módjába. A *másik*, ennel fontosabb ok: az emberi lét olyan szerkezetű, hogy az egyén nemcsak egyedi individuális lény, hanem társadalmi lény is. Mint társadalmi lénynek az egyénnek kritikai distanciája van saját idioszinkráziáihoz, és autonóm módon, minden külső nyomástól függetlenül maga dönti el, hogy személyes egyedi hajlamai közül melyiket részesítse előnyben, milyen irányban fejlessze őket, hogy a természeti, örökletes formák szintjéről hogyan jusson el a társadalmiasult, kulturált formák szintjére.

4. Az egyén partikuláris és egyetemes értelemben véve is társadalmi lény. Partikuláris értelemben vett társadalmiságunk a legkézenfekvőbb: az egyén, miután megszületett, mind több partikuláris társadalmi csoporthoz tartozik a családtól a szomszédságon, iskolaközösségen át a tágabb helyi közösségig, etnikumig, nemzetig. Társadalmi interakciók, jutalmak és büntetések hálózatában szocializálódik. Megtanulja anyanyelvét, kommunikációt folytat, nevelő hatások érik, egyre több információ befogadására képes, mind több társadalmi szabályhoz kell alkalmazkodnia. Ezeknek a szabályoknak egynémelyike konfliktusba kerülhet az ott honról hozott erkölccsel és partikuláris etnikai hagyománnyal, a nemzeti állam ideológiájával, a többé-kevésbé jelenlévő vallási és faji öntudattal, a nemi szolidaritás érzésével, a rejtett vagy kifejezett osztály- és státusöntudattal. Különböző és egymást kölcsönösen kizáró gravitációs központok vonáskörében vagy vállalja az egyén az inkohérens élet káoszát, esetleg a tudatos vonásközöttséget, vagy pedig

az áhitott összhang érdekében bizonyos követelmények javára lemond a magával hozott kötöttségekről.

De bármennyire is alkalmazkodik az egyén egyedi kreativitása a társadalmiasulás különböző partikuláris formáihoz, mégiscsak e formák biztosítják a közvetítő láncszemet az egyén egyedülálló individualitása és egyetemes ember volta között.

Az egyén, miközben elsajátítja anyanyelvét, egyetemes nyelvelsajátító képességét, más emberi lényekkel való kommunikációs készségét érvényesíti. Genetikai készletünk már eleve tartalmazza bármely emberi nyelv elsajátításának, bármely szimbolikus formával való kommunikációs képességünknek rejtett programját. De ezt a programot csak valamely partikuláris társadalmi közösségben és csak egyéni fejlődésünk egy korai szakaszában tudjuk megvalósítani, tárgyasítani és rögzíteni — soha később.

A szimbolizációs rendszerek bármely sajátos etnikai formában olyan gyorsan növekvő hálót alkotnak, melynek csomópontjait az egyén *univerzális jelentésekkel* látja el. Az univerzális jelentések hálójával sokkal átfogóbban, árnyaltabban, gazdagabban képezhető le a világ, mint a még kimunkálatlan, kezdetleges jelentések rendszerével. E kifinomult jelentések már csak azért is univerzális jellegűek, mert abból a partikuláris szimbolizációs rendszerből, amelyben kifejlesztették őket, bármely más partikuláris rendszer nyelvére lefordíthatók.

Még inkább áll ez a *racionális gondolkodás* képességére. Ha az egyén sohasem kényszerül bonyolultabb fogalmak elsajátítására, bonyolultabb problémák megoldására, akkor elveszti a potenciális programként benne rejlő képességeket: az általánosítás és megkülönböztetés képességét, nem tudja felismerni a törvényszerűségeket, nem tud adott előfeltevéseiből logikai következtetéseket levonni. Ha viszont kifejlesztette már a racionalizált gondolkodás anyanyelvéhez kötött formáit, akkor ez a képesség nem korlátozódik többé az adott partikuláris kultúrára. Ugyanezt mondhatjuk a képzeletről, a kritikai készségről, a kreativitásról stb.

Aki egyszer tagja volt egy meghatározott emberi közösségnek, és itt alapvető egyetemes emberi képességeit kifejlesztette, az univerzális társadalmi lényé válik, s az is marad még akkor is, ha egy elhagyatott szigetre vetődik, mint Robinson Crusoe.

Amiből ugyancsak két dolog következik:

a) A partikuláris közösség társadalmi feltételrendszerétől függ, hogy módjuk van-e kifejlődni a bennünk rejtőző univerzális közlő, gondolkodó, alkotó képességeknek, vagy egyetemes emberi potencialitásunk egyszer s mindenkorra néma és rejtett marad. Ez egyben a különböző partikuláris társadalmak kritikai megítélésének és a különböző partikuláris követelményekhez való erkölcsi viszonyunknak egyik legjobb kritériuma.

b) Mivel a társadalom annyira komplex, rétegzett, sokszínű struktúra, elképzelhetetlen, hogy teljes egészében dehumanizálódjék; az elidegenedés sem terjedhet ki a társadalom minden tagjára.

Marx követői közül sokan nem tudták elképzelni, hogyan lenne képes éppen a leginkább elembertelenedett és elidegenedett társadalmi osztály, a proletariátus létrehozni a történelmileg lehetséges leghumánusabb társadalmi formát. Az igazság az, hogy a társadalom szerencsére nem szűkíthető egyoldalúan sem az adott politikai rendszerre, sem az adott gazdasági struktúrára, ennél fogva az egyének nagy hányada, sőt egész társadalmi szegumentumok megmenekülhetnek az elembertelenedéstől. Az ember genetikailag megőrzött potenciális egyetemessége nyomban a felszínre tör, mielőtt ennek kedvező feltételei mutatkoznak a partikuláris társadalmi közösségen belül.

5. Előfordul, hogy a társadalom partikuláris érdekei mint „általános” érdekek legitimálódnak. Hogyan ismerheti fel az egyén az „általános” érdek (az „ügy”) jelszavai mögött a partikuláris érdeket? Csak utalok néhány figyelmeztető jelre:

— az egyetemes emberi érdekké nyilvánított partikularitás a célt és eszközt egyaránt misztifikálja, a cél hiposztazált elvont fogalmakban jelenik meg, s ezek az absztrakt entitások „szentesítik az eszközt”;

— figyelmen kívül hagyja az egyén integritását, az eltérő, kritikai véleményekkel szemben türelmetlen;

— nem igényli a tömegek támogatásának magas motivációs szintjét;

— kizárja az egyént az őt érintő döntésekből, egyéni véleménye és javaslatai helyett inkább az „ügyhöz” való hűségére apellál.

Egyén és társadalom között tehát sokféle viszony állhat fenn, nemcsak konfliktus jöhet létre a különböző szinteken, hanem időleges azonosulás is.

Bennünket elsősorban az érdekel, hogy az egyén, aki nemcsak egyedi individualis, hanem egyetemes emberi lényként is megvalósítja önmagát, mikor tartja lehetségesnek a társadalommal való azonosulást? Ideiglenes válaszuk a következő:

akkor és csakis akkor, ha a partikularitás nem sajátítja ki magának azt a jogot, hogy az egész társadalom nevében lépjen fel, amikor a képviselői demokrácia ki-egészül a részvételi demokráciával. Az ilyen öngazgató közösségben (vö. Mihailo Marković: *The Contemporary Marx*. Nottingham, 1974. és uő.: *Philosophical Foundations of the Idea of Self-management*. In: *Self-governing Socialism*. New York, 1975) a társadalmi intézmények valóban a közérdeket tartják szem előtt, és az egyén is eléri lehetséges szabadságának maximumát. Egyén és társadalom ez esetben ugyanarra az elidegeníthetetlen emberi egyetemességre törekszük.

Maurer Ádám fordítása

A szöveget, amelyet a lengyel *Dialectics and Humanism* 1977. 2. számában megjelent eredeti angol változata alapján közlünk, a Nemzetközi Metafizikai Társaság 1976 októberében New Yorkban megtartott *Ember és társadalom* című szimpozionján bocsátották vitára. A marxista vitafelek (köztük a lengyel Janusz Kuczyński) nagy fontosságot tulajdonítottak a marxista filozófiai antropológia e továbbfejlesztési kísérletének, mely az európai filozófiai örökség újszerű és sajátos értelmezése alapján megpróbálja konkretizálni a humanizmus fogalmát, ugyanakkor hiányolja a dolgozatból többek között a nemzetközi munkásmozgalom valóságos erőviszonyaival számot vető szociológiai precizitást. Bírálói szerint a szerző figyelmen kívül hagyja a kultúra alkotó befogadásának lehetőségét, nem fogja fel eléggé történeti módon „az emberi természetben” rejlő egyetemesség potencialitását, és legjobb törekvései ellenére sem sikerül eléggé elszakadnia a nyilvános és magánszféra antinomikus felfogásától. (A szerk.)

JUSTINAS MARCINKEVIČIUS

ESTE: ATOMFÉLELEM

Nem tudom pontosan,
sok trotil jut-e most
mindegyikünkre
fejenként,
de azt biztosan tudom,
hogy amennyi van,
annyi van,
s mindannyiunkra
bőven elegendő.

Egyedül vagyok itthon.
Ülök.
Cigarettaozom.
Késő
este.

Villanyt kellene gyűjtani.

Mellmagasságban —
kényelmesen —
az ajtó mellett
feketéllik a kerek kapcsoló.

Nevetséges —
félek:
s ha felrobban?
Inkább várok.
Mindjárt hazajön a feleségem
s az iskolából is a lányom.
Én pedig
visszatérek a matriarchátusba,
s leélek
talán még néhány ezer évet.

BÁN PÉTER fordítása

Egyéni és közösségi tulajdon a nomád népeknél

Marx *A politikai gazdaságtan bírálatához* Bevezetésében élesen bírálja a „tulajdonközpontúságot” mint történetfilozófiai módszert, amely a *tulajdont* „nem történelmi eredményként, hanem a történelem kiindulópontjaként” kezeli, vagyis mint öröktől fogva meglévőt, amely különböző változataiban (formáiban) mindig megvolt az emberiség történelmében. A történelem kezdetén nem létezett tulajdon, a prekapitalista társadalmak is a tulajdon előtörténetéhez tartoznak, ugyanis a tulajdonfogalom klasszikus kialakulása a kapitalizmusra esik, s innen vetítik vissza az egész történelemre. A tulajdon mint „az egyedül álló egyes ember álláspontja” született meg (Marx).

A marxizmus másik központi kategóriája, az *elsajátítás* történelmileg bonyolultabb, áttételesebb formában jelenik meg. A történelmi mozgást egészében-egységében-egyetlenében csak a használat—birtoklás—tulajdon—hármasság egymásra épülő és egymásba átmenő rendszere fejezheti ki. A tulajdonfogalom elvontan itt is érvényes ugyan, de mint történelmileg determinált kategóriának a konkrét megjelenése teljes érvénnyel csak a kapitalizmusra vonatkozik. Marx módszertana alapján az alacsonyabb rendű állapotokban a magasabb rendűre utaló jelzéseket csak akkor érthetjük meg, ha magát a magasabb rendűt már ismerjük, de semmi esetre sem szabad őket azonosítani.

A használat—birtoklás—tulajdon az elsajátítási formák alaptípusaiként három történelmi lépcsőfokot jellemeznek, s egyben az elsők közül a három prekapitalista — ázsiai, antik, feudális — formációt így előlegezik. A *használat* a tárgyat a tevékenység tárgyává változtató, társadalmilag nem rögzített viszony. A *birtoklás* másokkal szemben rögzített rendelkezés a használat közvetlen tárgya felett, de a szakszójog nem ismeri el az adott tárggyal való abszolút rendelkezést, elidegeníthetősége korlátozott. A *tulajdon* teljes és feltétlen rendelkezés a tárgy felett, megsemmisíthető, elidegeníthető, jogi formában jelentkezik, és törvényként rögződik (M. K. Kudojavcev).

Ezek az elsajátítási formák, melyek a szerves testre, a földre mint „alapra” vonatkoztathatók, egymásra rétegződnek, közösségi és egyedi variánsok sokaságát bontakoztatják ki. A prekapitalista formációkban még nem jött létre a szabad, független, közösségtől „eloldozott” egyén, s így a föld egyéni (szabad) magántulajdona sem.

Marx a *Grundrissében* A *tőkés termelést megelőző formák* című részben beszél az elsajátítás e három alapformájáról.

Eredetileg a tulajdon csak azt jelenti, hogy az ember úgy viszonyul természeti termelési feltételeihez, mint amelyek hozzá tartoznak, az övéi, amelyek saját létezésével együtt előfeltételezettek, csak testének meghosszabbításai.

A tulajdon tehát itt mint természetadta közösség jelenik meg: törzshöz (közösséghez) való tartozást jelent — „szubjektív és objektív benne létezéssel bírást”. Ez a tulajdon a használat szintjén, fokán áll, „a valóságos elsajátítás” csupán magában a termelőtevékenységben, időben és térben, a termelésben valósul meg. A használat, egyben a közvetlen kooperációs is, a szakmányoló életmód sajátja.

A családi-nemzetiségi-törzsi közösségnek mint természetes közösségnek a szerves testhez — a földhöz mint bázishoz — való elsődleges viszonyaként az elsajátítás már megkettőződik: használat és birtoklás lesz. Itt a közösség tagjainak vagy családi, nemzeti stb. csoportjainak elkülönült (különvált) használatában realizálódik a közösség birtoka mint közösségi birtok és viszony.

A közösség felett létrejövő legfelsőbb egység, „összefoglaló egység” — az ázsiai (esetenként nomád) földformánál — legfelsőbb tulajdonosként vagy egyetlen tulajdonosként jelenik meg, a közösség (közösségek) pedig csak örökös birtokosként. „Itt a tulajdon nem egyéb, mint a birtoknak szerves összegeződése egy magasabb és absztraktabb közösség szintjén.”

Nézetünk szerint a tulajdonformák történetiségének, az emberi történelem egyenlőtlen fejlődésének, valamint a belső és külső érintkezés „elvének” figyelembevételével nélkül nem lehetséges a nomád társadalmak megközelítése. Molnár Gusztáv a „kategorialis egyneműsítés” veszélyeire figyelmeztet: „Ahhó, hogy az [...] egyneműsítés veszélyét elkerüljük — írja —, modellekre kell bontanunk a



A KÁIN ÉS ÁBEL KOLOZSVARI NYITÓKÉPE (Héjja Sándor és Csíky András)



JELENET A KÁIN ÉS ABELBŐL — CSOMAFÁY FERENC FELVÉTELEI
(Héjja Sándor, Dorián Ilona, Sebők Klára és Vadász Zoltán)

társadalomelméletet. [...] Mindez nem jelenti azt, hogy a szintézisről le kell mondanunk, hanem azt, hogy nem a szintézistől haladunk az empiria felé, hanem fordítva. Ahhoz tehát, hogy a közép- és kelet-európai kollíziós társadalommódellet egyáltalán kidolgozhassuk, le kell mondanunk a kategoriális asszimilációról.“ (Az elmélet küszöbén. Buk., 1976. 104—105.)

A marxista történelemtudomány általában tagadja a „tisztá” nomád létformát, és hangsúlyozza, hogy a nomád és földműves létforma között általában kialakul „valamiféle” gazdasági természetű viszony, másrészt magában a nomád gazdaságban is megvannak a földműves anyagi kultúra kialakulásának feltételei.

A nomád állattenyésztésen alapuló kvázi-feudális fejlődés és kvázi-feudális társadalom — mert klasszikusan feudálisnak semmiképpen nem nevezhetjük — alapproblémái körül kibontakozott vita arra figyelmeztet, hogy a nagy összegezésektől még távol vagyunk. Törekvésünk empirikus indítású, és nem egyéb, mint egyszerű kísérlet a hasonlóságok és különbségek kitapintására.

A vándorló pásztortörzseknél — mondja Marx — a föld, akárcsak a többi természeti feltétel, elemi határtalanságban jelenik meg, pl. az ázsiai sztyeppeken és az ázsiai fennsíkban.

A földhöz úgy viszonyulnak, mint tulajdonukhoz, jóllehet ezt a tulajdont soha nem rögzítik. A vándorló pásztortörzseknél a község (közösség) valójában állandóan egyesítve van, s a fölé- és alárendelés formái ennek az életmódnak a feltételeiből fejlődnek ki. Amit itt valójában elsajátítanak és újratermelnek, az csak a csorda, nem a föld, amelyet mindig közösségi módon vesznek időleges használatba, mindenkori tartózkodási helyükön. A pásztornépeknél a föld természeti termékeinek, pl. állatoknak a tulajdona egyszersmind annak a legelőnek a tulajdona is, amelyen átvonulnak. Ha a földdel együtt annak szerves tartozékaként magát az embert is meghódítják, őt is úgy hódítják meg, mint a termelési feltételek egyikét, s így rabszolgaság és jobbágság is keletkezhet, de ennek inkább sajátos patriarchális jellege van, ugyanis az eurázsiai nomád létforma (IV—XVII. század) már nem értelmezhető a „természeti” népek morgani—engelsi kategóriájának függvényében.

Az eurázsiai sztyeppeken az adott feltételek eleve meghatározták a fejlődés későbbi kimenetelét; eleve biztosítva volt a többlettermelés előfeltétele az észak-afrikai nomádokkal szemben.

A nomád gazdaság erőfeszítést, közösségi összefogást (munkát) kíván, az egyén és a közösség bizonyos képességeinek kifejlesztését ahhoz, hogy a fogyasztási alapot létrehozza, újratermelje, azt a „normális állapotot”, amely az adott ökológiai környezetben biztosítani képes a kontinuitást, a fennmaradást.

Így az egyén viszonya szervesen (szerves) környezetéhez csak közösségi közvetítés révén valósul meg. A földhöz való viszonya — birtoklás, mert a tulajdonos maga a közösség. Ilyen értelemben a nomádok állatai, jurtái, szekerei, munkaeszközei az egyén tulajdonaként értelmezhetőek, míg a föld, mely mindezt eltartja, a közösség tulajdona, mert csak ez tudja megvédeni, biztosítani az egyének igényeit mint olyant. Tehát a nomád létforma kereteiben is az élő egyén egyik természeti termelési feltétele a természet adta közösséghez (családhoz, nemzetséghez, törzshöz) való tartozás. A nomád földtulajdon mint közösségi tulajdon jelenik meg, míg az egyén csak mint a közösség tagja viszonyul hozzá, „tulajdonosként vagy birtokosként”, mivel a közösség a valóságos tulajdonos, mindazoknak a funkcióknak a birtokosa, amelyekkel összefogja és megvédi — egyéneit.

Az egyének mint a közösség tagjainak része van a közösségi tulajdonban, és annak egy részét használja, birtokolja is.

Marx idevágó általánosított megállapításai és módszere nem zárja ki, hogy konkrét, empirikus vizsgálat tárgyává tegyük a föld magántulajdonának megjelenését a nomád társadalomban. Csakis a konkrét régészeti, néprajzi, történelmi forrásokra támaszkodva kísérrelhető meg a nomád gazdaság esetleges modellezése.

A burját-mongol bulagát törzs jangut nemzetsége (a Bajkálon innen az Ossa, az Angara mellékfolyója vidékén él még ma is) esetében a gazdasági tevékenység alapja a nomád állattenyésztés, a vadászatnak járulékos szerepe volt. A nemzetség területe közösségi tulajdon, s földterülete ritkán lépte túl a 10 kilométert. A legnagyobb gazdasági érték a ló volt. A lótenyésztés gazdasági jelentőségét a legeltetési technikában kell keresni, ugyanis a téli vastag hótakaró alól legkönnyebben a ló tudta hozzáférhetővé tenni a téli takarmányt nemcsak magának, hanem a többi állatnak is. Innen a legeltetés rendje: a hóborította legelőre először a ménest terelték, ezt követte a gulya s végül a vegyes nyáj (juhok, kecskék). Tekintettel, hogy a gazdasági ciklus kritikus időpontja a tél volt, ez meghatározta a családok gazda-

ságainak méreteit is. (Kb. 60 ló, 10—15 szarvasmarha, a maximális nem haladta meg a százat.) Ez volt a helyzet egészen a XVII. századig, ettől fogva lényeges változások álltak be, ami a tulajdonviszonyok változását is magával hozta.

A szarvasmarhatenyésztés fokozásával elkezdődött a téli takarmány gyűjtése, a szénakaszálás. Az egyes családok (*uragok*) téli szálláshelye (*utug*) éppen úgy közösségi tulajdonban volt, mint a nemzetség egyéb, legelőként vagy vadászterületként hasznosított földje. (Az ingó vagyon a család tulajdona, amint már fentebb rámutattunk.)

Mivel a széna gyűjtése az illető terület megtisztítását igényelte, hogy kaszálható legyen, ugyanakkor, hogy a szénahozam nőjön, öntözni és trágyázni kellett a téli szállás területét, s a nemzetség egyéb földjeihez viszonyítva a téli szállás több munkát igényelt. Ezért az utugokat a jangutok elkerítették, hogy az állatok ne tudják kitaposni a kaszálót. Ezzel az utug területe kikerült a nemzetség közös használatából, legfeljebb étevenként újra felosztották a patriarchális nemzetségi elv alapján, amikor is a téli szállás nagyságát a család férfiaiak lélekszáma határozta meg.

A nemzetség még érvényesítette ugyan tulajdonjogát szállásterületére, de a téli szálláson befektetett többletmunka fokozta a családok ragaszkodását az illető területhez. Ez aztán az elosztás körüli vagyoni és társadalmi ellentétekhez vezetett: ugyanis az utug féltett birtokká vált, és hogy az ellenségeskedést elkerüljék, a periodikus újrafelosztást megszüntették. Tehát a szénakaszálás (a szarvasmarha-állomány növekedése) az első lépés a föld magántulajdona felé.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk (nem mint minden nomád létformára ráhúzható sémát, hanem mint a föld magántulajdonához vezető egyik utat a nomád társadalomban), hogy a munkabefektetés igényessége, mértéke, mennyisége a birtoklás meghaladásához vezetett, vagyis a befektetett munka milyensége-mennyisége kerül előtérbe.

Az átmenet a nemzetségi földtulajdon és a termelési viszonyokra jellemző dualizmus; ekkor egy viszonylagos föld magántulajdonáról beszélhetünk.

Az új tulajdon — s egyben új viszony — megbontja a patriarchális nemzetségi egyensúlyt, de ez a tulajdon még mindig a rokon családok, és nem az egyén tulajdona. Az igényesebb technológia — a szarvasmarhatenyésztés — a kizsákmányolás forrása is, a függőségi viszony nomád formájának egyfajta — nem általános — megjelenése.

A szarvasmarhatenyésztés a jangutoknál a földművelés megjelenéséhez vezetett. A művelés alá jutott föld eleve kikerült a nemzetségi tulajdon alól, és az egyén tulajdona lett, amit rokonsági ágon csakis a fiúk örökölhettek.

Az egyén tulajdonába került szántóföld mint egyéni munka, befektetés eredménye az investálót illette, ami aztán adósság fejében a szegény nemzetségi rokontól a gazdag használatába, védelmébe és végül tulajdonába került.

Az újonnan kialakult, a földművelést is magában foglaló gazdasági ciklus már nem a nemzetségi, közösségi termelőviszonyok, hanem a gazdasági szerkezetben végbement mélyülő társadalmi rétegződés mutatója. Ez a rétegződés függőséghez vezetett, vagyis az egyénnek a másik egyéntől való függőséghez.

A VIII—X. századból származó régészeti adatok azt bizonyítják, hogy a kirgiz Alatau gerincétől északra a nomád állattenyésztés öntözéses földműveléssel párosult. Ebben az esetben nem véletlen, ha a legfelsőbb egység, a nomád állam szorgalmazta türk alattvalóinak letelepedését és áttérését a földművelésre. Ugyanis a karahanida türkök (932—1165) élén álló népes káni család és igencsak népes előkeelő családok tagjai nem tekintették a meghódított területeket a kán kizárólagos tulajdonának: megkövetelték annak hierarchikus sorrendben való felosztását, és csak az így nyert birtok ellenében szolgáltak. Ezek aztán tovább osztották földjeiket saját embereik között. Az ilyen birtoknak öröklési joga az állami életben betöltött szerep függvénye volt.

A kánok támogatták és bátorították a köznépi nomádok letelepedését és a földművelést, de szívesen vették, ha az uralkodó réteg továbbra is nomadizált.

Ugyanakkor megállapíthatjuk azt is, hogy a karahanida nomád „feudalizmusban” a legfelsőbb egység (a kán és csoportja) nem mint tulajdonos, hanem mint szervezési funkciókat betöltő mesterséges képződmény gyakorolta hatalmát, de mert ennek fenntartásához támaszra volt szükség, a közvetlenül őt kiszolgálókat mint birtokosokat (későbbi tulajdonosok) a köznép fölé emelte, vagyis a köznép és saját maga közé ékelte a gazdasági-társadalmi hierarchiában. A tulajdonképeni ázsiai forma igen sajátos változata ez a nomád társadalomban, főleg ami a tulajdonviszonyok alakulását illeti. A gazdasági-társadalmi átalakulások (mint ahogy a régészet igazolja) a települések különböző típusait hozták létre. A városok a nyugat-európaiaktól eltérően mindvégig mezőgazdasági jellegűek voltak. A nomád

népek gazdasági-társadalmi szerkezetének ilyenszerű alakulása lényegében az V—VII. században kialakult földművelő anyagi kultúra hagyományait tudhatta magáénak, és erre épített.

A tulajdonviszonyok és az ebből eredő függőségi viszony fentebb vázolt formája nem egyedülálló a nomád társadalomban. Abból ugyanis, hogy a föld magántulajdona a nemzeti viszonyok bomlásában jelentős szerepet játszott, még nem következtethetünk arra, hogy valamennyi nomád nép esetében ugyanez volt a helyzet. A kazahoknál a földművelés engedélyezése a nemzeti főemberektől függött, akik csak annyi időre engedélyezték a földművelést, amíg az elszegényedett nemzeti tag helyreállította gazdasági egyensúlyát.

Kazahsztán egyes körzeteiben még a XIX. század közepe táján is 1000 nomád pásztorra átlag 13, 8, 6, 5, 1 földműveléssel foglalkozó letelepedett kazah jutott. Bár a földművelő földje, személye szabad, mégis súlyos szolgáltatásokkal terhelték, státusa alacsony volt. A földművelést a technológia kezdetlegessége is akadályozta; miután a művelés alá fogott föld kimerült, új földdarabot vettek használatba. (Sz. Z. Zimanov: *Obszecsztvennij sztroj kazahov*. Alma-Ata, 1958. 50—98.) Ez az eljárás nem biztosíthatta az újratermelés olyan mennyiségét, mint az állattenyésztés.

A kazahok a téli szállásokat különös gondokkal jelölték ki, és a földeken örökletes földtulajdon alakult ki. A nyári szállásokra vezető útvonalat is kijelölték; ezek az útvonalak és a mellettük lévő legelők is családi tulajdonba kerültek. Az így kijelölt útvonalakat idegenek keresztezheték ugyan, de rajtuk haladni nem volt szabad.

A függőségi úr—szolga viszony itt a nomád állattenyésztés alapjain jött létre. Akárcsak a nyugati feudalizmusban, a kazah urak nem rendelkeztek tulajdonjoggal a köznépi kazah pásztorok állatállománya felett. Amennyiben a függőségi viszonyban levő pásztorok több állatot adott annál, mint amennyit a neki jutott legelőn eltarthatott, külön szolgáltatások teljesítése fejében legeltethetett ura legelőjén is.

A váltásdíj a vétkes egész nemzetségét terhelte, mintegy kvázi-feudális adózási rendszerré vált.

A szarvasmarhatenyésztés a kazahoknál igen alacsony szintű volt, holott — amint már láttuk — ennek növekedése jelentős szerepet játszott a nomád gazdaság hagyományos egyensúlyának megbontásában.

Tehát egységes séma alapján, „kategorialis egyneműsítéssel” nem lehet megoldani a nomád föld-magántulajdon, a földművelő gazdálkodás, valamint a letelepedés kérdését.

A társadalom életének funkcionális szervei — mint a szokás és a hagyomány — a nomádoknál is az elnyomás és az uralom eszközeivé váltak. De ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy a nomád legeltetés az állatokra vonatkozó magántulajdon ellenére közösségi erőfeszítést, közösségimunka-befektetést igényelt. A többletterméket tehát itt éppúgy nem az egyén realizálja, mint a földművelő népeknél, ahol az egyén szerepe — mint a „szervetlen test” (a föld) tulajdonosáé — meghatározó. Az ősközösségből örökölt gazdasági-társadalmi állapotok lassú változása („stagnálása”) a nomádoknál eltorzult gazdasági állapotokat és viszonyokat hozott létre, ami a társadalmi függőségi viszonyokban is magán hordta a befejezetlenség jegeit. Konzerváló erőként hatott a nemzeti-törzsi intézmények funkcionálása is, mely mint sajátos „demokratizmus” élt tovább. A nemzetség azonban mint gazdasági sejt — morgani—engelsi formában — a tárgyalt időszak (IV—XII. század) eurázsiai nomádjainál nincs meg.

Ezért az eurázsiai nomád nemzetség csakis a maga kontextusában és ebben betöltött funkciójában mint a társadalmi alá- és fölrendeltség viszonya fogható fel. A nemzetségeket nem valóságos, hanem fiktív vérségi kapocs fűzte egymáshoz — az egyes arisztokrata családok köré. A nemzetség közös érdekeinek funkcióit és az ebből adódó belső és külső szükségleteket a nemzetségi előkelők hordozzák. A régi intézmények az új gazdasági-társadalmi viszonyokhoz idomultak, és archaikus formákkal összeötvöződött új szervezeti formák is születtek; az *aulban* a tulajdonképpeni rokon családok mellett ott voltak az idegenek is, akiknek semmi vérségi kötődésük nem volt. Az aulon belül alá- és fölrendelt állapotok voltak, ugyanis az egyén csak mint birtokos használta a legelőtulajdonos által számára bérbe adott részt, még akkor is, ha az ingó vagyon saját magántulajdona volt. Összegezőként megállapítható, hogy az áttérés a nomád állattenyésztésről az ekés földművelésre, az öntözéses földművelésre — egyáltalában a földművelésre — nem kivételes jelenség, hanem a nomád népek létkérdése. Az államalkotás előtt a legfelsőbb egység nomád formájának ahhoz, hogy funkcióit betölthesse, a közösség fölött kellett állnia: ennek egyetlen és természetes lehetősége a „szervetlen testtel” (a földdel) mint a létfenntartás alapjával való kizárólagos rendelkezése — tulajdonossága volt.

A föld magántulajdonának kialakulása a kazah példától eltérő formát ölt a mongol társadalomban. A mongol *obox* (vérrokon) nemzetség kezdetben közösen birtokolta a legelőt, de a nemzetségen belül az egyes családok külön gazdálkodhattak.

A nemzetség igen bonyolult társadalmi képletet takart: *nojad* (úr), *xaračy* („fekete nép” — szolgák), *bogolčud* (rabszolga) élt egy-egy nemzetség keretében. Valamely nagyhatalmú nemzetség uralma alá kerülhetett egy gyengébb nemzetség, így létrejött a vazallusi függőség. Ez az állapot azonban nem járt azonos következményekkel a függőségbe került *obox* minden tagja számára. Ugyanis megkülönböztettek előkelő, köznépi és alantas szolgálkat (vö. J. B. Vladimircov: *Obscsesztyvennij sztroj mongolov*. Moszkva—Leningrád, 1934). A mongolok katonai szervezete — tümen, ezred, század, tized — a feudális hierarchiát és a földbirtoklás hierarchiáját is jelölte. A XV. században jelentős hadjáratok már nem voltak: a hadsereg áttekinthető szervezete, a harcosok alárendeltsége békeidőben biztosította a társadalmi hierarchia rendszerét.

Zlatkin leírása szerint is a gazdag nomád urak nem vették szívesen az elszegényedettek szolgálatait, függőségét, mert a vagyontalank nem szavatolhatták a legeltetésre, gondozásra kiadott jószág épségét. A mongoloknál is a feudális földtulajdon monopóliuma alakult ki; a földhasználat családokként történt szigorúan megszabott területen. A földtulajdon hierarchiája megszabta az uralkodó réteg hierarchiáját is, ahol a legelő az alapvető termelőeszköz, az újratermelés előfeltétele. Az újratermelés a jószágban konkretizálódik, amely a nomád munka terméke, a gazdagság ismérve: sok jószág — gazdagság, kevés jószág — szegénység.

A régészeti és írásos feljegyzések alapján a kazár kaganátust az eddiektől eltérően fejlett gazdasági élet jellemezte. A kialakult termelési szakosodás mély hatással volt a társadalom szerkezetére is. A várak, erődök, népes települések építése szervezett munkaerő alkalmazása nélkül el sem képzelhető. A kaganátustól keletre is, nyugatra is mélyreható változások zajlottak le, amelyek együtt jártak a kézműves tevékenység és az agrártermelés szétválásával. Annak ellenére, hogy a kazár társadalmon belül olyan erők feszültek, amelyek nem értek össze a hagyományos viszonyokkal, a közösségi állapotok továbbra is fennmaradtak, mert az egyénileg előállított és egyéni tulajdonban lévő ingó vagyon s ezen belül a munkaeszközök kezdetleges szinten álltak. A tulajdonjel (*tagma*) használata mintegy tudati vetülete a még fennálló közösségi tulajdon keretében kialakulóban levő magántulajdonnak. A nemzetségi tagma-jelek variációinak megjelenése az ingóságon a magántulajdon kialakulásának azt a fokát jelzi, amikor a családi tulajdon fogalma még nemzetségi (közösségi), vagis mint köztulajdon élt tovább a nemzetség tudatában, de ez már a birtoklás jól elhatárolt formája, csak azokra vonatkozik, akik hasonló (azonos) tagma-jellel bírtak, és amiből az idegen tagma képviselői ki voltak zárva.

A kazár kaganátus fekvésénél fogva a tranzitkereskedelem színhelye: itt vonult át a nemes prém arab területekre irányuló forgalma. Az árucserre szabályozása megfelelő intézmények kialakulását igényelte, s ez a nemzetségi-törzsi viszonyok bomlását váltotta ki. (Megjegyzendő: a magyarok századokon át a kazár birodalomban éltek.)

A termények egy bizonyos része nem maradt a termelő birtokában, már a VII. századtól az iparos, földművelő réteg is minden élelmiszer és ital után adót fizetett. A társadalmi rétegződés a társadalom egészét érintette, egy radikális, intenzív átalakulás eredménye. A települések elemeinek (házak) jellege és méretei szoros összefüggésben vannak ezekkel a gazdasági és társadalmi strukturális változásokkal. Régészeti adatokból, a házak méreteiből tudjuk, hogy a kaganátus lakói a IX. században már nem nagycsaládi — kvázi-nemzetségi —, hanem kiscsaládi viszonyok közt éltek, ami a magántulajdon léte mellett tanúskodik.

Az egyes családok teljes különszakadása nem ment végbe, mert a családok közötti rokon kapcsolatokat továbbra is fennállottak, amint azt a tagma-jelek megélése is bizonyítja.

A függőségi viszonyok keretében a rabszolgaság sem idegen elem, forrása — mint általában e korszak más népeinél is — a háború, a köznépi elszegényedése. A másik póluson, a kaganátus állami hierarchiájának csúcán a *kagán* állott, szimbolikus hatalommal és istennek járó tiszteletben, de korlátozott kormányzati funkcióval. Benne a keleti, ázsiai despota — mint legfelsőbb egység — megjelenési formáját véljük felismerni. Ugyanis a kagán despotikus hatalommal bírt — tehát volt állami funkciója —, mint az összes meghódított területek tulajdonosa szabadon és önkényesen rendelkezett a hierarchiában utána következők vagyonával, életével. Mint kizárólagos tulajdonos, alattvalóinak csak birtoklási joguk volt, de mind az ingó, mind az ingatlan vagyont bármelyik alattvalójától elvehette, és másoknak

adhatta. Tehát a kagán mint a közösség felett álló összefoglaló egység jelenik meg felsőbb tulajdonosként vagy egyetlen tulajdonosként, a többiek csak örökös birtokosként. A legfelsőbb egység a kazár kaganátus keretében mint „sok valóságos különös közösség felett álló különös jelenik meg”, a többletermék egy része ezé a felsőbb közösségé, amely mint személy (kagán) gyakorolja hatalmát. A többletmunka adóban és a közösség végezte közmunkában jut kifejezésre.

A kaganátus társadalmi elemzésénél hangsúlyozandó, hogy etnikailag rendkívül tarka összetételű volt, különféle törzsek mozaikjából állott össze, amelynek egybetartásában igen jelentős szerepe a katonai szervezetnek volt mint a társadalmi függőségi viszony fontos és egyben a nyugati feudalizmusra is jellemző elemének. A hadsereg itt már nem a szabad nemzetségi harcosok fegyveres ereje, hanem a kollektív függőségi viszony vetülete. A függőségi viszonyokban nem az etnikai hovatartozás, hanem a hódoltató és a behódolt etnikumú köznépet érintő szolgáltatási rendszer a meghatározó. Ennek mindenekelőtt gazdasági-társadalmi vetülete volt, az etnikum járulékos elem: csak akkor kerül előtérbe, ha az illető etnikum vagyos része a szolgáltatásokat magának akarja megtartani, mint ahogy azt a kijevi fejedelmek harca is példázza a kazár kaganátus ellen. A függőséget tehát a szolgáltatásokon keresztül érezték a kaganátus népei, de ha kikerültek a kaganátus uralma alól, akkor saját uraiknak adóztak. A kazár kaganátus az anyagi kultúra szintjén „homogenizálta” a különböző etnikumú népeket és törzseket.

A kazár kaganátus kétségtelenül kezdetleges állam — előállam —, ahol a zömében tehetős köznép áttért a letelepedett életmódra, de emellett igen nagy számú nomád élt még. Lényegében a kagán a valóságos tulajdonos, a többi csak birtoklási joggal bír, ami a nemzetségi viszonyok és intézmények meglétére utal. A függőségi viszony — a termelőeszközökkel rendelkező adózó köznép mint a rétegződés alapeleme — kialakulásában van.

Ez a képlet a nemzetségi-törzsi társadalom felbomlása nyomán keletkező korai-feudális viszonyokat mutatja. A felbomlás ismérvei itt természetesen nem emlékeztetnek a germánok „katonai demokráciá”-jára (és nem is azonosíthatók vele), amely Engels szerint az ősközösség legfelsőbb foka, és mintegy átmenet a feudalizmusba.

A fentebb vázolt konkrét anyaghoz kapcsolódva összegezésként a következőkre hívnánk fel a figyelmet.

A nomád faluközösség (aul) már nemcsak vérségi, rokonsági képződmény, hanem „idegeneket” is megtűrt, ami a gazdasági-társadalmi egyenlőtlenség formáira is fényt vet, és pedig a családalapítás és a családstruktúra hierarchikus rendjére, a hozomány jelentőségére a nők családon belüli helyzetét illetően.

Amint láttuk, a nomád állattenyésztés ötvöződik a földműveléssel, erre utal a szántókhoz történő odanomadizálás, a közösségi legelő, ennek esetenkénti — de előbb-utóbb teljes — magántulajdona, amelyet a családok periodikusan újra felosztanak. De ugyanakkor a szántóföldet illetően kialakul a családok egyéni földmagántulajdona. Itt összefüggés van az állatállomány összetételének alakulása és a földművelés kialakulása között. Vagyis a szarvasmarha-, a juhállomány növekszik, míg a loállomány erőteljesen csökken (mongolok, ujgurok). Általában a földművelés csak akkor szilárdul meg, ha a tehetősebb középréteg tartja kezében az új gazdálkodási ágazatot.

A téli szállások a kizárólagos nomád gazdálkodás feltételei között családi parcellákra oszlottak, és magántulajdonba kerültek, így végképp kikerültek a nemzetségi felügyelet alól. A földmagántulajdon átalakította az aul szerkezetét, megnagyobbodott, a vérségi, rokonsági elvek fiktívvé váltak. Ugyanakkor az aulok nomadizálását (a mongoloknál) 8—10 km-es körzetre korlátozták, ezzel a gazdasági stabilitás növekedését érték el (L. Krader: *Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads*. The Hague, 1963. 61., 63., 65., 77., 82.; 120—126., 160.; 178—299.). Az egykori vérségi kötelékekre utaló terminusok valójában már csak formák, amelyek új tartalommal telítődtek: ahol maga az aul az aulok fölött álló úr akarata szerint szervezett faluközösséggé válik. Az aul keretében élő, tizedet fizető és egyéb szolgáltatásokat teljesítő köznép és vezetőinek viszonya nem vérségi kötelékekre épül. Kétségtelen, az ekés földművelés térhódítása új viszonyrendszert alakított ki, de csak annyiban, amennyiben a hagyományos formákban egy idő óta lappangó tendenciákat képes volt feloldani kötöttségeikből.

A sztyeppi nomád társadalmak viszonyrendszerét a korai feudalizmusra jellemző állapotok határozták meg. Ha nem tudtak megszabadulni a nomád gazdálkodás közösségi munkafolyamatokat involváló rendszerétől, akkor csak a korai, a nemzetségi maradványoktól átítatott feudális viszonyok rögzídhettek, ami stagnáláshoz vezetett. Vagyis magában a feudalizmusban ennek korai szintjén rekedtek meg

a nomád társadalmak. Maga a tulajdonviszonyok alakulása, időbeni megjelenése is ezt látszik igazolni. De megjegyzendő, mint ahogyan arra már Marx is utal, hogy a több hullámban hömpölygő nomádoknak pozitív történeti szerepük is volt. A nomád népek történetét különös sors érte a történetírásban. Katonai aktivitásuk vagy a történelem „rossz szellemévé” vált, vagy pedig „nemzeti erénnyé” magasztosodott. A fokozott katonai aktivitás a magántulajdon keletkezésének korában egyaránt jellemezte a földműves és a nomád népeket.

Visszatérve az előbbiekre, igen jelentős felismerésnek tartjuk Szabó István (*A falurendszer kialakulása Magyarországon. X—XV. század. Bp., 1966. 7—35.*) megállapítását, miszerint a nomád gazdálkodás, bár extenzív, alacsony termelékenységű, de az adott társadalom rendelkezésére álló föld termőerejének történetileg optimális hasznosításán alapszik. E hasznosítást az adott társadalmi viszonyrendszerek megszabta eljárások biztosították.

A nomádoknál kialakult téli és nyári szállás megléte mint a formálódó tulajdonviszonyok vetülete mégsem jelenti a „tartós” települési rendszer létrejöttét. Persze, a nomád gazdálkodás nem „céltalan” kóborlás az újratermelést biztosító legelőkön; mert a téli-nyári szállásváltás, a téli szállások megállapodott volta s tisztán nomád életformája is érvényes; a téli szállás jó fekvése létfontosságú az állattenyésztő társadalmakban.

A kelet-európai agrártörténeti és társadalomtörténeti kutatások egyöntetűen igazolják, hogy még a folyók menti termékeny sztyeppföldek művelését sem lehetett rabszolgákra bízni, ezt csak a művelésben, haszonban érdekelt végezhette.

Természetesen a nomádoknál megvolt a rabszolgaság, de ez patriarchális, házi jellegű öltött. A vázolt példák, amelyek lényegében a föld magántulajdonának kialakulását követik, természetesen nem vonatkoztathatók el általában a gazdasági-társadalmi élet milyenségétől. A nomád gazdaságban meglévő kettősség (pásztorok—földművelés párhuzamossága) arra int, hogy helyesebb az újabban bevezetett „félnomád” terminust használni, mert lényegében ez fedi leginkább a valóságot.



Ziffer Sándor: Czöbel

Intézmények, erkölcsök és személyes szabadság a székely társadalomban

Vannak olyan történelmi helyzetek, amelyekben egy társadalmi csoport, közösség megmaradása elsősorban intézményeinek funkcionalitásától, alkalmazkodóképességétől függ. Ha sikerül az új helyzetnek megfelelő intézményeket létrehozni (és itt nemcsak a politikai-jogi érdekképviselési intézményekről van szó), akkor a közösség fennmaradása az újabb történelmi alternatíva eljöveteleig biztosított, legalábbis e fennmaradás bizonyos vonatkozásaiban. Társadalomfilozófiai kérdés lenne annak elemzése, hogy mennyire szolgálja a pozitív intézmények megléte a fennmaradást általában. Erre a kérdésre azonban e nagyobb tanulmány részét képező dolgozatban nem kísérlelhetjük meg válaszolni.

A sajátos történelmi helyzet elemzése azonban (és ilyen a határörkatonaság intézményének létrehozása bizonyos székely székekben a XVIII. századik második felében) az elméleti kérdések és hipotézisek sokaságát teszi lehetővé. E helyzet feltárása során tanulmányunkban a történelmi adatokat egy intézményelméleti-erkölcsszociológiai szempontnak megfelelően szervezzük, a leírás fenomenológikus része pedig egy szociálanropológiai modellt kíván kialakítani.

Főként arra keresünk választ, hogy milyen utakon és milyen következményekkel jár két, lényegében eltérő típusú (faluközösségi és osztrák katonai) intézményrendszer ütközése, majd összefonódása általában és ennek az egyes intézményekre gyakorolt partikuláris hatásában. Másodsorban arra vagyunk kíváncsiak, hogy a mindennapi élet objektivációrendszereinek, elsősorban az erkölcs egyes vonatkozásainak a területen milyen norma- és gondolkodásbeli változások zajlanak le. Harmadsorban azt kívánjuk megvizsgálni, hogy a sajátos intézményi rendszer alapján és részben ennek köszönhetően működő személyes szabadság hogyan válik szubsztanciálisból szimbolikussá, és hogy a szabadságszimbólika milyen rendszerű, milyen hatásokat gyakorol a jogi, erkölcsi viszonyokra, milyen típusú jogi és erkölcsi manipulációkat tesz lehetővé. E felsorolás korántsem jelöl valamilyen társadalom-ontológiai rangsort: csak példaként hivatkoztunk arra az uralkodó jelenségre, hogy az ún. „székely szabadság” idézése, a társadalmi szimbólika e legfőbb elemére történő hivatkozás, a társadalmi cselekvésszférákat (a legegyszerűbb közjogi pertől, csirkeperektől kezdve a társadalmi méretű mozgalomig) a legellentétebb érdekek és módok szempontjából és oldaláról hatja át, alapvető politikai, jogi és társadalom-pszichológiai tényező.

A katonai hatóság és a faluközösség viszonya

1764-től, a határőrség megszervezésétől a székely faluközösségnek és intézményeinek kompetenciája nagymértékben szűkül, úgyhogy hatáskörében csak az öngazgatás és még annak is pusztán bizonyos vonatkozásai maradnak. Általában a katonai hatóság a katonai szervezethez tartozó faluközösség minden határozatát ellenőrzi, választott szerveit jóváhagyja, sőt sok ügy kapcsán nyíltan beavatkozik a falu belső életébe. Ilyen körülmények között a faluközösség és intézményei, valamint a határörkatonai hatóságok között új viszonyok alakulnak ki és intézményesülnek, ez az intézményesülési folyamat pedig sok vonatkozásban átalakítja a faluközösség saját intézményeit. (Zárójelben megjegyezzük, hogy a Fő Hadparancsnokság, az ezred-, illetve századparancsnokságok irányítják közvetlenül a faluközösség különböző szerveinek működését.) Mi sem jellemzi jobban az intézmények gyökeres átalakulását és jogkörváltozását, mint a kezdeti teljes elbizonytalanodás. Ezt főképpen kifejezik pl. *„3tio Minthogy a faluk határait uraság, nemesség, székely katonaság és jobbágság promiscue bírják, vetés határookra, gyeplükre, vagyis kertekre és más tilalmasokra való vigyáztatás kinek incumbáljon? 4to Minthogy ennekelőtte a falukban falusbírák voltak, kik a falu dolgait és bajait szokták folytatni, a felvett adópénzt is beszédni s aztat oda az hová illétt, administralni, úgy ha valamely militaris, vagy*

provincialista falujokban érkezett, azoknak szállást adni, szükségekben provideálni, már most az ilyen köteleességeket ki vigye végben? 5to Hogyha az ilyeneknek végben vitelére falusbíráknak kell lenni, a falusbírák tétele kin álljon; s azok, míg a falusi bíróságot viselnek, kitől függenek és hallgassanak? Nemkülönbön ezen falusi bírák mellett levő hűtösök is? 6to Mivel ennekelőtte az is a falusbírák köteleessége volt, hogy utakat, hidakat, pallókat, tárokat magistratualis tiszt parancsolatjára reparáltassanak: ezután mindezeknek végben vitelek ki köteleessége leszen? 7mo A falu proventussából való számvétel ki köteleessége légyen? Melyekből az eddig való szokás és constitutio szerént a possessorátusnak és jobbágságnak is részek volt. 8vo A falu között való törvényeknek apellatioja, vagyis revisioja hová s ki előtt légyen? minthogy a faluban jobbágyok is vannak.⁴¹ A fentebbiek alapvetően rávilágítanak arra, hogy nincs olyan faluközösségi intézményi jogkör, amely érintetlen maradna, sőt maga az intézmények megmaradása is kérdésessé válik, ezért a határörtség szervezéséről elmondható, hogy intézményi szempontból „forradalmi” változásokat hozott. A fentebbiek egyúttal azt is kiemelik, hogy mit vagy szabályozatlanul a szokásjogi rendszer. Következik a szabályozatlan funkciókból az állami-katonai hatalom igazságszolgáltatói és végrehajtói kompetenciájának kiterjesztése e területekre, mint ahogy az de facto meg is történik.

1764-től elsősorban a jogszokásoknak mint jogi intézménynek a hatásmechanizmusa változik meg, ugyanis sok olyan új társadalmi funkció jön létre, amelyeket már nem lehetséges a jogszokások szűknek bizonyuló rendszerével szabályozni. Ezekben az esetekben a katonai hatóság lesz a szabályozó intézmény, amely a jogszokásoktól strukturálisan és eredetében lényegileg eltérő módon igyekszik a közösség életét megszervezni. Másodsorban jelentős a faluközösség vezetésének és ellenőrzésének erőteljes bürokratizálása, amely racionalizálási folyamatként a jogszokások számottevő részének érvényesülési mechanizmusát gátolja, gyakorlatilag tehát felszámolja őket. Másfelől viszont erőteljesen óvja a jogszokásokat, elsősorban azokat, amelyek az állami érdekeknek megfelelnek, illetve főleg a tulajdont és közvetve a gazdasági életet védő jogszokásokat. Ezt nyomatékosítja egy 1804-ben Bikfalván kelt századparancsolat pontja: „A faluk Constitutióját, amint régtől fogva observáltatott, igyekezzenek megtartani, hogy ne legyen annyi Praevaricatio, és a törvénytelenység ne halasztassék.”⁴² Am az is kiderül a fentebbi intésből, hogy mit kívánt megtartani a falutörvényből a századparancsnokság: korántsem annak egész struktúráját és működési mechanizmusát.

A katonai hatóság végső soron nagymértékben átalakítja a faluközösséget és intézményeit, jelentős mértékben megváltoztatja és a maga törvényhozói kompetenciájának rendeli alá a jogi intézményeket, bürokratikus úton erőteljesen ellenőrzése alá vonja a társadalmi szervezetet. A bürokrácia fegyver is a katonakötelesek ellen, ugyanis az ellenőrzés legfőbb erőssége a nyilvántartás. Persze, a katonakötelesek is igyekeznek valamilyen formában harcolni ellene, elsősorban okirathamisítással, ami újabb sajátos delictumot általánosít. Erről tudósít a sepsi egyházmegye főkonzisztóriumának egy leirata: „A Tartománybéli Mlgs. Fő Hadi Vezérség jelentvén Fő Consistoriumunknak, hogy a székely katonaságnak közelebbi conscriptioja alkalmatosságával tapasztaltatott az, hogy némely Reformáta Ecclesiák Protocoluma nem egész pontossággal vitetik, sőt némely helyeken az nem is találattik, minthogy ebből sok rendetlenségek következnek a szélybeli katonák keresztleveleikre nézve, kik azokat az egyházi szolgálótól vagy úgy kapják, hogy az Eszendeik számának hely hagyatik és azon helyeket magok a katonák potollyák ki, vagy számmal lévén feljegyeztetve születéseknak ideje, azt megváltoztatják...”⁴³

A helyi igazságszolgáltatási és végrehajtó szervek katonai hatóságtól való függése a megválasztásnál kezdődik. A 4. Század Parancsnokságán 1833-ban kelt jelentés büntetés terhe alatt kötelezi a falusbírákat és a nótáriust a királybírónál megjelenni, eskütételre. Ugyanakkor szintén a századparancsnokság jelöli ki a bírósági esküdtválasztás időpontját, és annak betartására szigorúan kötelezi a Communitást. Persze, a faluközösség is megpróbálja magát kivonni e rendeletek alól, ugyanis azok — eleinte — mindennel számolnak, csak az oly fontos mezőgazdasági ciklust, a munkaszervezet gazdasági időszámítását nem veszik tekintetbe.

A katonaság és a közösség viszonya kettős: elsősorban az ellentmondás jellemzi, a szerves társadalmi szervezet és bürokratikus-külső szervezés alapellentmondását megtestesítve, de a két eltérő típusú mechanizmus funkcionális egymásrahatása, majd strukturális összefonódása hamar bekövetkezik. Ennek következtében együttműködés is kialakul, mégpedig nemcsak közvetlen-funkcionális, hanem az együttműködésnek az a formája is, amelyben a Communitás valamely kompetenciáját vagy jogkörét meghaladó döntésekhez és végrehajtáshoz a századparancsnokság segítségét kéri. Ilyen esetről tudósít egy 1836-ban Gelencén kelt jegyzőkönyv: itt egy hűtőséget sértegető, a gyűlés rendjét több ízben megzavaró esküdt tes-

tületbéli kitiltása érdekében folyamodnak a Nemes Század Kormányhoz, amely ez esetben a közösségi szankciót jóváhagyó, illetve saját szankcióját is fogantató tényező.⁴

Az ajánlás, rendelet vagy parancs megtagadásában a Communitás legtöbbször anyagi okokra hivatkozik, elsősorban szegénységére. Persze, ezt csak a viszonylag kedvező helyzetben levő közösségek tehetik meg. Hasonló esetről tudósít egy 1822-ben Nagyborosnyón kelt jegyzőkönyv: „A Ms 2. Székely Regiment ajánlását a Nemes 5. Companiae Commando által ezen folyó 1822. esztendő szept. 19-én a borosnyói közösség vette az itten levő Officerialis kvártély helyre való építkezésére nézve, melyre újólág Comtas gyűlése tartatott az holott mindeneket meg fontolt, teljességgel módot és költséget nem talált az építésnek cum perfectione való vite-lére; annál inkább, hogy az épületeknek tsinosaknak és egy Tiszt Urhoz illendők-nek kell lenniék, melyeknek építtésére egy ilyen megszágyentült Comtas alkalmat-lan...⁵

A katonai hatóság és faluközösség viszonyában azonban nemcsak a kontro-verzió és együttműködés formái uralkodóak; a nyílt és közvetlen katonai beavatkozás mellett találunk olyan eseteket, amelyek sajátos viszonyt testesítenek meg, és pedig a faluközösség testületeinek a közösség javára szolgáló ellenőrzését és szankcionálását. Az esküdtek és a bíró végrehajtott szerepének növelése a katonai hatóság részéről ugyanis csökkenti a testület felett gyakorolt közösségi ellenőrzés hatékonyságát, elorsvasztja a közösségi ellenőrzés formáit, ennek fenntartása a katonai hatóságnak nem is érdeke. Érdekel viszont a bürokratikus apparátus megbízhatóságának fenntartásában, működésének pontosságában, hiszen az részben saját eszköze. Így a visszaélések elleni bürokratikus eljárással közvetett módon a közösség érdekeit szolgálja. 1804-ben a bikfalvi századparancsnokság a következő paran-csot intézi a szacsvai közösséghez: „Megtapasztalom — írja Moritz kapitány —, hogy a falusi Bírák a falunak nem gazdálkodnak, hanem a faluét tékozzolják, akár hova mennek, a falu pénzéből jó intenciókat visznek, a hitességek egyben gyűl-nek erdő elosztás, bikafogadás, útfelmérés mián és ha valakit valahova kell kül-deni mindenkor igen sokat áldomást isznak a faluéből, vesztegetik a faluét, a falu-nak törvényes bajaiban akármerre menjenek, akkor mind jól isznak, és pénzt mégis némelyik többet ír fel, mint amennyit költött, amit vásárolnak, a falunak majd két árán írják föl, mikor feleletnek a falu számára, akkor ugyan vesztegetnek, nem elég az, hogy dultig mindennek adják az ételt és italt, hanem mindent drá-gábban írnak föl, amint szokott jární. Minthogy nem a magokéből fizetik, nem keresik az olcsaját és könnyen fizethetik. Véték és istentelenség, amit némelyik bíró csinál. Ezután jobban belenézék a Bírák számadásába és mit vásárolnak, ha drá-ábban írják fel amint szokott illendő, aztán jární nem fogom akceptálni, a Bíró magáéből megfizeti, emellett büntetést kap...⁶

Nem lehet nem felfigyelni arra, hogy a falu választott szerveinek eme pat-riarchális korrupciója jelentős mértékben éppen a hagyományos társadalmi rend megbontásának eredménye. Ugyanis mindaddig, amíg a falugyűlés, a Communitás ellenőrzése szoros, és a faluközösség testületei nem válnak egy bürokratikus felső-ség pusztá végrehajtott szerveivé, a korrupció lehetősége sokkal korlátozottabb. Ilyen-formán azonban a testületi erkölcs negatíve szakad el a közösségi erkölcsőtől, amennyiben kötelességei nem elsősorban annak részéről adottak, a testület és kö-zösség, testületi-idegen erkölcs és általános-közösségi erkölcs kollíziós lehetőségei állandóan adottak. A korrupció pontosan egy ilyen viszonyból fakadó jelenség. Míg azelőtt elszigetelt, nem lényeges, e korban már általánosodik. Éppen ezért célszerű megvizsgálnunk, hogy a faluközösség mint törvényhozó milyen erkölcsi indítékokkal, motívumokkal jellemzi törvényhozói eljárását. Tekintve, hogy a falutörvények jóval korábbiak, a törvényhozó ethosz és a határország korabeli közösségi ethosz minőségi különbségei — sokszor ellentétei — nyilvánvalóak, egyben a jogszokások és az azok egy részét felszámoló, más részét bürokratikusn át szervező katonai jog-szabályozás alapellentétét is kifejezik. A szokásjogi rendet jellemző törvényhozói ethosz az autonómia ideologikus kifejezője is volt, ezért a változás ebben a tükör-ben mérhető leginkább.

A törvényhozói ethosz

A sajátos székely jogszokások, amelyek a közérdeknek megfelelően rögzített írott kódexben intézményesülnek, sajátos törvényhozói ethosra alapozódnak. Persze a „törvényhozás” fogalom itt kevésbé adekvát, ugyanis a székely faluközösségek természetesen nem léteznek olyan munkamegosztás, amelyre alapozva az intézményes közérdek jogszerű formáját hivatásos szaktestület dolgozhatná ki. Sokkal helyesebb

a jogszokások írásos rögzítéséről beszélni és ezt valaminő kvázi-törvényhozásként felfogni. Nincs ugyan egy, a jogot intézményesen termelő szaktestület a faluközösségben, viszont létezik egy olyan típusú társadalmi-történelmi helyzet, amely állandó jogi kodifikálást követel. Ez a sajátos helyzet az államjogilag fedezett katonai közigazgatás, a privilégiumait védő nemesi rend és az autonómiájának megőrzéséért harcoló faluközösség érdekháromszögével jellemezhető, és olyan intenzív-gyakorlati rendszer, amelyben állandóan szabályozandó kérdések merülnek fel, amelyben állandóan konfrontálódnak a régi típusú szankciók a hatékonyabb újakkal, kibontakozik a jog és erkölcs polgári társadalmakra jellemző szétválási folyamata. Természetes, hogy egy ilyen intenzív gyakorlatban állandóan működni kell valamilyen jogforrásnak, amelynek segítségével meg lehessen adni a társadalmi-történelmi gyakorlat konkrét eseményeinek és tényeinek általános jogi formáját.

Egyfelől tehát intenzív joggyakorlati jelenségek, másfelől meglévő jogforrás, ez jellemzi a székely faluközösség — a fentebb kifejtettek értelmében vett — törvényhozását. A jogforrás megnevezése: „a Nemes Székely Jog.” Az erre való utalás e korban sokkal inkább erkölcsi jellegű, mintsem jogi támaszt jelent. Jogilag ugyanis a Lipót-Diploma megőrizte, *de facto* azonban megszüntette a székely katonai szervezetet. Ugyanakkor, mint a főhatalom jogszerű birtoklója, a Habsburg-fennhatóság megszüntette a tulajdonképpeni jogfolytonosságot, illetve annak csupán helyi közigazgatási és tulajdonjogi kompetenciáját hagyta meg. Ezért a jogforrásra való hivatkozás, ismételjük, e korszakban már egyre inkább erkölcsi jellegűvé válik, benne a múlt mint állandó, biztos mérce, mint a közösség pozitív kora jelenik meg. *Arkos Falva Törvényes Prothocolumában* például így: „Annak okáért tetszett communi voto és unanimitate consensu míg emlékezetben meg maradtak mint Eleinktől bevetett szép rendelkezéseket és régi törvényeket, amennyiben ratio status ac temporis megengedte változás nélkül többnyire helyben hagyunk és confirmálnunk, és közönséges törvényünköt usu corroborárván Posteritatibusque memoriae observationis causa transcribálnunk...”⁴⁷ A törvényhozó ethosza látszólag meglehetősen konzervatív ethosz, nem a jövőbe néz, hanem a múltba, nem a jelenben él, hanem a múltban, teljességében át kívánja venni az elődöktől a régi törvényeket, és csak egy kicsit óhajt azokon igazítani. Az erkölcsi viszony hangsúlyos előtérbe kerülése már csak azért is szembevetendő, mert a termelés szempontjából, a faluközösség gazdasági valósága szempontjából a helyzet nem változott olyan sokat a Habsburg-fennhatóság alá kerülés után. A szabályozandó tényezők változatlanul ugyanazok: erdő, mező, tanorok, vizek, sőt, fontosságú sorrendjük is. Az ökológiai szabályozás ugyanolyan strukturális jellemzőkkel fonódik egybe a tulajdonjogi szabályozással, mint annak előtte. Az életmódra is érvényes ugyanez: a határőrkatonaság intézménye okozta nagy változásokat leszámítva, nagyjából ugyanaz, a társadalmi élet szabályozását, a vezetést is többé-kevésbé ugyanazon elvek alapján tehetik meg. Mégis, a falutörvények bevezető passzusa, ezen erkölcsivé vált hivatkozás révén, sokoldalúan tükrözi a faluközösség intézményének defenzívába szorulását.

Az 1759-ben Papolcon rögzített *Szabad Törvények* indoklásában az található, hogy azért kellett hozni őket, mert a köz hasznára senki nem fordít gondot, sőt mindenki kizárólag a maga hasznát tekinti, másra nem figyel. Ezt tekintetbe véve „a mikor ennek előtte való időkbe concludált volt a falu, azokat most is helyben hagyja cum correctione”⁴⁸. Ha további jellemzőket igyekszünk kiemelni, szembevetünk az, hogy ennek az ethosznak az immanenciáját több tényező teszi kérdésessé. Egyrészt pontosan az, hogy a helyteleníthető jelenségeket felmutató jelen és a bölcse múlt között nagy szakadékot lát. Az ellentét már oly módon működik itt, hogy beleérti: a nem igazi jelenben való létet a múlt helyes berendezkedéseinek, intézményeinek minél teljesebb és maradéktalanabb átvételével lehet csak célszerűvé tenni. Ilyen értelemben ez az ethosz már transzcendens elemeket tartalmaz: első sorban a múltat mint egyetemes szimbólumot. Ezt természetesen nem valami beszűkülésnek, múltra való kivételes összpontosításnak kell tekinteni, tény azonban, hogy a törvényhozó legfőbb erkölcsi értéke az elődök által hozott törvények megbízhatósága, helyessége, valóságosága. Jelentős határozatok meghozatalánál, például földosztáskor, a jogi indoklás és az ehhez tartozó ethosz természetesen a jogalkotó sokkal nagyobb autonómiáját, magabiztosságát tükrözi, de a cél itt sem a jelen, hanem a jövő. A leghasználatosabb kifejezés: „melyet irtunk meg jövődöbéli erősségnek okára.” A jogalkotó, társadalmi különösségeit általánosan-jogilag elsajátítani akaró szubjektum cél- és öntudatosságát jelzi ez a formula, a jogalkotó szubjektumnak azt a meggyőződését, hogy a valóságos immanencia, többek között, a jogi kodifikálás útján is elérhető.

További sajátosságokra bukkanhatunk, ha e törvényhozói ethosz egyes vonatkozásait összevetjük a hivatalnoki ethosszal: akire figyelünk kell, az a szakkom-

potencia egyetlen képviselője a faluközösségben, a jegyző. Az írásos dokumentumok eszméi váza mindig jelentős mértékben tükrözi a hivatalnoki ethoszt, ami ennek tulajdonképpeni alkotója. Bartha Lőrinc nagyborosnyói jegyző búcsúzó levelében (1829)⁹ „a társaság szolgálatját” tekinti alapvető kötelességnek. Ezért csak belső jutalmat vár: az isteni kéz a „társaság hasznáért munkálkodót” a „lelki eszméretben” jutalmazza. A korabeli konvencióktól némileg elütő nézetei nincsenek, érdekes viszont a „kis társaság” és „nagy társaság” megkülönböztetése. A nagy társaság az ország népe; erre nézve megállapítja, hogy ennek kormányzásához erős kéz szükségeltetik, míg a kis társaságot „gyenge ujjak” is vezethetik. (E banális elválasztásban jelentősnek látszik, hogy a hivatali közgondolkodás e képviselője nem tekinti egyneműnek az egész társadalmat, hogy nézeteiben megtalálható a makroszociális rendszer [és az azt irányító hatalom], illetve a mikroszociális rendszer [és vezetése] elválasztása.)

Összegezőképpen leszögezhető: ha nincs is az erkölcsi tudatban kimunkált és rendszeresített törvényhozói erkölcs, létezik egy olyan törvényhozói ethosz, amely a múltbeli intézmények tiszteletére helyezi a főhangsúlyt, azokat fizikai és erkölcsi értékeknek tartja, jogalkotásában rugalmasan követi a faluközösség érdekeit és szükségleteit (pl. a földosztás kapcsán éppen morális indíttatásból is!), önmagát megkülönbözteti a makrotársadalmi rendszertől, amennyiben magát ideologikusan annak viszonylag autonóm részeként tekinti.

Néhány sajátos vonással bővítheti ezt a képet a végrehajtott testület, az esküdtek ethoszáinak vizsgálata amellett, hogy nagymértékben megerősíti a fentebb kiemelt vonásokat. A gelencei esküdtek az esküt¹⁰ a „Hűtősségnek jó lelkiismerettel irányított folytatására és vitelére” teszik. A jó lelkiismerettel irányított magaviselet „minden renden közöknék” javát képviseli, ami nemcsak a szokásos pártatlansági formula, ugyanis az később több ízben felbukkan „a szegényeknek, gazdagoknak minden kedvezés nélkül való törvény” tétel formájában. A minden rend javára végzett tevékenység a közösség, a köz alakjában nyeri el végső célszerűségét. Jól-lehet a szövetségserűen vizsgált eskü első látásra nem sok új vonást mutat bármely hivatali esküvel összehasonlítva, mégis meggyőző, hogy a különböző esküformulákban a köz javának hangsúlyozása igen változó módon és erővel tűnik fel. Ott, ahol a falusi társadalom igen polarizált, vagy ott, ahol a testület megválasztása teljes mértékben a katonai hatóságok irányítása alatt megy végbe, megmarad a pártatlanságra vonatkozó kifejezésrendszer, de eltűnik a „köz javára szolgálás” formulája.

Amikor a testület valamelyik tagját kívánja jellemezni, függetlenül a körülményektől, az „a szelid, jámbor és jó erkölcsű” kifejezéssel történik. Nyilván, sokkal inkább opció ez, mint valóság, de nem elhanyagolható adalék arra nézve, hogy az esküdt ideáltípusának ezekkel a jegyekkel kell rendelkeznie.

Tulajdonviszonyok, birtokintézmény, személyes szabadság

Az alakulat gazdasági-társadalmi struktúrájából következően a legfontosabb tulajdon a művelés alatti föld tulajdona, de az egyes termelési ágak jelentőségi sorrendjében igen fontos lehet az erdő, illetve legelő tulajdona.

Vizsgált szempontunkból külön említést érdemel a tulajdon köztulajdon-formája, ugyanis ez a társadalmi és munkaszervezet egyik legsajátosabb összetevője. A köztulajdon formái konkrétan a közföld, közerdő, közlegelő. A „közhely”-nek is nevezett közföldeket még a XVIII. század végén is felosztják (de örökséggé nem válik), persze nem szükséglet, hanem a gazdasági-rendi állapot szerint: pl. Maroszáken a jobbágyos nemes ember kap 4 nyilat, a szabad székelly 2 nyilat, a darabont és jobbágy 1 nyilat.¹¹ Ez az intézmény a magángazdaság számára bizonyos könnyebbséget jelent. A köz erdejének és legelőjének használata a reális szükségletek mértékében történik, itt is a hűtősök, illetve a faluközösség gyűlése dönti el a használat időpontját és mikéntjét. A tulajdonelmélettel foglalkozó írók mind figyelemzetnek arra, hogy bármely történelmi periódusban a köztulajdon a közösség gazdasági-társadalmi autonómiájának alaptényezője.¹² (Hozzá kell tennünk azonban, hogy a faluközösség köztulajdona több csoporttulajdon kritériumot is felmutat, ez a kérdést tovább bonyolítja.)

A földtulajdon két alapformája az ún. székelly örökség és a nemesi tulajdon. Az előbbi, amint a szakírók kiemelik¹³, őrzi a régi földközösség intézményét, amennyiben adómentes, csak a vérségi rokonok, illetve azok kihalása esetén a szomszédok öröklők, és nem szállhat a királyra. Ez az intézmény azonban reálisan sokat változott, úgyhogy vizsgált korszakunkban tulajdonképpen csak tulajdonjogilag őrzi sajátos helyzetét, a rajta lakó jobbágy szerződésesnek számít. A katonáskodó szé-

kelyek földvagyónának alapformája székely örökség, amelyen majorsági gazdálkodás folyik. A termelők többségét kitevő parasztság (az összlakosság 30-35%-a) is gazdálkodik székely örökségen, de főképpen nemesi tulajdonban levő használatba kapott földön, amiért úrbérrel tartozik. A paraszt katonák és a jobbágyok mint a társadalomnak a legnagyobb terheket viselő rétegei sajátos érdekeik ellenére érdekközösséget alkotnak.

A tulajdonnak ez a struktúrája (közföldek és a lakosság jelentős részét — Háromszéken 45%-át — kitevő katonák székely öröksége) sokáig képes volt dacolni a teljes feudalizációval, a társadalom végleges megosztásának irányával. A birtokjog intézménye és a tulajdonformák a faluközösségeknek és lakói jelentős részének gazdasági önállóságát biztosították, amit a munkaszervezet sajátos intézményei tetek hatékonyvá. Ez az önállóság nagy szerepet játszott az egyéni, személyes szabadság — bár egyre korlátozottabb — fennmaradásában, ugyanis egy igen fontos jogi intézmény megléte is ebbe az irányba hatott. Ez a jogi intézmény a székelység kollektív nemességének intézménye, ami azt jelentette, hogy történelmileg mindannyian kiváltságos nemesek voltak, tehát egymással a jogegyenlőség viszonyában állottak. Természetesen ez a helyzet a XVII. századra gyakorlatilag teljesen felszámolódott, de a közrendűek még a XVIII. század második felében (nevezetesen 1763-ban) is erőteljesen protestáltak a szék előtt „a libertinus, ingnobilis és más efféle nemes székelyekhez illetlen titulusok” ellen, „melyekkel illetlenül ruháztatnak a mérges miriggyel járó halálnál keservesebb neveket nem szenvedhetvén”. Magukat a főnemeseknél „alább való, de nemességben egyenlő grádsban levő”-nek nevezik, minthogy nemesi szabadságuk egy fundamentumon épül.¹⁴ A tiltakozás ebben az esetben az intézmények egy jellemző sajátosságával magyarázható, amely egyben létük elengedhetetlen feltétele is, ugyanakkor bizonyítéka a jogi intézmény e korbéli funkcionalitásának. Arról van szó ugyanis, hogy a fentebbi tiltakozás nem egyéb, mint az intézmény szimbolikus védelme. A negatív megnevezések (libertinus, ingnobilis) a konvencionális szimbólumrendszerből (nemes székely jog!) idegen szimbólumok, az intézményi tudattól eltérő valóságot kívánnak kifejezni és meghonosítani, ennél fogva mint szimbólumok magát az intézményt támadják, annak szimbolikus és valóságos létében. A tiltakozók a negatív szimbólumokat kívánják megsemmisíteni az eredeti szimbólumokra utalva. Egyben kifejezik a negatív szimbólumokhoz fűződő érzelmeiket is, tehát a védekezést mintegy a társadalmi pszichében intézményesítik.

A „Nemes Székely Jog” mint összefoglaló megnevezése: 1. a történelmi intézménynek számító kollektív nemességnek; 2. mint az ebből származó jogegyenlőségnek; 3. mint a jogegyenlőség következményeként létrejövő személyes szabadságnak; 4. mint a faluközösség gazdasági autonómiájának (köztulajdon!); 5. mint az adómentesség jogi intézményének és gazdasági valóságának stb. a legfontosabb legitímációs szimbólum, mert bár jogilag a történelmi intézményeket nem semmisítették meg, gyakorlatilag azok már egészen megváltozott formában működnek vizsgált korszakunkban. Mégis, a „Nemes Székely Jog” mint a legfontosabb legitímációs szimbólum él és működik, elsősorban a közösségek jogi ideológiájában, de nem kevésbé (kimutathatóan) a társadalmi psziché fontos eleme is, amelyre minden sérelem és minden törekvés megnevezésekor utalás történik. Hogy a közösség intézményi tudatában ez a szimbólum ilyen erőteljesen működik, abban fontos szerepe van a hivatkozások folytonosságának, a tradíciónak is, ez a kollektív szentesítő szimbólum egyben az emlékezet intézménye. Fennmaradásában fontos szerepet játszhat az is, hogy a nemesség kollektív; a jogcím forrásul szolgáló kiváltságlevél nem egyénre szól, tehát elpusztíthatatlan (nem mint például Franciaországban, ahol a nagy latifundiumok kialakulásában az is szerepet játszott, hogy a földesurak egyszerűen megsemmisítették a kismemesi kiváltságlevéleket). Szerepet játszik a szimbólum fennmaradásában az is, hogy annak tartalma a történelem folyamán többször megvalósult, főképpen a fejedelemségek korában, de még Lipót alatt is, amikor a székelyeket kollektív nemességükben megerősítették.

A szabadságnak tehát gazdasági, nemesi és tulajdonjogi, munkaszervezeti és szimbolikus tényezői vannak, amelyek együttesen azt a szokásjog és a szokásjog-tudat legfontosabb eszméjévé és ideologikus elemévé teszik. Az írásbeliség szimbolikus rendszerében is központi-szervező szerepet tölt ez be, a mindennapos társadalmi — de a hatóságban történelmi — cselekvés alapmotivumaként is szolgál, még a jobbágyrendűek számára is, akik, még ha önkéntesen kötik is le magukat, jobbagságukban ősi igazságtalanságot látnak.

Mit jelent már most mindez az erkölcsi viszonyok síkján?

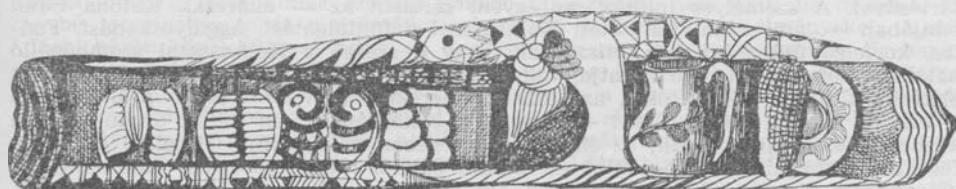
Elsősorban azt, hogy minden társadalmi cselekvés erkölcsi motivációt nyer, mert a fentebb jelzett szimbólumrendszerrel akármikor szentesíthető. Így erkölcsileg a faluközösség nagy erőfeszítéseit (gazdasági és területi autonómiájának védel-

mére) éppen annyira ezzel a szimbolikával indokolják, mint a kilátástalan és okátalan pereskedéseket, amelyekben nyilvánvalóan alulmarad a közrendű felperes, ha nála anyagilag, jogilag erősebb, az egész apparátus támogatását élvező nemest perel. A szimbolika ezekben az esetekben bizonyos merevséget okoz a közjogi viszonyokban, a társadalmi mechanizmus működésében, mint minden hasonlóképpen egy főszimbólumra épített rendszer. Ezt a merevséget elsősorban az új társadalmi-történelmi helyzetek lazítják fel (ilyen elsősorban a határorkonosság szervezése), amelyek élesen rámutatnak a közjogi viszonyok által sokszor elfedett lényeges valóságmozzanatokra, egyben új feladatok elé állítják a faluközösséget és annak intézményeit. Annyi azonban változatlan marad, hogy ezek minden cselekvésükben továbbra is a jelzett tényezők modellje szerint felépített szabadságot tekintik fő társadalmi és egyéni törekvésüknek. Ezzel magyarázható a XIX. században terjedő polgári-liberális eszmék gyors és azonnali térhódítása. Ezek már meglévő törekvéseket szentesítenek, éspedig olyan körülmények között, amikor egy sereg átalakulás gyakorlatilag is előkészíti befogadásukat; ezek közül a legfontosabbak az osztrák katonai bürokrácia törekvései a társadalmi szervezet racionalizálására, valamint a református egyházi doktrína szemléleti változásai, amelyeknek legjelentősebb következménye az egyén potenciálisan megváltozott helyzete. Végső soron olyan átalakulások ezek, amelyek a legfontosabb szimbólum, a szabadság segítségével kötik össze a történelmi hagyományt a XIX. századi jelen parancsaival. A szimbólum tehát mindig aktuális erkölcsi parancsot hordoz, a közösség egyik nem lényegtelen jellemzője pedig, hogy benne e parancs — társadalmi szervezetének tulajdonságai miatt — konkrét.

JEGYZETEK

E tanulmány legfontosabb szemléleti és terminológiai alapja Imreh István bevezető tanulmánya *A rendtartó székely falu* (Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1973) című kötethez. Ezért a továbbiakban erre nem hivatkozom.

1. *A székely határország szervezése 1762—64-ben.* Írta és szerkesztette Szádeczky Lajos. Bp., 1908. 508.
2. Áll.Lvt. Sepsiszentgyörgy. Szacsva Község Elöljárósága. 1. Fond., 28.
3. Egyh.Lvt. Kilyén. Felsőbb Rendeletek Tára IV/65. Cópia 1101/1818.
4. Áll.Lvt. Sepsiszentgyörgy. Gelence Község Elöljárósága. 1. Fond., 16.
5. Áll.Lvt. Sepsiszentgyörgy. Nagyborosnyó Község Elöljárósága. 1. Fond., 7.
6. Áll.Lvt. Sepsiszentgyörgy. Szacsva Község Elöljárósága. 1. Fond., 28.
7. Áll.Lvt. Sepsiszentgyörgy. Arkos Község Elöljárósága. 1. Fond., 2.
8. Áll.Lvt. Sepsiszentgyörgy. Papolc Község Elöljárósága. 1. Fond., 25.
9. Áll.Lvt. Sepsiszentgyörgy. Nagyborosnyó Község Elöljárósága. 1. Fond., 7.
10. Áll.Lvt. Sepsiszentgyörgy. Gelence Község Elöljárósága. 1. Fond., 16.
11. Szádeczky Lajos: *A székelyek történelmi intézményeiről.* Erdélyi Múzeum, 1902. 315.
12. Így pl. Émile de Lavelaye *A tulajdon és kezdetleges alakjai* című könyvében (ford. Bartha Béla. Bp., 1897).
13. Egyed Ákos: *Vázlatok a jobbágyfelszabadítás és zsellérkérdés történetéről Háromszéken (1848—1869).* Sepsiszentgyörgy, 1971.; Szádeczky-Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya.* Bp., 1927.
14. Szádeczky Lajos: *A székelyek történelmi intézményeiről.* Erdélyi Múzeum, 1902. 316.



A tiltakozás metaforái

Az az út, amelyet Sütő András drámaíróként bejárt, maga is drámába kívánkozik. Mert kicsoda mélységek vannak a pusztá tény mögött, hogy egészen fiatalon Hajdu Zoltánnal írt darabot, *Meztlábas menyasszony* címmel, s e címhez illő tartalommal, majd az ötven felé közeledve, az Úrral is szembeszegülő, az Éden kristályfáit madáchi szenvedéllyel kereső és közben testvérgyilkossá váló Káint választja drámai hőseül! Möricz és Tamási hűséges tanítványa, a „nem menekülhetsz” tudója, lírai hangoltságú parasztnovellák népszerű szerzője régmúlt századok felé fordul — és esszéiben, drámában egyaránt eljut a „más”-ság etikájához és esztétikájához, noha pályája első szakasza igazán nem ígérte, hogy e „más”-ság vállalásában valaha összetalálkozhat az új programot filozófiailag megfogalmazó Breter György nézeteivel. Am Sütő legújabb drámájában, a *Káin és Ábel*ben Káin ilyen magyarázatot ad a démonok közül az emberek közé jött Arabella meséire: „Mert a közeli sosem elég fényes. Miért ne ragaszkodna ő is valamihez: ami más. Más, mint ami van.” Mi történt a két színpadi művet elválasztó negyedszázad alatt? Elmondott erről egyet-mást Sütő az *Anyám könnyű álmot ígérben*, esszéiben és néhány interjúban. A színművek címeivel eljátszva, etikumukat és esztétikumukat, változó jelentésüket így is összegezzük: a meztlábas boldogságnál, a fecskeszárnyú szemöldök varázsánál végül is több kell az embernek — az összevont szemöldök olykor tartósabb örömhöz, mélyebb hithez vezethet. Az új metaforák tehát szükségszerűen születnek meg, s a bibliai Ádám, jó évszázaddal Madách után, így szólal meg újra magyarul, perbe szállva az Úrral, ezúttal Káinért: „Gyűlöletesnek nézted a fölvetett homlokával? Pártütőnek a némelykor összevont szemöldökével? Csak a te szemöldököd rándulhat villámként: a miénk örökké sima legyen és örömtől repdeső? [...] ha volt benne gyűlölet, azt legelsőbben maga ellen fordította, mivel nem Téged: önmagát utálta meg a hivatásunkká lett megalázkodásban.” A hálaadó vagy bocsánatért esedező imára, tömjénezésre mindig kész Ábelrel szemben végül is Káin igazat választ Arabella, az Úr haragjával szembenézve, gyakorlati megoldásként hirdeti a szembeszegülést.

A „más”-ság etikája és esztétikája tehát a hétköznapoktól a történelemig s a történelemtől a metafizikáig vezet a szerzőnket. De akár meg is fordíthatjuk az ok-okozati viszonyt: a hétköznapok, a történelem és velük összefüggésben a metafizikai gondolkodás elvezeti Sütő Andrást a „más”-ság etikájához és esztétikájához. Leszámítva immár, mint „irodalomelőtti” kezdetet, a *Meztlábas menyasszonyt*, így írhatjuk fel e sütői dráma-sort: *Pompás Gedeon, Egy lócsiszar virágvasárnappja, Csillag a máglyán, Káin és Ábel*. Közülük az utóbbi hármat a szerző trilógiának nevezi; és minél többször olvassuk újra őket, mennél jobb színpadi megformálásban találkozunk velük, annál indokoltabbnak érezzük az első pillanatban meglepő hármas egységet.

A *Lócsiszar* az első nyílt szakítás mindenfajta nosztalgiával. Szigorán nem enyhít derű, lírája nem oldja, inkább jobban kiemeli a drámai ítélet keménységét, gondolati közvetettségét. Kolhaas Mihály egyéni tragédiája egyértelműen közönségi felismerést szolgál: a térdénállva könyörgő csak veszteségeit szaporíthatja. Bármennyire kegyetlenül nehéz, a lázadás az egyetlen út a kolhaasmihályok számára. „Ötvengarasos nyugalmat” ugyanis nem lehet megvédeni. Az ezekkel az illúziókkal, történelmi ábrándokkal való szakítás műfaja Sütőnél: a hagyományos történelmi dráma, a korszellemet képviselő, sokoldalúan jellemzett történelmi hősekkel, a kronológia s a történelmi tények arányainak, a belső erőviszonyoknak a tiszteletben tartásával. A személyes indíték, az egyéni sérelem az — akárcsak Katona *Bánk bánjában* —, ami végül félretéti Kolhaasszal a fontolgatást, aggályoskodást. Fontos, korjelző újdonsága a *Lócsiszarnak*, az a szerző a Kolhaasszal szembenálló hatalmat közvetlenül nem láttatja, vagy legalábbis nem jellemzi mélyebben, viszont előtérbe állítja a közvetítőket, az „eszközembereket” (a *Vidám sirató* prologusában — sajnos, csak a prologusban! — exponálja e kérdést élesen Sütő); a müllerek, a közbenjárók az arc nélküli, az emberre lényegében nem tekintő Hatalom szószólói, feltétlen kiszolgálói, akik — mint ezt Balázs Sándor meggyőző etikai tanulmányban bizonyította — csak lefelé közvetítenek.

A *Csillag a máglyán* a *Lócsiszár* továbbgondolása — de nem olyan értelemben, mint egyes kritikusan vélték, hogy (mint tézisre az antitézis) a lázadás joga után az író most a „szilárdítás” korának szükségességét hirdeti meg. Abban kapcsolódik Kálvín és Szervét drámája a Kolhaas Mihályéhoz, hogy — szintén a reformáció idejéből vett történettel — a Hatalom természetrajzát kutatja, az együtt indultak, de a történelmi folyamatban a hatalom birtokába kerültek, illetve azon kívülállók magatartását szembesítve. Ha a *Lócsiszárban* a nosztalgiaiával való szakítást látjuk, a *Csillag a máglyán* még messzebb vezető lépés: szakítás a tekintélyekkel. Nem otromba dezilluzionálás, a történelmi személyiség sárbarántása árán, hanem árnyalt elemzéssel, az érvek és ellenérvek sokoldalú megvilágításával. Sütő számára itt válik erkölcsi és esztétikai evidenciává, hogy az igazság nem egycarú: vannak történelmi helyzetek, amikor nem lehet fekete—fehér, igen—nem alapon dönteni, ítélni. Számomra azonban nem maradt kétséges (és ebben erősített meg a Harag-féle kolozsvári előadás is), hogy az író rokonszenve Szervét Mihályt, a következetes gondolkodót, a szabadság korlátozását el nem fogadó közéleti embert, a „más”-ság képviselőjét kíséri. Mindezen gondolatok és gyakorlatok szembesítésének eszközüül Sütő a vitadramát választotta. A tömeg szerepe így háttérbe szorul (inkább csak a passzív, illetve a manipulálható tömeget látjuk), az igazán szorú erejű, a drámát előrevivő összecsapások két ember (Szervét és Kálvín, illetve Szervét és a főinkvizitor) között zajlanak — és a történelmi hősök lelkében, párbeszédként eljátszható monológok színpadi formájába öltöztetve. (Ennek egyszerű példája a kálvini szövek és Szervét börtönének együtt-látatása, a két történelmi hős szövegének egymásra-rimeltetése, amelynek Harag megtalálta a Sütő szándéka szerinti, pontos és hatásos színpadi megoldását.) Már Kolhaas Mihály is átélte a nagy belső konfliktust, először törvénytiszteletet adja fel az események logikájának engedelmességre, majd a fegyvert adja ki kezéből, Luther intó szavára, vagyis a törvénytisztelet jegyében. Kálvín, illetve Szervét a választásnak, a döntésnek a kényszerét ugyanilyen intenzíven, de intellektuálisabban éli át: Kálvín a művéhez, a genfi protestáns hatalomhoz ragaszkodik, Szervét az eszméhez, és ez a hűség erősebb benne, mint a halál-félelem, amely a „józan meggondolást” sürgetné. Minthogy e helyzetek lényegében ismétlődnek a kiválasztott történet folyamán, Sütő nem állhat meg az egyenes-vonalú drámánál, a körkörösnek nevezhető drámai szerkezet mellett dönt: mindegyik új színhelyen Kálvín és Szervét személyiségalkatban tulajdonképpen már adott konfliktusa érvényesül — szerencsére a drámaiság mindig magasabb szintjén.

A *Káin és Ábel* zárja a trilógiát. A reformáció kora után most magához az „ősforráshoz”, a Bibliához, a bibliai Édenkerthez, a kiüzetési történethez s az „első bűnhöz” nyúl vissza Sütő András. Trilógiájával azonban nem e vallás-, illetve művelődéstörténeti kapcsolás teszi a három drámát. Ábel és Káin modellértékű magatartásának a szembesítése az etikai-esztétikai kapocs. Hatalom és szabadság viszonyát itt az első lázadásig, illetve az első megalkuvásig követhetjük — visszafelé az időben. Ha a *Lócsiszárban* a nosztalgiaiával, a *Csillagban* a tekintélytisztellel való szakítást látjuk, a *Káin és Ábel* ennél is nehezebb operációra vállalkozik: vállalja a szakítást a beidegződésekkel. Egy történelmileg stabilizálódott erkölcsi értékrendet forgat fel, amikor megfordítja a köztudatban élő viszonyt, és Ábelt láttatja gyilkos szándékúnak, a nyugalomért mindent véghezvivőnek, és Káint emberi embernek, a szabadság, a teljesség elkötelezettjének, aki gyilkossá épp a teljes emberség, az ember védelmezése közben válik. A lázadás itt mint emberi sorsdráma jelenik meg, így lesz a *Káin és Ábel* műfaja az emberiség-költemény, a poème d'humanité, amely számunkra, magyar olvasók és színházjárók számára saját műfaj, saját kincs — Az ember tragédiája óta.

Elkerülhetetlen következképpen a párhuzam, a rokonság fölelmegetése Sütő és Madách műve között. A kritikák hol mentegetőzve, hol bátran vállalva az összehasonlításban rejlő felsőfokot, ezt sorra meg is teszik. Persze, a „világirodalmi” jelző osztogatásánál hasznosabb, többet elmondhat a drámáról és a korról, ha megpróbáljuk konkretizálni a hasonlóságokat és különbségeket. A legkézenfekvőbbek bizonyos tárgyi, a Bibliára visszavezethető egyezések; csak hogy míg Madách csupán a keretjeleneteket, Sütő az egész drámát az Éden közelében játsszatja, az emberség történelmét, a társadalmak szerinti emberi tapasztalást nem építi be művébe, kevésbé tárgyiasítja tehát a drámát meghatározó szubjektív alapélményeket. A madách-i hősök közül Sütőnél Ádám és Éva kap szerepet (egy jelenetben az Úr hangja is), de korántsem akkorát s nem is olyat, mint a *Tragédiában*. Az első emberpár ugyanis a *Káin és Ábelben* meglehetősen passzív, a főszerep, sőt bizonyos gondolataikat a második nemzedék veszi át. Van igazság abban, hogy Sütő Ábelje Madách Ádámjával rokon, amennyiben a túlélés parancsát teszik mindketten magukévá. De ne felejtsük, hogy Az ember tragédiájában Ádám bizonyos színekben Luciferrel együtt lázad, ő tehát Káinban is folytatódik, s nem csupán vér, de részben vér-

mérséklet szerint is. Káin személyes tapasztalata, melyet az elveszített Éden falainál szerzett, összecseng Ádám történelmi útjának tanulságaival, következtetéseivel:

„ÉVA Amikor ezt mondd: nem félsz az emlékezet hiénáitól? Apád nyomdo-kaiba lépve nem fojtogatod majd a kígyókat?

KÁIN A többért talán elfelejtem azt, ami kevesebb.

ÉVA És amit láttál... amiről azt mondd, hogy láttad: több neked?

KÁIN A keserűségemnél több és talán fontosabb is.

ÉVA Istenem. Ez is lehetséges.

KÁIN Nincs más utam. Csak ahol lehetetlen.

ÉVA Bárcsak melletted állhatnék az utad végéig. Hogy segítenék...”

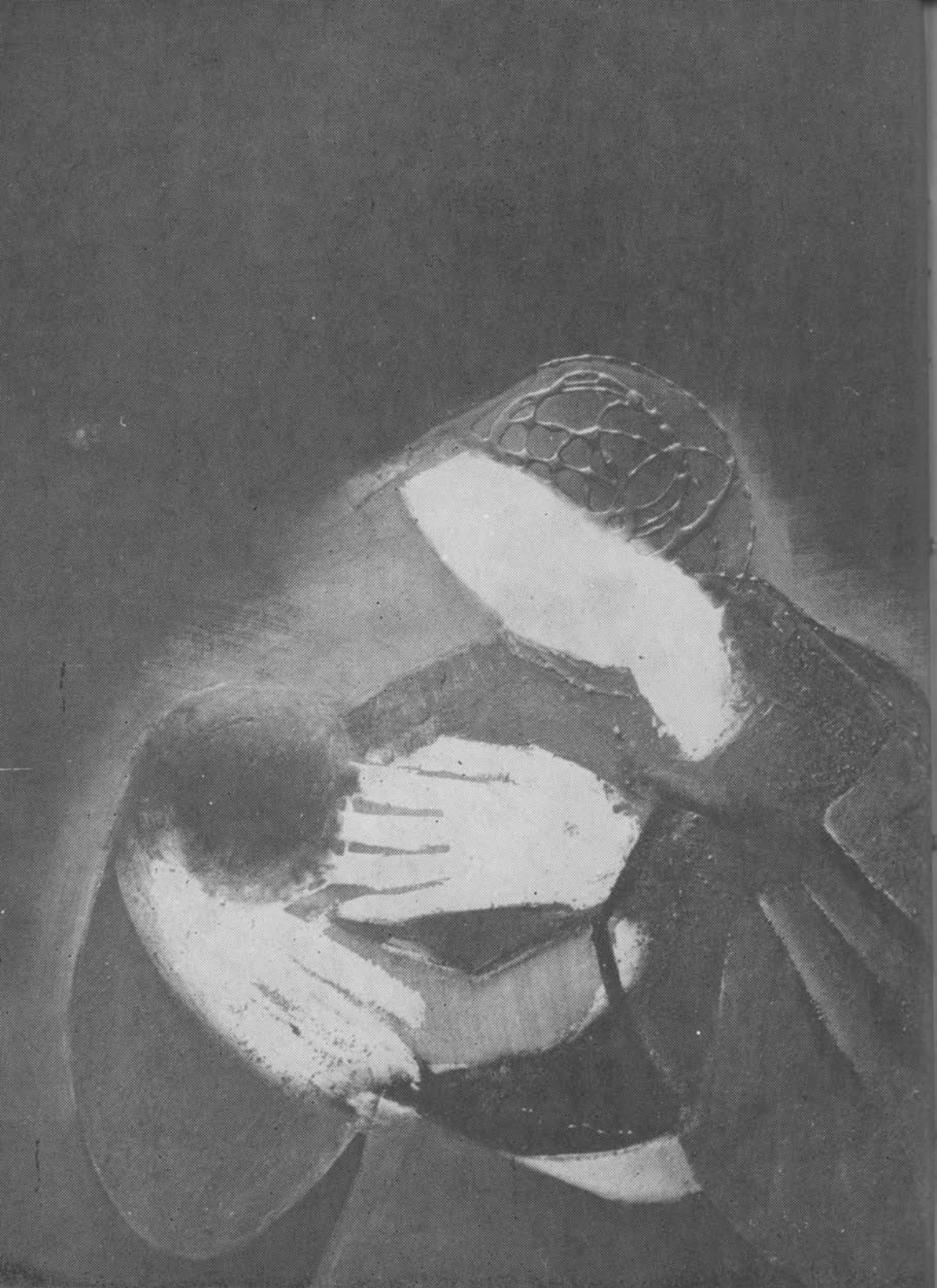
A Sütő-dráma Évája, épp ez idézet tanúsága szerint is, mint óvó, megtartó erő lényeges tulajdonságokat őriz a Madách megírta Évából. Az „örök” Éva ugyanakkor Arabellában is folytatódik. Például: „Minő csodás kevercse rossz s nemesnek” — írja Madách, ami Sütőnél így hangzik: „Ó hitegetésnek boszorkánykosara, bizonytalanság örvénye, tévedések szakadéka, hűséges hűtlenségek átka, meggondolatlanság csapdája, oktalanságok hinárja: asszony a neved, Arabella.”

A madáchi párhuzamot és ellentétezt azonban igazán indokoltá Sütő filozófiai kérdésselvetése teszi. Sütő András nem általában az emberi sorsra, annak valamennyi dimenziójára s ezen belül a történelem alakulására kérdez rá, mint halhatatlan sztregovai elődje, hanem a szabadság vállalásában lehetséges magatartásra. Ilyen értelemben cseng vissza a *Tragédiából* a híres, oly sokat vitatott végző is („Mondottam, ember: küzdj és bízza bizzál”), a kétely és a belenyugvást a legrosszabb rossznak tekintő akarás egyeztetése, egyeztető kísérlete: „Ábel füstje nem lesz! Nem lesz! Nem lesz! Én jó testvérem. Nem akartalak sohasse megölni. A szándékainkat szerettem volna közös ágba fogni. Azt akartam: együtt pereljük vissza jogos tulajdonunkat...” Madách tömörebben, aforisztikus keménységgel fogalmaz, Sütő szabadjára engedi a lírai pátoszt. Káin erkölcsi összegezése zárómonológá kerekedik, lehetőséget kínálva a színészek, hogy ne csak a néző értelméhez szöjjen, hanem az érzelmi hurokat is megfeszítse: „Egymásnak létrafokai lehettünk volna. Magam szakítottam ki e létrafokot az Éden falai alatt; magamat kell ezután megkettőzőm, ha véres ujjakkal a semmibe nyúlkalok is; ha semmi sem igaz abból, amit magamban láttam; legyen bár egyedüli bizonyosság a te haláloed és mindnyájunk halála, akkor is az égre húzom föl e szakadozott kötélhágcsót. Mert ha porból lettünk is: emberként meg nem maradhatunk az alázat porában. Meg nem maradhatunk. Mert a mieink az Éden kristályfái. Híszem és mondom, immár egyedül, testvértelenül, én jó testvérem, aki voltál, és leszel mindörökké, te földnek szomorúsága: Ábel.” Sütő emberiség-költeménye e szóattal még szorosabban kapcsolódik a műfaj hagyományaihoz, romantikus pátoszához, de itt a legszubbjektívebb is, időszerű indítékaiból a legtöbbet eláruló. Nem kétséges, hogy a *Káin és Ábel* szerzőjének, akárcsak a *Lócsiszarban* és a *Csillagban*, nem az általános emberi fáj, nem kozmológiai problémái vannak, hanem a konkrétumot emeli költészetbe. Ezért jogos a három drámában trilógiát látni — trilógiát, amely logikus folytatása az *Anyám könnyű álmat ígér*, a *Nagyenyedi fügevirág* és a *Perzsák* esszéisztikus okfejtésének.

Nincs miért tagadnunk, hogy ennek az új sütői hangnak a drámabeli kifejezése tudatunkban elszakíthatatlanul összekapcsolódott Harag György kolozsvári rendezéseivel. A színház nagy lehetőség, az irodalmi hatást hatalmasan felfokozhatja — de le is rombolhatja, ha nem a mű lényegére figyel, illetve ha nem találja meg az irodalmi metaforák színpadi megfelelőit. Harag magasra állította a mércét (mind a kritikusit, mind a nézőit), nyugodtan elmondhatjuk, a drámaíró Sütő András társ-szerzőjévé vált. A *Káin és Ábel* színpadra állítása — a *Lócsiszar* és a *Csillag* a *máglyán* után (nem számítom ide a marosvásárhelyi *Vidám siratót*, amely tulajdonképpen csak epizód) — erkölcsi, művészi kötelessége volt, és talán a legnagyobb kísértés, amivel az utóbbi időben Harag Györgynek szembe kellett néznie. Feltettük tőle a rendezőt és színészeit, akikkel az utóbbi években jó kis csapatot, a világ bármely válogatottjával a tisztas helytállás reményében kiálló együttest kovácsolt össze. Feltettük Sütő drámaírói hírnevét, amelyet százezres nagyságrendű közönség igazolt (millió nagyságrendű, ha beszámítjuk a tv-közvetítéseket!). Nem mintha valamit is vissza akarnánk vonni abból, amit a *Káin és Ábel* jellemzésére elmondottunk, ám évszázados tapasztalat figyelmeztet a poème d’humanité műfaj buktatóira. (Harag sem tudta tulajdonképpen elkerülni őket az *ember tragédiája* marosvásárhelyi rendezésében, néhány évvel ezelőtt.) Egy emberiség-költemény, amely azonban nem az egyetemes gondolatok erejével, újszerűségével, hanem fájdalmas lírájával hát, színpadon könnyen banalitássá válhat, vagy egyszerűen unalomba fúl.



MADARASSY GYÖRGY: KATONA MADÁRRAL (A Korunk Galéria anyagából)



MADARASSY GYÖRGY: ANYASÁG (A Korunk Galéria anyagából)

Egy színpadi mű, amelyben minimálisak a látvány-lehetőségek, nagyszínpadon, ezer férőhelyes teremben, nem sok jót ígér. Az *Egy locsiszár virágvasarnapja* kolozsvári előadásán a történelmi sokkhatás (ezen belül a tömeg mozgatása, a színpad megszerzése), a *Csillag a máglyán*-ban néhány nagy kettős, személyiségek és magatartások félelmetes drámai ütközése jelentette a színházi eseményt. A *Káin és Abel* végső soron szintén két erkölcsi magatartás végzetes konfliktusára épül, csak hogy ez sokkal absztraktabb térben és időben, színpadilag így nehezebben megfoghatóan jelentkezik. Haragra tehát az a rendezői feladat várt, hogy ezt az irodalmi absztrakciót a lehetőség szerint konkretizálja, megőrizve azonban a mű egyetemes líráját, pátosztát.

A *Káin és Abel* színpadra állításának más kísérleteivel összevetve — de a *Locsiszár* és a *Csillag* kiugró sikerét sem hagyva figyelmen kívül —, leszögezhetjük, hogy Harag György ismét bizonyosságot tett problémaérzékenységről, invenziós rendezői látomásáról, színpadszervező és csapatvezető képességeiről. Nagy Endre kellemes meglepetést keltő, egyszerűségükben meglepő díszletei révén megteremtett egy metafizikai sikot: a kövidék, a hullámzó (és morajló) tenger s a búzamező az egymást követő három „jajkiáltásban” ugyanakkor érzékletes keretet is jelentett, anélkül hogy konkrét, nagyon is földhözragadt utalásokra törekedett volna. A látvány olykor elnyomta ugyan a nála lényegesebb szöveget (így a tenger gépi hullámozgatása közben), többnyire azonban segített az előadásnak, mozgósította a figyelmet, sőt lírai keretként is szolgált lírai-dramái monológokhoz és párbeszédéhez (Ádám monológja, egy kövön ülve; Káin és Éva lírai párbeszéde az Eden kristályfáiról; Káin és Abel halálos birkózása, a búzától takarva, majd Káin monológja, kiemelkedve a búzatengerből). A színpadi mozgás metaforái ugyanebbe az irányba mutattak. Valamennyi rendezői ötlet közül kiemelkedett, s rávésődött retinánkra a játékképző kép: két erős férfi áll a színpad közepén, ék alakban kiterjesztett karral, az egyiknek a tenyere ég felé fordítva, a másiké görcsösen öklöbe szorított. Ezzel a metaforával Harag többet tudott elmondani, mint jó néhány vers, regény vagy dráma az utóbbi két-három évtizedben.

Harag — és természetesen elsősorban Sütő — trilógiája mellett beszélünk kellene a színészek trilógiájáról is, külön-külön mindegyikéről, aki Sütő és Harag társául szerződött e korszakos vállalkozásban. Héjja Sándor és Vadász Zoltán játszott mindhárom darabban főszerepet, és Sebők Klára volt szintén mind a három alkalommal színpadon, két ízben ugyancsak főszerepben. Sajnos, színikritikánk a legkritikáiban vállalkozik alapos színész- és szerepelemzésre, talán sem felkészültsége, sem közvetlen rákészülése nem elégséges a nagy színészi alakítások esetében joggal elvárható kritikai analízis elvégzésére. Sajnos, ezt mi sem tudjuk megtenni, különösen nem ebben a keretben. Azt viszont föltétlenül le kell írunk, hogy Vadász Zoltán (most a harmadik felvonás monológjában) és Héjja Sándor ezekben a produkciókban érett nagy színésszé, s hogy Sebők Klára tehetsége is itt bontakozott ki igazán, Harag György művészi irányítása alatt. (Arabellája, e nem túlságosan hálás szerep, jóval több volt, mint amit vártunk: nem csupán a drámában rárótt szerkezeti funkciót töltötte be, hanem életet, egyéniséget vitt az alakításba.) És a „csapat” most új játékosokkal gazdagodott: Csíky Andrással mindenekelőtt, akinek színészi megújulásában (szatmári, valamikor ugyancsak Haraggal kezdett emlékezetes korszaka után) ez a Harag vezette, létszámra kis együttes lehet a döntő tényező; és a még messzebből — bár a kolozsvári színház régóta megbecsült tagjaként — jött Dorián Ilonával, aki nyilvánvalóan küzdött önmagával, hogy a hagyományos színházi pátoszt elvetközve, alkalmazkodjék a rendezői elváráshoz (ennek a küzdelemnek szép művészi pillanatai is voltak).

Nem tudjuk mással zárni a *Káin és Abel* kolozsvári bemutatójához kapcsolt gondolatainkat, mint azzal a már nemegyszer jelzett kívánsággal: bárha ez a Harag György vezette kis csapat tovább bővülne, és alkotó szelleme kisugározna az egész színházra, amelynek megújulását oly régen várjuk.

Krúdy Gyula — 1978

Milyennek látjuk Krúdy Gyula művészetét 1978-ban, az író születése századik évfordulóján? A jogosan felmerülő kérdésre fölöttebb nehéz feleletet adni. Tanulmányunk sem vállalkozhat rá, legfeljebb szerény kísérletként, amolyan tallózás formájában adhat jelzésszerű áttekintést, egy-egy jelenség-góc megjelölésére szorítkozva. A nagyobb ambícióknak ugyanis szembe kell nézniök nemcsak Krúdy Gyula munkásságának egészével, méghozzá részletekbe hatoló módon, hanem a modern irodalomismeret kérdésköreivel is. Ha ugyanis feleletet tudunk adni arra a kérdésre, hogy mi az igazán időszerű manapság a világirodalomban és a magyar irodalmak egyetemességében, akkor arra a kérdésre is feleletet adhatunk, hogy milyennek is minősül Krúdy Gyula művészete, mely vonásai és jellemző sajátosságai vannak előtérben, melyek azok, amelyekre nem reagál egy lehetséges mai irodalmi „szinképelemzés”. Nem időtlen, hanem időszerű képét kell tehát művésztünk munkásságának keresnünk — ebben pedig az is bennfoglaltatik, hogy az írónak a maga korához való viszonyáról alkotott nézeteket is újra szemügyre kell vennünk az azóta eltelt évtizedek történelmi-irodalmi ismeretei birtokában. Nyilvánvaló azonban, hogy a Krúdy-irodalom segítségére nemigen számíthatunk, és a kortárs kritikára sem. A biztosabb fogódzókat maga az író kínálja, különösképpen hogy meggyőződésünk szerint Krúdy Gyula valóban korának, a századfordulónak és a XX. század első három évtizedének az írója volt — nem pusztán azért, mert ekkor élt és írt, hanem elsősorban azért, mert művészetében a korszak „lelke” és ízlése fogalmazódott meg és kapott művészi „alakot”, azok a törekvések adtak hírt magukról, amelyek — ismereteink szerint — a korszak alapvető jellegzetességeit képezték, ebből következően szinkrónban voltak az akkori világirodalommal is. Tudnunk kell azonban azt is, hogy amikor azt állítjuk, hogy Krúdy Gyula valóban korának gyermeke volt, akkor azt is feltételezzük, hogy művészetében ellentétes előjelű sugallatokra ismerünk, a felkinálkozó lehetőségekre reagálva írói műhelye kísérleti jellegű volt, formavilága éppen ezért változatosabb, mint közhelyszerűen sejtteni szoktuk. Hogy kísérletezett, méghozzá tudatosan, az éppen úgy jellemezheti, mint ahogy az minősíti, hogy végül melyik művészi lehetőségnek, látás- és kifejezésrendszernek fogja pártját. Nem mindig a mennyiségi mutatók számítanak ugyanis a mérlegeléskor — első fokon az írói praxis visszaminősítő jellegével kell számolnunk —, ez mutatja, hogy az író egy előző pályaszakasza művészi eredményeiből mit mentett át, és mit ítelt terméketlennek, tovább nem vihetőnek, másodfokon pedig az elmúlt évtizedek világirodalmi tapasztalata esik döntő módon latba: a Krúdy Gyula halálát követő, immár majdnem ötven esztendő művészeti tapasztalata rajzolja ki a XX. század első évtizedeinek művészetében is az erővonalat. Ilyen módon beszélünk tehát Krúdy Gyula három korszakáról most: a szecesszióról, a szürrealisztikusról és a tényirodalom jegyében születetről. Nem évek, hanem a művek iránymutatását követjük tehát, bár a művek egymásutánja is szakaszos-ságot mutat. Az író művészi „váltásai” ugyanis jól érzékelhetőek.

Az első nagy és több kisebb periódusra tagolható pályaszakasza felett a szecesszió csillagképe ragyog. A fiatal író a Turgenyev példája kínálta lírai novellával kísérletezett, mint ifjú kortársai közül egy Papp Dániel is tette, és fedezi fel szinte törvényszerűen a „helyi színeket”, amelyekből — és ezt kell fontos mozzanatként értékelnünk — majd a preraffaelitizmus és a szecesszió tájaira jut el. Urbanizálódó prózaművészetével találjuk tehát magunkat szemben, ha Krúdy Gyula első tizenöt-húsz esztendejének a természet vizsgáljuk. A nagyvárosi író írja a novellákat és az első regényeket, aki szinte egy időben fedezi fel a „várost” és a „falut”, a maga művészetének ezt a két „aranybányáját”. Az urbánus környezetben a „modern” Jókai a kalauza, aki többek között Zola naturalizmusát is „magyarította”, a Nyírségen Turgenyev vezet, lírájának gyökereit tekintve azonban a magyar próza olyan fiataljaival tart rokonságot, mint amilyen Papp Dániel és Csáth Géza volt, elégikus tartása pedig egészen közel kerül az ugyancsak ifjú Kosztolányi Dezsőéhez, aki *A szegény kisgyermek panasza*i című versciklusának a darabjait költi. Az emlék új típusú művészi átképzéséről van szó Krúdy Gyulánál is, amelyben a művész személyessége sokkal nyomatékosabban van jelen az alkotási folyamatokban, mint az előző korszakban volt. A művész „lírájának” a betöréséről és eluralkodásáról van tehát immár szó. Az emlékezések új vonásokat kapnak, és a gyermekkor élmény- és képvilágában nem nehéz már felfedezni az akkor friss

tudományak, a pszichoanalízisnek a nyomait sem: a freudizmus iránti művészeti igény az ilyen alkotásokban üzent, és innen már csak egy lépésre volt a Krafft-Ebing professzor könyvének világtól, amelyben Krúdy Gyula is az emberi viselkedés akkor korszerű formáinak példatárára ismert, és ahonnan egyenes útja vezetett a szecessziós középkori történetekhez, azokon túl pedig a modern Budapest életének az ismeretéhez. Alapjában véve egy új, a magyar irodalomban addig ismeretlen művészi érzékenységről volt szó, amelyet félreérthetetlenül és lírai meggyőződéssel Ady Endre manifestált. Krúdynál a gyermekkor emlékvilága sok novellának, több kisregénynek az anyagává vált, az emlékező írói magatartás pedig a novellaszerkezetet is megsabta, illetve befolyásolta. Az előadásnak a „póza” érdemel természetesen elsősorban figyelmet, vele egyenrangúan pedig az írói indulat és az az ideológiai élethez való közelítés, amely Krúdy Gyula művészetét az ezerkilencszázas években jellemzi. Nincs helyünk, hogy szembeszálljunk Krúdy „mikszáthos” korszakáról szóló irodalomtörténeti tanításokkal, különösképpen, hogy azt tartjuk, a „mikszáthi” vonások sincsenek mindmáig megnyugtató módon leírva. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy Krúdynál a lírai „tartás” sokkal jelentősebb szerepet játszik, mint Mikszáthnál az emlékező típusú, úgynevezett dzsentri-novellákban észlelhető. Mindenképpen azonban nagyon hasznosnak látszik Mikszáth művészetét Krúdyénak a fényében megvizsgálni — amiként Krúdy művészete Jókai Mór utolsó pályaszakaszát új vonásaiban mutatta meg, nyilván Mikszáth Kálmán művészete jobb megértését is segítheti.

Krúdynál már a XX. század első évtizedének végén vizsgálhatjuk a szecessziós „formák” és „tartalmak” jelenlétét. Nyilvánvalóan a háttérben a *leíró* művésszel felelő *érező*, éppen ezért stilizálásra kész íróit kell keresnünk. S valóban, az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című novellájában (*A vig ember bús meséi* című kötetében) felbukkannak az erről árulkodó mondatok: „Az alkonyatot, amire az éjjel emlékeztem álmatlanságomban, most érzem. Ahogy az Andersen-meséket és a fehér kályhában pattogó tüzet érzem, úgy érzem azt a novemberi alkonyatot...” (A kiemelés Krúdy Gyuláé. — B. I.) A stilizálásban örömet lelo, ebből a célből szerepeket próbáló és szerep-novellákat komponáló művészyéniség létezése elképzelhetetlen a századforduló idején az ilyenfajta *érező* lelkeség nélkül, az alkotói kedv nem vállalhatta volna sem a szoldoskatona, sem a Szindbád, s a Szindbáddal rokon szecessziós emberek megteremtését, általában a szecessziós „világteremtést” — az indázó és színes mondatokat, a legkülönbözőbb nosztalgiaikat, amelyek virágokként a szenvedélyek kertjeiben nyílnak, nemkülönben a novella-formát, amelynek belső, hangulati-érzelmi rendje van csak, de már nincs kerete, amely lezárná a hagyományos ízlésformák szellemében. És különösen nem kerülhetne el az ember szerelmi életének a rejtelseibe, mint tette Krúdy Gyula is. Nem a naturalisták műveiből arcunkba csapó érzékiség az övé — egy magyar Beardsley lehetne csak a Krúdy-művek illusztrátora. Semmi sem idegenebb tőle, mint a „nehéz” és az egyszerű szerelem, a hétköznapi képmutató, a századforduló álszent felfogása szerinti „normális”. A rafinált s már-már stilizált, főképpen patológikus szenvedély érdeklí mindenekfelett, a látható ellenében az igazi, a valóságos. Legalábbis voveyurnek kell lennie annak, hogy különösképpen az 1910-es években Krúdy-hőssé váljon vagy fetisisztává, de vannak hősei, akik „a hírhedt márki receptkönyvét” is a kezük ügyében tartják, és egyik, középkort festő novellájában a patológia egészen ritka örvényébe is belepillant: a szerelmi halál kéjét ízelletti meg marcona szoldoskatona-hőseivel. Természetszerűen kellett Krúdynak a szecessziós „világnézet” kérdéséhez is eljutnia. Ha a gödöllői festőiskola tagjai Tolsztojra esküdtek, *A vörös postakocsi* egyik hőse, Bonifác Béla Buddhára hivatkozik, és az anarchisták gondolatait látjuk elvonulni a regény-látóhatár peremén, hogy ízelitét kapjunk Krúdy Gyula ember-világának jellegéről is. Nem volt társadalmi indulatok híjával sem ez a szecessziós művészkorszaka, és akár realizmust is emlegethetnénk, ha ez a kifejezés nem lenne már tartalmazva a szecesszió stilizáltságától és szerepjátszó természetétől merőben különböző jelenségek minősítésére.

Mert a Krúdy-mondatok és az úgynevezett „krúdys” hangulatok tartalmaiban a valóságos világ részletei sokkal nagyobb nyomatékkal vannak jelen, mint amennyit a Krúdy-irodalom közhelyei nyomán észlelni szoktunk. Ezen a helyen hadd utaljunk csak az író szecessziós mondatainak Krúdyt annyira jellemző sajátosságára, amelynek segítségével a mondatnyi közlés teherbíró képességét teszi minduntalan próbára. Mi (a *Krúdy Gyula „nagy évtizede”* című tanulmányunkban) Krúdy-effektusnak neveztük az író szecessziós korszakára annyira jellemző mondatalkotási mód nyomán keletkező valóságillúziót. Ezek útmutatásait követve lehet tulajdonképpen az író világlátására következtetni, egyúttal pedig valóságismeretét mérni. Nemcsak „szép” mondatai vannak, és nemcsak bágyadt, melankolikus hangulatokat sugároznak ezek és az ilyen mondatok, hanem a világ valóságáról (tárgyi

megjelenési formáiban) is jelentős művészi információkat hordoznak, és a költőinek és hétkönapinak a teljességét reprodukálják, akárcsak a szecesszióra érzékeny többi művészetek is. S ez a művészi világnézet az Ady Endre költészetéből kiolvashatóval egytestvér — még ellentmondásaiban is, amelyekkel egyszerre bírálja és siratja világát és társadalmát, tíz körömmel kapaszkodik belé, és ki is emelkedik belőle, és túl is nővi. Nem véletlenül természetesen: a szecesszió korának a nagy egyéniségei rendre prófétai lelkek voltak. Az volt Krúdy Gyula is.

Ahol már nincsenek kézenfekvő analógiák Krúdy művészetének jellemzéséhez olyan mértékben, mint voltak a XX. század első két évtizedében, az az 1910-es évek vége és az 1920-as évek elejének időszaka, amelyet most szürrealisztikus indításként értelmezünk, megkülönböztetendő az előző pályaszakas szecessziójától. Nem monduk természetesen újat, amikor Krúdy szürrealizmusát emlegetjük, bár a Marcel Proust nevének és művének emlegetése gyakoribb a Krúdy-irodalomban. Azokról a művekről van szó, amelyek vagy a tízes évek végén bekövetkezett (de már a tízes évek elején megjósolt) nagy történelmi-társadalmi földcsuszamlás előérzetében vagy lejátszódása hatása alatt keletkeztek. Általában nem a közismert, közkézen forgó alkotásokat soroljuk a szürrealisztikus jellegűek közé. Nyilván jellemzőnek kell tartanunk, hogy éppen nagy művészi korszakának a végén írja az ilyen típusú műveit, s már fölöttébb logikusnak azt az utat, amit a szecessziótól a szürrealizmusig megtett. Ha ugyanis a tízes évekbeli művek vezérgondolatának a megismerni-tudni-leleplezni szentháromságát tartjuk, és azt sem feledjük, hogy Krúdynál a megismerés talaja a kocsma, a kávéház és a bordélyház, minthogy a látszatvilág ellenében a férfiak ezeken az életszintereken élik meg az őszinteségpillanatokat, akkor már egész közel kerültünk a szürrealisztikusnak minősített alkotások keletkezésének a magyarázatához is, és célhoz értünk, ha a *Kleofásné kakasa* című írása néhány mondatára jobban odafigyelünk. „Minden emberben külön pokol a szenvedély. Feleséges, családos, meghájasodott urak, polgárok beszéltek vágyaikról, amelyeket a feleségüknek sohase mertek bevallani, de én kicsiklandoztam belőlük. Mennyi rejtelem van a szürke, mindennapi arcok megett! Ha egy napon mindenki azt tehetné, amire titkon vágyakozik: akkor csodálkoznának csak el a családanyák...” (A kiemelés az enyém — B. I.) Ne arra gondoljunk most, hogy mennyire freudizmus az, amit Krúdy hirdet, hanem arra, hogy ez a gondolat az emelyűje a szür-reálisba való emelkedésének is. Az első kísérlete minden valószínűség szerint *Az útitárs* című 1918-as regénye volt, és a szürrealisnak nevezhető művei közé odasorolhatjuk az *Őszi versenyek* és a *Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban* című regényeit is. A vágy-realizációk kérdéséről írott regények ezek, és az a hegyvidéki patinás városka, amelyről *Az útitárs* hőse mesél, már a valóságfelettinek a jellemzőit ölti magára valóságosságában is, hogy az *Őszi versenyek* szinterei egyértelműen a váagnak és a valóságnak egymásra vetítéséből szülessenek meg, miközben a regényhős vágyát látjuk megvalósulni egy valóban dadaista gesztus (a nő bokorba vonulása a parkban) hívó szavára. Éles kontúrú, gondosan, valóságghűen kidolgozott mikro-részletek, de az egész történet irrealitása mintha a szürrealista festők vásnain látottakkal kelne versenyre. S nem a *belső látás* szürrealizmus hozta kérdésének a regénye-e a *Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban* című, és a vakság-parabola nem egyértelműen a húszas évek derekán nevet kapott „izmus” alapvető problémái közé tartozott-e? Ne a szürrealizmus valamilyen dogmájának megvalósulását kérjük számon Krúdy Gyulán ezekben a regényekben, bár figyelt ő az irodalomra is, nemcsak az életre. Az évtized végén gyors ütemben elveszni kezdő valóság ellenében teremti a regények szür-reálisát, s nem lesz véletlen, hogy a *Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban* egyszerre valóságos és valóság feletti világot fest, és hogy minden esetben a szerelmi élet koordinátái az eszköze, ennek középpontjában áll a *vágy*, amelyről már az 1900-as évek derekán tudta, hogy korunkban patológikus alakzatokat öltött. Nem kell tehát csodálkoznunk, hogy ezek a legmerészebb Krúdy-szövegek közé sorolhatóak, de az sem meglepő, hogy alig ismertek. *Az útitárs*nak mindaddig éppen úgy csak egy kötetkiadása van, akárcsak a *Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban* címűnek is (az utóbbit a Krúdy-filológia vagy két évtizede hogy felfedezte), s az *Őszi versenyek* annak idején Bécsben jelent meg. De az is tanulságos lehet, hogy a nagy, az összefoglalás szándékával kezdett regénye a „vak” Béláról (kijátszva többek között a „koldus és király” fogalompár jelentéstartalmait is) torzó maradt: a húszas évek legelején már a Krúdy előhívta szürrealis művészet sem tudta biztosítani a politikai és a morális élet teljességének ábrázolását, holott az író kitűnő leleménnyel világa tengelyét Ferenc József katonasapkája és Madame Louise kalapja között húzta meg. De ígértes hőse volt Vak Béla is, akinek életútja egy szépségi kisvárosból az oly különös, szó szerint is szürrealis Móz városán át vezetett Budapestre. Már nem a „kézzel fogható világról” beszélhetett csupán,

amelyet „a mindennapi köztudat szerint elevenelő szemmel“ lehetett látni. Vak Béla ugyanis az író jellemzése szerint „egy sajátos ponton állott, távol a való élet-től, távol a megsemmisüléstől“, egy „mély, sötét folyosó közepén [...]“, amely folyosó az életet a haláltól elválasztja: „a belső látás mezején, ahonnan az embereknek „másvilági árnyéka“ is érzékelhető. Nem is találkozunk tehát sem ebben a regényben, sem a vele rokonságban álló művekben a klasszikus, XIX. századi regények „véletlenekre“ alapuló mechanizmusával. Krúdy a „csoda“ mechanizmusát kezdte működtetni, és nem is eredménytelenül.

Hosszabban kellene azonban elemeznünk, hogy melyek voltak azok a személyes, társadalmi és művészeti körülmények, amelyek oda hatottak, hogy a húszas évek derekán Krúdy Gyula művészi figyelme elfordult az éppen megszerzett kifejezési-ábrázolásbeli módtól, és arra sincs helyünk, hogy az ún. tényirodalomhoz vezető útját megrajzoljuk. Bizonyos azonban, hogy írói pályája utolsó szakaszának végén a tárgyiasság jellemzi művészetét, és hogy ennek kontextusában születnek meg már a tényirodalom körébe sorolható művei is. Jelezhetjük azonban, hogy az írónak a világhoz való viszonyában jelentős fordulat következett be: érzelmileg semmiféle közösséget nem vállalt a húszas évek restaurációjával, amelyben a világháborúban megsemmisült világ karikatúráját fedezte fel, természetesen a regényfikció birtokában lévő módzatai sem elégtették ki, s mi több, még mondatait is megváltoztatja — ezek már nem a szecesszió burkában születnek. A művészi „költés“ gyönyörűségéről mond le. A húszas években már „figyel“, és nem „lefest“, hanem „leír“, mintegy csupán a tényállásról ad információkat, gondosan, aprólékosan foglalkozva a bemutatásra kiszemelt tárggyal, jelenséggel, emberrel. Egy új epikai igényről van szó, amelyet Krúdy a *Purgatórium* című regénye bevezető mondataiban a következőképpen jellemzett: „Akkoriban nagyon beteg voltam, és egy elmerovossal volt a legtöbb bajom, valamint a legyekkel — kezdte Szindbád, élettörténetének egyik részletét mesélgetve, meglehetősen szárazon, mint egy statisztikai jelentést: nyugodtan, fásultan és megcsendesedve, mint szent Antal, akin a kísértekek többé nem fognak.“ Ilyen módon magyarázhatjuk, hogy az „emlékezőtechnika“ tűnik el az ezekben az években készült Krúdy-művekből. Hogy mekkora fordulatnak vagyunk a szemtanúi, azt az író evés-leírásainak összehasonlításával mérhetjük. A kései novellák és regények evés-leírásai (nézzük akár az *Utolsó szivar az Arabszürkénél* című novelláját vagy a *Boldogult úrfikoromban* című regényét) már csak közlések, a *Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban* című regényében az evés-leírásban mintha az író is öröme teltet volna, mintha együtt evett volna hőseivel. Nem véletlen, hogy a *Boldogult úrfikoromban* (amelynek cselekménye a húszas években játszódik) a „rejtett kamera“ figyelő szemének „látását“ reprodukálja, azt írja le ugyanis az író, ami látható, de azt figyelmesen, szakszerűen, már-már a francia „új regényre“ jellemző aprólékosan.

A tárgyiasság igénye az úgynevezett tényirodalomhoz is elvezette Krúdy Gyulát. E műfaj mai népszerűsége magyarázza, hogy a Krúdy-kutatás az utóbbi években bányászta ki egykori lapokból *A tiszaezlári Sollymosi Eszter*, *A Kossuth-fiúk* vagy *egy nemzeti küzdelem regénye*, valamint *A Kossuth-fiúk Ferenc József árnyékában* című regényeit — minősítve őket riport-, illetve tárca-regényeknek. Nyilván valóban ilyeneknek készültek, ám többek ezeknél. Talán dokumentumregényeknek kellene őket nevezni. Mindenképpen a tényirodalom körében van a helyük, ha az író művészi anyagkezelését tekintjük. Ezeknek a regényeknek (miként a tényirodalomról általában Kolozsvári Grandpierre Emil a *Tényirodalom vagy szépirodalom?* című tanulmányában megállapította) az író valóban *közlője és krónikása*, nem pedig alkotója vagy költője. Szinte mindent készen kap regényéhez, nem kell kitalálnia semmit, eleve rögzített hősei életútja is, az írónak csupán a „formát“ kell adnia, művészi egységbe foglalni a korabeli újságcikkek, emlékezések, parlamenti beszédek, más publikációk alkalmas részleteit. A „többlet“ természetesen az íróé — ezt érzékeljük Eötvös Károly „nagy perének“ elmondásában, és Kossuth Ferenc kollaboráns lelkének rajzában, aki Saulusból Paulusszá vedlett át. De az ilyen művek közé sorolhatjuk még a *Purgatórium* című regényét is — „tudósítását“ az elmegőgyintézetből, hogy Krúdy Gyula utolsó művészi körét bezárjuk.

Krúdyról ismereteink, miként vázlatunk is dokumentálja, főként hézagosságok, különösen a műfaji vizsgálatának az eredményei hiányosak, éppen ezért művészetének „logikáját“ sem látjuk tisztán, holott éppen ez a logika ösztönözte új utak keresésére, kísérletezésre, megújulásra. Ezért tudott valójában *modern* lenni pályája minden szakaszában. Változni tudása éppen ezt tette lehetővé. Az egyhangú és az egyhúrú művészlőről kialakult kép, az egyetlen alkotói korszakra összpontosuló s később ezt számon kérő érdeklődés éppen ezért manapság már aligha tartja magát. Ezért tisztelhetjük benne ma is a „modern“ művészt, akit a mai magyar próza-irodalom igazol, amelynek egyik legnagyobb és legerőteljesebb kezdeményezője volt.

Lesz-e „egzakt” biológia?

A matematika, a geometria annak köszönheti szépségét, hogy egész bonyolult világa néhány alapfogalomból, alaptételből kiindulva, tiszta logika segítségével felépíthető. Igaz, csak maga a logika nem lenne elég a bonyolultabb eseteknek közvetlenül az alapfogalmakból történő levezetéséhez; ehhez szükségessé vált a formalizmusok, az egyenletek bevezetése is, a hozzájuk tartozó műveleti szabályokkal.

A mechanika, az elektromosságtan, a kémia akkor vált egzakt tudománnyá, amikor sikerült definiálni alapfogalmait, alapvető összefüggéseit, majd ezekre megfelelő, a szerveződés adott szintjére jellemző formalizmust és műveleti szabályokat felállítani. Ez tette ugyanis lehetővé az események szükséges pontosságú mennyiségi leírását, a mennyiségi és minőségi változások megjósolását. E leírások alapjai a mérlegegyenletek — a kémiában ezeket sztöchiometriai egyenleteknek nevezik —, amelyek megmondják, hogy ha az események végbemennek, akkor miből mi és mennyiből mennyi keletkezik. A mérlegegyenletek nem adnak felvilágosítást arra, hogy a folyamatok az idő függvényében hogyan zajlanak, erre a kinetikai egyenletek képesek. Ám a kinetikai egyenletek a mérlegegyenleteken alapulnak, mérlegegyenletek nélkül kinetikai leírás sem lehetséges. A mérlegegyenletek egyszerűek, csak elemi matematikai műveleteket igényelnek, a kinetikai egyenletek bonyolultabbak, differenciálegyenlet-rendszereik sokszor csak közelítő módszerekkel oldhatók meg.

Vajon lehetséges-e az élővilág jelenségeit a mechanikához, az elektromosságtanhoz, a kémiához hasonló egzakt módszerekkel leírni? Lehet-e az élet mibenlétét egyenletekkel kifejezni? Lehetséges-e a biológia tudományát néhány alapfogalomból és alapvető összefüggésből logikai úton felépíteni? Ki lehet-e fejleszteni olyan formalizmust és műveleti szabályokat, amely ennek mennyiségi és minőségi leírását lehetővé teszi?

Ezek ma már korántsem elvont, absztrakt kérdések. A mindennapos gyakorlat a gyógyítástól a környezetvédelemig, az állat- és növényneveléstől a kártevők elleni küzdelemig mindenütt szembetalálja magát azzal a ténnyel, hogy nem tudja az adott szintű biológiai rendszernek mint egésznek a válaszát sem mennyiségileg, sem minőségileg megjósolni.

Persze nem lehet tagadni azokat a ragyogó eredményeket, amelyeket a biológia és a „molekuláris” biológia az utóbbi évtizedekben elért. Csakhogy ez utóbbi részfolyamatokkal foglalkozik, s — egy hasonlattal élve — attól, hogy egy rádióban az összes tranzistor, kondenzátor, ellenállás stb. működését ismerjük, még nem tudjuk, hogyan működik a rádió. A „nem molekuláris” biológia viszont az élőlények hárommilliárd éves evolúciója során kialakult, rendkívüli tökéletességű és bonyolultságú rendszereit vizsgálja, s ez ahhoz hasonlítható, mintha valaki a houstoni űrközpont tanulmányozásával akarná kideríteni, mi is a rádió elve. Az „élet titka” pedig valahol a kettő között van elrejtve, az olyan rendszerek működésében, amelyek már nem „alkatrészek” csupán, de nem is olyan fejlettek, mint ami a létért való hárommilliárd éves küzdelemben a fennmaradáshoz szükséges. A rádió elve legtisztábbra a detektoros rádiónál, az elektromotoré az elektromos erőterben elforduló dróthuroknál ismerhető fel.

Hogyan lehet eljutni a biológia legegyszerűbb rendszereihez, azokhoz, amelyek már élnek, de semmi „főlőslegeset” nem tartalmaznak, azaz semmi olyant, ami nem magához az élethez, hanem az evolúció adott szintjén a fennmaradáshoz szükséges? Meg lehet-e találni azt a minimálrendszert, amely még rendelkezik az életre jellemző összes általános sajátossággal, tehát élőnek tekinthető, de amelyből már semmit sem lehet elvenni anélkül, hogy megszűnne élő lenni? Meg lehet-e találni azt a legegyszerűbb rendszert, amelyből az élet lényege, alapelve, az élet princípiuma közvetlenül leolvasható, és esetleg egyenletekkel is leírható?

Elvileg két út is járható. Az egyik, hogy valamely valóságos mai élőlényből — mondjuk egy baktériumból — kezdjük elvileg elvenni mindazon részeket, mechanizmusokat, amelyek elvétele még nem vonja maga után a baktérium pusztulását (természetesen biztosítva számára az optimális feltételeket). Ez az út a nehezebben járható, elsősorban a belénk ivódott biológiai szemléletmódunk miatt. — A másik út, hogy kémiai reakciókat szervezünk rendszereibe, olyan rendszerekbe, amelyek az élőlények sokféle tulajdonságának egyikét-másikat mutatják, majd az így kapott különféle kémiai rendszerekből mint elemekből működésük összekapcso-

lásával kémiai szuperrendszereket szervezünk. Ezek részben mutatják az őket alkotó kémiai rendszerek tulajdonságait, részben pedig — szerveződési módjuktól függően különböző — új minőségi tulajdonságokat is mutatnak. Ha jól megválasztott kémiai rendszerekből indulunk ki, és megfelelő módon szervezzük szuperrendszerre, olyan rendszereket is nyerhetünk, amelyek az élő rendszerek összes általános tulajdonságával rendelkeznek. Ezt az utat vizsgáljuk meg kissé részletesebben.

Az élő rendszerek egyik legáltalánosabb sajátossága, hogy anyagcseréje folyamán a tápanyagokat kémiai reakciók segítségével anyagcseretermékeké alakítja úgy, hogy önmaga a kémiai reakció során nem fogy el. De erre a kémiában a katalizátorok, vagy inkább mondjuk úgy, hogy a katalitikus tulajdonságú kémiai rendszerek is képesek. (Ezek lehetnek nagyon bonyolult, nagyszámú elemi reakciót magukban foglaló reakcióhálózatok is.) Kimutatható, hogy a katalitikus sajátosság homogén katalízisnél az elemi reakciók speciális szerveződési módjából ered.

Az élő rendszerek nemcsak átalakítják a tápanyagokat, hanem az átalakítást saját maguk gyarapítására is felhasználják. De a kémiában is ismeretesek ilyenek: az autokatalitikus rendszerek, ahol a nyersanyag átalakítása során nemcsak a végtermék termelődik, hanem a katalizátor is, főlegesen. Az ilyen rendszerekben tehát egyre több a katalizátor mennyisége, ezáltal egyre gyorsabb a reakció, a gyorsabb reakció gyorsabban termeli a katalizátort, ez még jobban gyorsítja a reakciót — és így tovább. Félix Le Dantec francia filozófus a századfordulón



egyenlettel jellemezte az élőlényeket, ahol X a tápanyag, Y a salakanyag, A az „élő” anyag. Ez az egyenlet éppen az autokatalizátor stöchiometriai bruttóegyenlete.

Az élő rendszerekben a folyamatok a belső „biológiai óra” által meghatározott periodicitással mennek végbe. Az élő rendszerekben tehát időmérő „szerkezetek” találhatóak. De léteznek olyan kémiai rendszerek — az újabban igen divatosá vált oszcilláló reakciók —, amelyek időben pontos periodicitással változtatják tulajdonságaikat. Ha például ilyen rendszerbe megfelelő indikátort teszünk, akkor az oldat megkékül, bizonyos idő után sárga lesz, aztán megint kék, majd megint sárga stb. Azt mondhatnánk, hogy mintegy „ketyeg” az oldat, meghatározott periódussal mérve az időt, s ebben az sem zavarja, ha az oldatot közben kevergetjük. A periódusidők a koncentrációk és a hőmérséklet változtatásával néhány másodperc és néhány nap között változtathatók. Az oszcilláló kémiai rendszerekben az egyes elemi reakciólépések bonyolult hálózatba kapcsolódnak, s e hálózat organizációs módjából ered az oszcilláló tulajdonság.

Az élő rendszerek programvezérelt rendszerek. A programvezérléshez program kell, a programhoz információátvitel, sőt az élő rendszereknél még az információ sokszorosítása is, hogy az utódok is rendelkezzenek a szülőkre jellemző információkkal. Kémiai rendszerben is megvalósítható az információátvitel és átadás (replikálása). Az úgynevezett templát polimerizációs folyamatok képesek erre, ahol a mintamolekula felületén és annak mintájára történik az új makromolekula szintézise. Így szintetizálódik az élő szerkezetekben az örökítő anyag, a DNS, de ismeretes nem biológiai jellegű templát polimerizációs folyamat is.

Ilyen és hasonló kémiai rendszerek egy-egy biológiai fontosságú tulajdonságot hordoznak tehát, és e tulajdonságok függetlenek attól, hogy az adott kémiai rendszerben milyen konkrét reakciók találhatók; csak attól függnek, hogy a reakciók milyen organizáció szerint kapcsolódnak egymáshoz. Hasonló ez ahhoz, mint amikor az elektrotechnikában egy tekercsből és egy kondenzátorból rezgőkört készítünk, amely képes rezonálni egy másik rezgőkör működésére, noha alkatrészei külön-külön vagy akár együtt, de más módon összekapcsolva nem képesek erre. Így lesz egy acélmembránból meg egy elektromágnesből fülhallgató, egy drótból és egy galenitkristályból egyenirányító. Mindegyik egy-egy alkatrészből összeállított elektrotechnikai rendszer.

Ha most ezt a három elektrotechnikai rendszert, a rezgőkört, az egyenirányítót és a fülhallgatót megfelelő módon összekapcsoljuk úgy, hogy működésük kölcsönösen egymás függvényévé válják, egy elektrotechnikai „szuperrendszert” (elektrotechnikai rendszerekből összerakott rendszert) kapunk: a rádiót.

Analóg módon, kémiai rendszereket megfelelően összekapcsolva különféle kémiai szuperrendszereket nyerhetünk, amelyek közül az egyik — amelyikben egy autokatalitikus reakcióhálózat kapcsolódik működésében egy templát polimerizációs és egy membránképződéses folyamathoz — olyan szuperrendszert alkot, amely kielégíti az élő rendszerek kritériumait, tehát élő rendszernek tekinthető. Minthogy ebből a rendszerből semmit nem lehet már elvenni anélkül, hogy élőre jellemző

tulajdonságait el ne veszítse, így biológiai minimálrendszernek kell tekinteni. Ezt a rendszert, amely kémiai oldalról tekintve szuperrendszer, biológiai oldalról minimálrendszer, *chemoton*nak neveztem el.

A chemotonelmélet alap gondolata — amelyet ma úgy fogalmazzuk meg, hogy az életműködés alapelve egy önreprodukáló szabályozott és egy önreprodukáló információátviteli rendszer összekapcsolása önreprodukáló, szabályozott és programvezérelt szuperrendszerre — 1952-ben fogalmazódott meg, de csak 1971-ben került publikálásra (Gánti Tibor: *Az élet principiuma*. Bp., 1971). Az alap gondolat részletes kidolgozásához ugyanis a molekuláris biológia olyan eredményeire volt szükség, amelyek csak ebben a két évtizedben születtek meg. 1971 óta a chemoton-gondolat igen nagy fejlődésnek indult, s átfogó elméletté szélesedett.

Mindenekelőtt a kémiai sztöchiometriai egyenletek továbbfejlesztésével sikerült kidolgozni azt a formalizmust a műveleti utasításokkal, amely lehetővé tette a biológiai minimálrendszer működését leíró egzaktt mérlegegyenletek felállítását. A mérlegegyenletek megadják a rendszer működésének mennyiségi és minőségi összefüggéseit, belőlük egyszerűen megérthető az élő és az élettelen közötti minőségi különbség.

A mérlegegyenletek birtokában felállítottuk a chemotonok reakciókinetikai differenciálegyenleteit, amelyek lehetővé tették, hogy Békés Ferenc és Nagy Ákos kolégáimmal számítógépen szimuláljuk a chemotonok időbeli viselkedését. E szimulációs vizsgálatok megerősítették azt, hogy a chemotonok valóban élő rendszereként viselkednek: térben elhatárolt individuumok, amelyek a tápanyagot anyagcsere-termékek keletkezése közben szabályozott és programvezérelt módon saját anyagaik szintézisére használják, eközben növekednek, a növekedés következtében térbelileg elhatárolt egységekké osztódnak, vagyis szaporodnak, az információátviteli alrendszer önreprodukciója következtében az utódok azonos genetikai programmal rendelkeznek stb.

Kiderült e szimulációs vizsgálatokból, hogy a chemotonok — genetikai tulajdonságaik megtartása mellett — igen nagy mértékben képesek kompenzálni a környezetben végbement változásokat, vagyis egyedileg adaptálódnak a környezethez, s hogy az információs alrendszerben a másolásnál lehetséges hibák következtében előállított változatok között a bonyolultabb variációk az életképesebbek, vagyis hogy a chemotonok bizonyos „evolúciós húzóerővel” rendelkeznek, amely a generációk sokaságán keresztül az egyre összetettebb rendszerek megjelenését, az evolúciót eredményezi.

Ha a chemotonok valóban biológiai minimálrendszerek, akkor várható, hogy belőlük az élővilág logikai úton levezethető legyen; s minthogy a chemotonok egzaktt egyenletekkel leírhatók, várható, hogy az élővilág mennyiségi-minőségi összefüggései is egzaktt egyenletekkel leírhatók legyenek. Legalábbis elvileg, hiszen az élővilág végtelen változatosságának tényleges leírása ugyanúgy lehetetlen, mint a tényleges egyedi kristályok összességének egzaktt leírása. Am ahogy a szimmetriaviszonyok ismeretében elvileg megadhatók a lehetséges kristálytani elemi cellák, s ezekből a tetszőleges tényleges kristály méretarányai, optikai, röntgendiffrakciós stb. tulajdonságai egzakttul levezethetők, a biológiában is hasonlót kell várni: a minimálrendszerből egzaktt módon származtatott általános törvényeket, amelyek segítségével a tetszőleges élőlény működése a szükséges pontossággal mennyiségileg és minőségileg megadható.

Az elmúlt két-három esztendőben ígéretes előrehaladást sikerült tenni ebben az irányban. Sikerült a chemotonokból levezetni számos ismert és néhány ismeretlen alapvető genetikai összefüggést. Nagyon egyértelmű és világos magyarázatot ad a chemotonelmélet az élet keletkezésére, arra, hogy miképpen alakultak ki a kémiai evolúció során keletkezett szerves vegyületek halmazából az önreprodukáló programvezérelt kémiai rendszerek — vagyis az élővé válás folyamatára. Igen világossá tették a szimulációs vizsgálatok a genotípus—fenotípus összefüggés elvi hátterét (hogy genetikailag csak a *lehetőség* a programozott, és hogy a környezeti hatások ezt mennyiségileg és minőségileg hogyan befolyásolják). Ígéretesen előrehaladtunk az enzimes szabályozás — evolúció során történő — megjelenésének magyarázatában, valamint az eukarióta sejtek kialakulásának az endoszimbionta teóriával összhangban levő, de azon túlmutató magyarázatában, beleértve az endoszimbiozist, a sejtalkotórészek összeműködésének egzaktt egyenletekkel történő leírását is, bár ezeket a vizsgálatokat korántsem fejeztük még be. Végül a chemotonelmélet alapján fel lehetett vázolni az élő rendszerek mesterséges előállításához szükséges stratégia alapjait is.

Mindezekhez számos kapcsolódó terület feldolgozása vált szükségessé: például mindenekelőtt igen alaposan fel kellett dolgozni az életjelenségeket, felállítani

és definiálni az életkritériumokat úgy, hogy azok a molekuláris biológia eredményeit is magukban foglalják. Ki kellett dolgozni a kémiai körfolyamatok és hálózatok bruttó-sztöchiometriáját. Rendszerelméleti szempontból alaposan meg kellett érteni az élővilág rendszereinek hierarchiáját stb. Mindezek egyben a biológián túlmutató, más területekhez kapcsolódó új felismeréseket is eredményeztek, mint amilyen például az úgynevezett lágy (oldott állapotban működő) automaták, sőt önreprodukáló lágy automaták szerveződési és működési alapelvei.

Eppen a sokirányú és maguktól kínálkozó eredmények azok, amelyek arra készítetnek bennünket, hogy azt higgyük: talán ezen az alapon el lehet jutni egy egzakt, azaz az összefüggéseket minőségileg és mennyiségileg egyaránt leírni képes elméleti biológiához. Hogy hitünk igaznak bizonyul-e, erre természetesen csak az idő adhatja meg a választ.

IOAN NOJA

A LÁTHATATLAN

A láthatatlan, mint edények öble,
követ házam egeről, szüntelen a nyomomban,
lélegzetét érzem, amint körözve
szálldos a fényben, mely lassan kilobban;

a láthatatlan, érzem, kerékbe tör, szeretnék
nevet adni neki, hogy megragadjam,
de csak elemi kin és erőlködés, verejték,
mint a világ kezdete hajdan;

a láthatatlan négy falam, szobám
esténként mindig eltolja nyugatra,
s ha elrontom, csendben emeli rám
tenyerét, és az élet vonalát felmutatja.

TÁRSATLAN TENGERÉSZEK

A távolban talán sasok lebegnek
láthatatlan kötelen, messzelátó-csővön,
az éhes úr foga fenn, ideleenn meg
a csapda, a vad óceán-özön,

rohannak a platina-sisakos
habok, megtörtént dolgokat sodorva,
titkos drámákat, haragot, a sós
algakat egybefontan hatalmas síresokorba;

elkorhadnak idővel a hajók
az aggságtól, a sok sóslé-marástól,
a láthatár mögöttük nem ragyog,
mindennap egyre ködösebb a távol,

a víz felszínén meggyűl a salak,
fogy, fogy a nap, nyúlnak az éji órák —
társatlan tengerészek imádkoznak, s a vak
világot káromolják.

VERESS ZOLTÁN fordításai

Alkotók öntudata

Mint az olvasó évek óta megfigyelhette, *Tudományos műhely* rovatunkban olyan tanulmányokat közlünk több-kevesebb rendszerességgel, amelyekben hazai tudományos kutatók, alkotó műszakiak számolnak be a saját munkájukról, annak egy-egy — többnyire közérdekű — eredményéről. (Természetesen saját munkának értelmezzük a közösségekben, kutatócsoportokban végzett munkát is.) Elképzelésünk az, hogy megteremtjük a romániai magyar művelődés keretében is a Szent-Györgyi-féle, Selye-féle tudományos közírást; azt a „műfajt”, amelyben a kutatók közvetlenül — talán lelkes, de többnyire tudatlan mediátorok nélkül — szólnak a közönséghez, a közösség olvasó rétegéhez.

Itt most nem arról akarok beszámolni, milyen mértékben valósult meg elképzelésünk; egy kis esetet vagyok elmesélendő, bizonyos tanulsággal, és annak a megértéséhez kellett a fentiekre emlékeztetnem.

Történt, hogy egy kutatónk, az élettudományok egyik ágában dolgozó ismert szakember, kéziratot hozott a *Tudományos műhely* rovat számára. Fontos, érdekes vizsgálatokról szólt a tanulmány, csak azt nem árulta el, kicsoda végezte a vizsgálatokat; a szerző nagy nyelvi leleményességgel kerülte el mindenhol, hogy mondatainak alanya, az ismertetett eseményeknek emberarcot viselő hőse legyen; „a vizsgálatokból kiderült”, „megállapítást nyert”, „a kérdés elemzése azt mutatta” — és így tovább, tucatnyi változatban, az egész szövegen át. Mikor megkérdeztük a szerzőt, ki követte el azt az elemzést, mely aztán „azt mutatta”, természetesen felelte, hogy ő maga; s amikor erre megkérdeztük, hogy hát miért nem eszerint fogalmaz („elemeztem a kérdést, s azt láttam”, vagy valahogy hasonlóképpen), azt felelte, hogy *szerénységből*; ez, tudunk kell, a tudományos munkában *kötelező*. „Mert — mondta — nem szép, ha a kutató, a feltaláló, a tudós előtérbe igyekszik tolni a saját személyét. Nálunk nem az a fontos, hogy ki alkot valamit, hanem az, hogy mit alkot.”

Eddig az eset. Mint esetről, hadd mondjak el még annyit róla, hogy a tanulmány néhány apró módosítással megjelent (kérésünkre a szerző hajlandó volt az általános alanyt itt-ott „mi”-re, többes szám első személyre változtatni, ámbar a szóban forgó vizsgálatokkal egymaga foglalkozott). Több szót érdemel az eset mint példa egy jelenségre, amelynek alkalmi megnyilvánulásai — mint a mi esetünk is — kedveznek, mosolygatóak lehetnek, de amely egészében nem örvendetes, s a mögöttes sejlő szemlélet sokunkat ellentmondásra készítet.

Magam mindenekelőtt a tudományos dolgozó kötelező szerénységének igényével nem értek egyet, akár belülről fakad, akár külső tényező határozza meg. Ha külső tényezőről van szó, az nemigen lehet más, mint a szakmai feltékenység, a tehetségtelenek félelme a tehetségesek sikerétől, a mindenkit egy szintre daraszolni próbáló szellemi talajgyalu. Ha viszont a szerénység belülről fakad, hiába rokonszenves jellemvonása a kutatónak, a tervezőmérnöknek, mint „magánembernek”, nekem azt kell gondolnom: a tudományos-műszaki forradalom korában élünk, a tudomány s a technika bármelyik területén születő bármilyen kis eredmény kihat az életünkre — ne legyen szerény tehát a tudós, az alkotó műszaki ember. Ne húzódjon meg a háttérben, álljon ki s vállalja a felelősséget; az ő szerénysége napjainkban már nem szerénység, hanem *felelőtlenység*, illetve legalábbis alkalom erre. Mikor a borbély, aki borotvál, kötelező módon névtáblát visel, arra is joggal vagyok kíváncsi, hogy ki tervezte a lakónegyedemet, s ki az az ökológus, aki a városom környezetében megkímélendő erdőket kijelölte.

De helytelen az alkotó tudományos vagy technikai munkát végzők túlságos szerénysége azért is, mert teret nyit egy másik, hasonlóképpen helytelen szemléletnek: azokénak, akik „megpróbálják az alkotás szféráját az irodalomra és a művészetre korlátozni, mellőzik a tudományos alkotómunkát, pedig tulajdonképpen ez nyitja meg a társadalom civilizációjának és haladásának újabb útjait” — ahogyan ez a nyáron, augusztus 3-án, a központi párt- és állami aktív magas fóruma előtt is

elhangzott. Nemcsak egyfajta vulgáris demokratizmusnak (a középszer érvényesülésének, az előbb említett szellemi talajgyalu működésének) játszik alá tehát az, ha nem elég fejlett minden alkotómunkát — valóban értékes alkotómunkát — végző tudós és technikai szakember *öntudata* a maga *alkotói minőségében*, de bizonyos indokolatlan, rendszerint a tehetség hiányát leplező arisztokratizmust is szóhoz hagy jutni.

Erre még akkor is fel kell figyelünk, ha sajátosan összetett profilú, a kultúrát mindenkor oszthatatlan egészként értelmező — s gazdagítani is ekként törekvő — folyóiratunktól mi sem állt távolabb az elmúlt évek és évtizedek során, mint a tudomány, a technika, a politikai elmélet és gyakorlat, a bölcsélet kirekesztése az alkotás szférájából. (Magam nem tudok egyetlen olyan jelentős személyről sem a romániai magyar művelődési életben, akitől ilyen szándék vagy vélekedés ne állt volna hasonlóképpen távol.) Mert ez még nem jelenti azt, hogy berkeinkben egyáltalán nem jelentkezett ilyen szemlélet; és azt sem jelentheti, hogy mivel a mi nézőpontunkból a fent jellemzett gondolkodásmód naivnak — enyhén szólva naivnak — tűnik, megfeleldezzünk róla, hogy *van*, s hogy eszerint kötelességünk vitába szállni vele.

Vereben Juficin

Véleményem szerint...

Meglepetten olvastam nemrég egy UNESCO szerkesztette tekintélyes nemzetközi folyóiratban, hogy a közöny, az apátia, a tunyaság, a közügyektől való elfordulás, a reménytelen semmittevés, a sültgalambvárás, tehát a minden irányú passzivitás leküzdése éppannyira gondja a fejlődő országoknak, mint a gazdasági elmaradottság vagy az írástudatlanság főlészámolása. Érthető okokból. Ahol évszázadokon át csigautemben cammogott a történelem, ahol — nézzük egyéni szempontból is a helyzetet — az ember éppolyan nyomorban (sokszor ugyanabban a viskóban is) halt meg, mint amilyenben született, ott óhatatlanul kialakul a fölfogás, hogy nincs értelme a küzdelemnek, hiábavaló minden szorgoskodás, iparkodás, törekedés, az ember ügyis tehetetlen, mit sem képes változtatni országa, népe vagy családja sorsán, egyedi helyzetén. Az ilyen történelmi körülmények között kialakuló melanholikus lemondással, flegmatikus utálkozással rokon az a fajta „cselekvés”, amely csak siránkozásban, mindennek a becsmérlésében, lekicsinylésében nyilvánul meg, vagy a tevékenykedő, bizakodó emberek megszólásában, kigúnyolásában s igyekezetük hiábavalóságának a bizonygatásában. De ugyancsak egy tőről fakad e restséggel és nemtörődömséggel a kártyázás, ivás, kábítószerfogyasztás kultusza is.

Mindez számunkra nem új dolog, hiszen nem is olyan rég mi is Európa legelmaradottabb országai közé tartoztunk. Emlékeztessünk csak arra, hogy a múlt századbeli nagy gondolkodók, liberális politikusok, utazók — Bölöni Farkas Sándor éppúgy, mint Dinicu Golescu —, ha külföldön járva a honi állapotokra utalnak, a téltelenséget, a testi-lelki tunyaságot ostorozzák, és a népjólét szolgálatát, a közügyi tevékenységet szorgalmazzák. Aranka György, Wesselényi Ferenc és Miklós, Kóváry László, Mikó Imre és mások, amikor nyelvművelő társaságot, színházat, múzeumokat, lapokat alapítanak és támogatnak, sőt, ipari, pénzügyi, közlekedési vállalatok létrehozásán fáradoznak (tőkebefektetéssel is), mind-mind a nemzet „főlrázására”, a reménytelenség oszlatására, a közjó iránti érdektelenség főlészámolására törekednek. Sajnos — tanú rá a történelem —, viszonylag kevés eredménnyel. Jogosan mondotta a két háború közt Mihail Sadoveanu sok-sok helységünkről szólván: „városok, ahol soha semmi sem történik.”

A magunk részéről tegyük hozzá, hogy a passzivitás, a közügyektől való elfordulás, a reménytelen negativista gondolkodásmód és magatartás olyan veszély, amely a kisebbségekre fokozottabban módon leselkedik. A polgári államokban a kisebb néptöredékek kiszoríthatnak az államéletből, a közélet peremére taszítatnak, az elnyo-

mó nagy többség államgépezete a legjámborabb megmozdulásukat is gyanúsan figyeli, s kíméletlenül sújt le rájuk olyan parányi cselekedetek miatt, amelyeket a többségiek részéről észre sem vesz. Ilyen helyzetben a kisebbségiek életében még lassúbb a haladás, kisebb a változtatás lehetősége, reménytelenebb a helyzet, ami mind-mind tempultságot, fásultságot szül.

Igy volt ez valaha a mi tájainkon is. Elég csak föllapozni az első világháborút megelőzően a magyarországi román sajtót vagy a két világháború közt íthton megjelent magyar lapokat; bizonyos panaszok, sérelmek, kérések, javaslatok vagy követelések évtizedeken át szerepelnek a parlamenti interpellációkban éppen úgy, mint a vezércikkekben vagy a memorandumokban, de változás, javulás, orvoslás nem mutatkozik. Mit szülhetett mindez, ha nem reményvesztést, indolenciát, befelé fordulást?

Történelmi tény, hogy a XX. században nálunk a restség, semmittevés, tunya-ság és közéleti mozdulatlanság fala-kapuja előtt a munkásmozgalmat jelentkezőt rést ütő Botondként. Míg a polgári pártok tevékenysége jórészt parlamenti szó-cseplésben, tiltakozvány-szerkesztésben, cikkezésben, választási korteskedésben nyilvánult meg, addig a munkáspártok és -szervezetek utcai fölvonulásokat és tömeg-tüntetések kezdemenyyeztek, sztrájkokat szerveztek, a háború idején pedig szabotázásokat hajtottak végre, s mindez logikusan vezetett el az augusztus 23-i anti-imperialista és antifasiszta nemzeti fegyveres felkeléshez.

Szokványos és sommás fordulatjellemzés volna, ha azt írnám, hogy a helyzet átfogón, minden tekintetben és azonnymban megváltozott a fölszabadulás után. Az alapos elemzés árnyalásra kötelez, és sokrétűbb képet tár elénk. Egyfelől tény és való, hogy a földosztás, akárcsak a nép képviselőinek az államhatalomba való bevonulása, aktivizálta a tömegeket, a tervezgatókodás, a mezőgazdaság szocialista átalakítása, az iparosítás és a városépítés mind-mind apátia-oszlató, sőt, serkentő, bizakodásra készítő tényezőnek, mozgósító erőnek bizonyult. Eredményeink minden tekintetben igazolják ezt: az államosítás óta eltelt három évtized során — ismeretes — az iparfejlesztés terén elért évi ütemünk a világelső közé sorol bennünket, ugyanúgy a lakásépítés irama avagy a könyvkiadás mennyisége és minősége. Azokban a városokban, ahol soha semmi sem történt, bányákat nyitottunk és üzemeket emeltünk, megpezsdült a kulturális élet vagy az idegenforgalom.

Az érem másik oldalához tartozik azonban az is, hogy egyes tájak föllendítésére jóval később került sor. Különösen a tartományok idején mutatkoztak meg a fejlődésbeli visszasságok, aránytalanságok. Míg a székvárosok kifejlődtek, a távoli körzetek, falvak és kisvárosok bizony jó ideig alig kaptak valamit. Ma más a helyzet, s mindezt azért említem föl, hogy — témánknál maradva — rámutassak: a passzivitásnak, a renyhességnek vagy a közömbösségre valló beállítottságnak a gyökerei még a mi nemzedékünk életében is kimutathatók.

De semmiképp sem elfogadhatók. Különösen a mai körülmények között nem, amikor Nagykárolytól Gyergyóig, Zilahtól Székelykeresztúrig éppen az egykor (nem is olyan régen) elhanyagolt városok fejlődése a legdinamikusabb. E helyeken és másutt maga az élet igazolja, hogy nincs helye a kivülállásnak, elfordulásnak, restségnek. Böven van tennivaló, és érdemes is dolgozni. Más kérdés, hogy véleményem szerint — távlatosan — mindig van értelme a cselekvésnek, a legapályosabb történelmi korszakban is. Jó példa erre Nagykároly és Székelyudvarhely. Egyiknek sem volt jelentős ipara még a közelmúltban sem, művelődési életük azonban fejlett volt, erre oly nagy gondot fordítottak, mintha ily mód akarták volna kárpótolni a gazdasági élet hiányosságát. Napjainkban azonban mindkét város ipara rohamosan fejlődik, és — épp itt a tanulság — többek közt a fejlett kultúrának köszönhetően; minthogy — ez ma már közhely — az ipartelepítéshez szükséges infrastruktúra (újabbban — és jól — magyarítva: háttérágazat) igen fontos alkotórésze a közlekedés és vízellátás mellett a művelt, gyorsan, könnyen képezhető munkaerő megléte.

Említsek azonban más természetű példákat is. Az Arad megyei Kisiratoszt nem érinti vasút, sem autópálya, rossz földút vezet oda, talaja se nem jobb, se nem rosszabb, mint a környékbéli falvaké, termelőszövetkezete azonban, szorgalmas tag-sága és jó vezetősége munkája nyomán, kiváló eredményeket ér el megalakulása óta. Ennek elismeréseként nemcsak kitüntetések kaptak, hanem messi földről elvezették hozzájuk az öntözővizet is... Parajd helyzete sem könnyű. Talaja csapnivalóan rossz, kavicsos, sovány, vékony, savanyú, éghajlata esős, hideg. Mégis várossá, üdülőteleppé, fürdőhellyé akar válni, holott ott a tőzsomszéd, a nagy vetélytárs, a nemzetközi hírv, nagymúltú Szováta. Hanem a kevés adottságával (sóbánya és sós héviz) a község jól gazdálkodik. Kádfürdőt és szabadteri medencét épített különféle betegségek kezelésére, a bányában pedig asztmások, hörghurutban szenvedők keresnek gyógyulást — évről évre egyre többen és mind messzebből érkeznek. Szállodát is építettek, művelődési otthonuk pedig állandó múzeumtól a

nyári művésztaborig és a két fűvószenekarig sok mindennel büszkélkedhet. S mindez annak köszönhető, hogy a község, az iskola, a bánya, az egészségügy dolgozói igen-igen lelkes, tevékeny, áldozatkész emberek.

Nem ringatom azonban magam illúziókban, jól tudom, van ellenpélda is, és nem is kevés. Az előbb Szovátát említettem: az elmúlt években ugrásszerű építkezés színtere volt, szállodák, vendéglők, fürdőterápiás kezelőrezszegek sora létesült. Ha azonban a városnak és az új létesítményeknek a vezetőségét és személyzetét az eddiginél nagyobb mértékben a vidéken még jelentkező munkaerőfőlőslegből egészítenék ki, ez a körülmény fokozottabb közügyi tevékenységre serkentené a helybelieket.

Az aktivitás jelenségének tárgyalásakor érdemes arra figyelni, amit a tömeglélektan a csoportkutatás terén tapasztal. Arról van szó, hogy a hangadók, a szerepívők, példaképek hatása nemcsak eme személyek képzettségétől, tekintélyétől, szorgalmától függ, hanem sok tekintetben attól is, hogy a csoport milyen fokon szerveződött, laza-e, avagy összeforrottabb, újkeletű képződmény-e, avagy nagyobb múltú, népes és heterogén elemekből toborzódott-e, avagy hasonló képességű, műveltségű, azonos érdekű és érdeklődésű tagokból? Nos, innen kiindulva állítom, hogy a kilátástalan helyzetekben sem hiábavaló a munkálkodás, a népszolgálat. Mert ha azonnyomban nem is érünk el látványos eredményeket, de „még dolgozzuk a lelkeket”: előbb csak összeáll, majd idő múltán összeforr a csoport, lett legyen az egy gyár munkaközössége, tsz.-tagság, iskola diáksága, énekkar vagy irodalmi kör. Az erősebb, összeszokott csoporttal pedig már „csodákat lehet művelni”. A tapasztalat azt mutatja, hogy ilyen helyeken jelentkeznek szívesen az emberek, ha szülőöthont kell építeni vagy árkot ásni a pangó víz levezetésére, s van közönsége a dalosversenynek vagy a tudományterjesztő előadásnak.

A csoportkutatás eredményei nyomán hangsúlyoznám a különféle vezető beosztásúak és az értelmiségiek szerepét. Ők — akarva, nem akarva — képzettségük, beosztásuk, munkakörük révén a nagy többség számára a követendő példák a mindennapi viselkedés, a munka iránti magatartás terén éppen úgy, mint a lakberendezésben... Most ugyebár következnek a prédikáció, hogy „álljunk hivatásunk magaslatán”, „azért tanultunk, hogy a népet szolgáljuk”, tehát ne kártyázzunk és ne igyunk, ne lépünk félre, hanem éljünk példás családi életet stb. Ezzem ágában sincs ilyesmire vállalkozni, annál inkább, minthogy, ha kártyázni nem is tudok s nem szeretek, de a jó bort (különösen, ha vörös) nem töltöm a csizma szárába, az éneklés pedig — különösen, ha jóhangú társak „segítenek be” — a legnagyobb öröömöm, mégis, mégis azt mondanám, nem hiszem, hogy igazi, önmagára csöpöpet is adó értelmiségi ember megelégszik a kártyával vagy a kocsiival, a borral vagy az udvarlásbeli sikerekkel, s ne vágnék munkasikerekre, megalapozott népszervezésre, közügyi hatékonyságra. Erre pedig annál inkább lehetőség van, mert ma a gyárakban éppúgy, mint a szántóföldeken vagy az iskolákban, kórházakban több a mérnök, tanár, orvos, agrónómus, gyógyszerész; a régente magányosan küzdő mindenféle falusi néptanító helyett ma tanult emberek egész gárdájából lehet kialakítani tevékeny, képzett, sokoldalú kollektívákat, s mindez nyilván megkönynyíti, eredményesebbé, hatékonyabbá teszi a közügyi szolgálatot.

Tegyem ehhez még hozzá, hogy vannak korok, történelmi szakaszok, amelyekre a stagnálás, a felülről is manipulált lassítás a jellemző, más időkben viszont — és a miénk ilyen — minden úton-módon ösztönzik, serkentik a jobbító, előrelendítő, haladást szolgáló iparkodást, intézmények, szervezetek egész hálózata segíti azt, aki dolgozni, tenni akar valamit.

Mégis, sokszor hallom: én küzdenék, én igyekeznék, de nincsenek meg hozzá a föltételeink, sokan nemhogy segítenének, hanem gáncoskodnak, ami pedig a leginkább fáj: ha teszek valamit, akkor kinevetnek, megszólalnak, rágalmaznak. Nem kétlem, hogy így van, kevéske közéleti szereplésem során magam is tapasztalok ilyesmit. Mégis azt mondanám, hogy a sokat emlegetett föltételek sohasem teremődnek meg maguktól, kialakításuk tőlünk is függ, a gáncoskodással, rágalmazással kapcsolatban pedig csak ennyit: a kutya ugat, s a karaván halad.

Hared, Jurov a v

Kell a törődés

„Minden ember: ember, de van egy megkülönböztető jegye: a nyelv.“ Fábry Zoltán megállapítása mára sem vesztített időszerűségéből, s nem árt a benne rejlő igazságra újra és újra felhívni a figyelmet, hiszen minduntalan tanúi lehetünk a nyelvgyötrésnek — írásban-szóban egyaránt. A tudomány, de még a hírközlés nyelvét is elárasztották az idegen szavak, elharapózott a hivataloskodó, elburokratizálódott nyelvhasználat, a sokszavas semmitmondás — megannyi cifra üresjárat —, nem utolsósorban pedig a kétnyelvűség kezdeti fokán állók keverék nyelvhasználatát. Mindez nem meríti ki a nyelv ellen elkövethető — és jaj, de sokszor el is követett — vétségeket. A homályos, pontatlan, sokszor az érthetelenségig romlott-rontott nyelvhasználat nehezíti vagy egyenesen lehetetlenné teszi a gondolatközvetítést, tehát alapvető feladata ellátásában gátolja a nyelvet. „Ép testben ép lélek“ — ép gondolat csak ép nyelven képzelhető el.

A továbbiakban vegyük szemügyre a „nyelvcSORBÍTÁS“ néhány esetét. Íme, egy idegen szavaktól „tarkított“ mondat: „A négy soros potenciális monumentalitása abból az intenzitásból ered“ — alig akad benne magyar szó. Jogi tárgyú szövegből: „Az eredmények kiértékelése szempontjából különös jelentőségű a jog különböző ágazatait illetően észleletek felmérése“; „A munkajogot a jól meghatározott okok miatt kivéve“ és így tovább. A bürokrata nyelv másik „gyöngyszeme“ a következő mondat: „A szerzők a legáltalánosabb és egyik legfontosabb megállapítása szerint az említett iparágban dolgozó mérnökök esetében a munkafeltételek illetően a realitások nem felelnek meg az általános elvárásoknak.“ Tudalékos túlbonyolítás (miért legyen egyszerű, úgy „szimpla“ — esetleg primitívnek hat!); „Egy-egy kérdés nem egyszer egy még bár nem is szomszédos terület irányából kap feleletet.“ A tárgyalól elidegenedett, minden ízében elszürkült, nyelvi klisékkel megütdelt bürokrata stílus irányából fenyegeti szerintem az egyik legnagyobb veszély nyelvünket. A szókincs idegen elemei csak szeplők a nyelv arcán, de a mondatot, a mondat szerkezetét támadó torzulások velejéig roncsolják, lényegét teszik tönkre, sajátos jegyvit lúgozzák ki. „Saját személyükkel kapcsolatos felelősségeiket kell gyakorolniuk“ — vajon ez még magyarul van? „Részszállításokat eszközöltünk“; „A gyermekeknek és ifjaknak megfelelő oktatást biztosít“; „Gyakorlati érintkezéshez jutottak“; „Az új információ csatornákkal való élés“; „A tartalékok aktivizálása“ — a papírízű, a fontosság látszatát keltő nagyképűség példái. Az egyszerűségnek még az árnyékát is kerülő mondatszerkezetekből természetesen nem hiányozhat a *biztosít, képez, realizál, megvalósít, kerül* (pl. bemutatásra kerül) és megannyi társa.

Közömbös lehet-e számunkra, hogy a nyelv, gondolataink hordozója, sajátosságunk őrzője és záloga milyen állapotban van? Törődünk vele eléggé, felelősséget érzünk érte, ragaszkodunk-e hozzá minden körülmények között? Hangzatos szavak — gondolhatja az olvasó —, de tegyük a kezünket a szívünkre: mindent megtettünk és megteszünk azért, hogy pontosan, szabatosan, érthetően, világos nyelven fejezzük ki mondandóinkat? És nemcsak az írott nyelvre gondolok elsősorban, hanem az élőbeszédre. Köztudomású, hogy az írott nyelv kötöttebb, szabályozottabb, az élőbeszéd kötetlenebb, ezért színesebb is. S épp ez a kötetlenség, amely erénye lehetne, csap át nem egyszer szabadosságba, felelőtlen hányavetiségbe. A csúf, zagyva beszéd a rendetlen, ápolatlan, lompos embert juttatja eszünkbe — a szellemi érdektelenség vagy éppen tunyaság, az egykedvű közömbösség biztos ismertetőjele. Véleményem szerint nem minden esetben pusztán tudatlanság, műveletlenség az oka annak, hogy valaki „adeverincát kér a csirkától, mert kell a gyerekeknek a kérésához“ (nem kitalált példa!) vagy „a szfához megy, mert referátot kér a komitét“, hanem többnyire a gondolkodási restség: minek törje a fejét a megfelelő magyar szavakon, így is megérti a környezete. A környezete — hangsúlyozom —, mert a románul nem tudó már nem érti meg, nem tudván a szavakat automatikusan behelyettesíteni. Mindezek s a hozzájuk hasonló „torzszülötték“ mindennaposak. A dolog érthető, de nem menthető. Az anyanyelvi nevelést a családban, óvodában kell elkezdni, az iskolában tökéletesíteni — és tanulni, állandóan tanulni, amíg élünk.

Gyakori tévhit, hogy az anyanyelvet nem kell tanulni. De még mennyire kell! A nyelv tudatos használatát el kell sajátítani, a nyelvérzékét — különösen kétnyelvű környezetben — művelni szükséges, ében tartani, csiszolni. Egy más nyelvet is tökéletesebben, magasabb fokon képes elsajátítani az, aki biztos anyanyelvi alapra építi, s csak ép, erős nyelvérzék óv meg a keverék nyelvhasználatától, a tükkörkifejezések ellen is csak ez lehet biztos támasz. Az igazi alapot az iskola kell hogy adja. A nyelvtanórákon bizony nem ártana ezekkel a kérdésekkel bővebben

foglalkozni. Nem elég megkövetelni a tanulóktól, hogy fűjják a szabályokat, *beszélni* kell megtanítani őket: a választékos, gördülékény nyelvhasználatra; oda hatni, hogy a kifejezésbeli igényesség a vérükké váljon — s akkor a mi gyermekeink nem gagyognak majd keveréknyelven. Gondolom, az általánossá vált tízosztályos iskolától elvárhatjuk — s ez nem túlzott igény —, hogy megtanítsa a világos, ép gondolatokhoz illő szabatos, helyes és ugyanakkor szép, kifejező írást, beszédet.

Egy időben voltak a televízió magyar adásának is nyelvművelő műsorai, csak éppen a megfelelő „tévés“ műfajt nem találták meg hozzájuk. Szerintem nagy sikere lenne például egy nyelvhelyességi vetélkedőnek vagy szépkiejtési versenynek. (Csép Sándor utóbbi sikeres vetélkedő-sorozata ékes bizonyítéka az effajta műsorok népszerűségének — ő különben több esetben meg is dicsérte a szép kifejezőmódot!) Van elég lelkes magyartanárunk, biztosan akadna pártfogója, segítője egy ilyen műsornak.

Azért említettem mindjárt az iskola után a tévét mint fontos tömegnevelő intézményt, mert mondhatni össznépi hatását: csaknem minden családban van készülék, város-on-falun egyaránt, s így milliós tömegekhez juthat el az okos és szép szó. Mindezzel nem szeretném a rádió szerepét csökkenteni vagy kétségbe vonni — távol áll tőlem —, de ami igaz, az igaz: a látvánnyal megtoldva a tévének nagyobb a népszerűsége s emiatt a hatósugara is. A folyóiratok, újságok nyelvművelő rovatai szintén hasznosak, de — jól tudjuk — csak azok olvassák el őket, akik eljutottak egy bizonyos tanultsági szintre, van ilyen igényük, érdeklik az effajta írások. Ha a család és az iskola jól alapoz, mindenki eljuthat hamarosan erre a szintre. Reméljük, nincs messze ez az idő...

„A nyelv a lét háza. Lakásban lakik az ember“ — vallotta Heidegger. És mindnyájan rendezett lakásban érezzük jól magunkat — tehetjük hozzá. Takarítunk hát, teremtsünk tisztaságot. Mit meg nem ér a kellemes otthon!

Erzsi Zsuzsanna

Búcsú Becsky Andortól

Nemrég köszöntöttük — talán utolsó írását közölve — a nyolcvanéves Becsky Andort. Most pedig búcsúzunk Tőle, aki a *Korunk* egyik legrégebb, mindvégig kitartó, hűséges munkatársa volt. Személyes kapcsolat fűzte Dienes Lászlóhoz, meleg barátság, munkatársi viszony Gaál Gáborhoz. Visszaemlékezései „a nagy időkre“, melyeket jórészt folyóiratunk hasábjain, valamint jubileumi évkönyvünkben tett közzé, a *Korunk*-kutatás becses dokumentumai maradnak. Munkásmozgalmunkban, művelődéstörténetünkben is megőrzésre méltó nevet szerzett magának azzal, hogy a kolozsvári munkásszínpad szervezője-vezetője volt, a mozgalmi avantgarde művészet egyik úttörője.

Becsky Andor azok közé az értelmiségiek közé tartozott, akiket nem származásuk, társadalmi helyzetük, hanem társadalmi igazságérzetük szólított a baloldali soraiba. Fiatal polgári lázadóként kezdte, avantgarde versekkel, amelyekhez Dienes László írt, kötetben való megjelenésükkor, 1923-ban előszót, majd megtette a lépést, amely a lázadó betűt a cselekvésre szólító igével összeköti: munkáskórusokat szervezett, hogy vershez szoktassa a kérges kezűeket, s a vájt fülűeket pedig forradalmi gondolatokhoz. Talán ez a pillanat volt elkötelezett élete csúcspontja; valahányszor felidézte élményekben gazdag életét, a hatósági terror kikényszerítette emigrációtól, melynek Bécs, Berlin, Párizs voltak a főbb állomásai, a budapesti letelepedésig, mindig erre tért vissza, erre emlékezett a leglelkesebben. Mint korsztálya sorra távozó tagjaié, a Becsky Andor halála is adósságainkra emlékeztet: becsüljük meg hagyományainkat, és ne hagyjuk őket feledésbe merülni.

Erzsi Zsuzsanna

Az egyesülés és a romániai munkásmozgalom

Szocialista és munkásmozgalmunk erejét a nép létérdekeinek a képviselőitől merítette, s már megjelenésekor zászlajára írta a román nép társadalmi és nemzeti felszabadításának kettős célkitűzését. E nemes eszmények összefonódása a továbbiakban munkásmozgalmunk állandó sajátossága maradt, s erőteljesen érvényesült a megvívott forradalmi csatákban. Az 1918. december 1-én, Gyulafehérváron véghezvitt történelmi tett előkészítésében és megvalósításában betöltött szerepe századokra érvényes tanúsága marad munkásosztályunk, szocialista mozgalomunk hazafiságának.

A fejedelemségek egyesítésének kiemelkedő jelentőségét méltatva, a román szocialisták már a múlt században hangsúlyozták, hogy az egyesülés csupán kezdete az egységes román nemzeti állam megteremtését célzó folyamatnak, s hogy a romániai szocialista és munkásmozgalom feladata hozzájárulni az 1859-ben elindított történelmi folyamat kiteljesítéséhez. Erről szólva, a jelképes *Dacia viitoare* nevet viselő szocialista folyóirat 1883-ban ezeket írja: „Túl a Kárpátokon hárommillió román él, akik velünk együtt vallják, román vagyok, a mi nyelvünket beszélik, és ugyanúgy éreznek, mint mi.” A folyóirat síkraszállt a románok ama jogáért, hogy, akárcsak a többi nép, saját nemzeti államukat kiteljesítsék, s úgy jellemezte az állami egység elvét, mint amely „nemzeti törekvés egyazon államba, közösségbe tömörülni minden azonos eredetű, hitű, célkitűzésű társunkkal”. A folyóirat megjósolta a dualista osztrák–magyar birodalom felbomlását, amely „ma mesterségesen létezik, és addig fog haldokolni, amíg örökösei vagy megegyeznek egymással, vagy egy akár külső, akár belső, nagy politikai válság megadja neki a kegyelemdőfést”. (*Dacia viitoare*, 1883. 5:65.) A szocialisták — teszi hozzá a folyóirat — részt fognak venni az idegen elnyomás alatt élő románok felszabadításában. E folyóirat másik cikkében ez olvasható: „Nem lehet egyetlen nyugodt napunk, egyetlen nyugodt óránk sem, ameddig egyetlen testvérünk is a rabság láncát nyögi, és harcolni fogunk töretlenül, kivárva türelmetlenül és hittel a jövőnek azt a boldog napját, amikor kéz a kézben, szabadon kiálthatjuk együtt: »Éljen Románia!«”

Minden „igazi hazafi, minden nemes, nagy lélek” szükséges erőfeszítései fokozásának gondolatát folytatva „a román nemzeti eszmény” megvalósítása, „Dácia összes románjainak egyesítése” érdekében a román szocialisták hangsúlyozták, hogy a nemzeti kérdés megoldásában érdekelt az ország minden társadalmi osztálya, minden pártja és politikai csoportosulása. Vallották, hogy ez a kérdés, amint azt a *Contemporanul* 1891. január 10-i száma írja, „egyike ama ritka problémáknak, amelyek tekintetében örömmel ragadhatjuk meg az egyetértés alkalmát; minden osztály egy megoldást javasol, s ez a románok felszabadítása az idegen járom alól”.

A román szocialisták nem tévesztették szem elől a nemzeti kérdés társadalmi vonatkozásait. Rámutattak arra, hogy „ami a nemzeti kérdést illeti, eszményünk megteremteni a gazdaságilag és politikailag szabad állampolgárok szabad Romániáját”. (*Munca*, 1892. június 21.) Ezért állíthatta *Patriotism și socialism* (Hazafiság és szocializmus) című cikkében C. Mille: „A mi Dáciánk a parasztok és a munkások Dáciája is lesz, a kétkezi és a szellemi dolgozóké.” (*Munca*, 1892. augusztus 9.)

A munkásmozgalom és az 1893-ban alakult Romániai Dolgozók Szociáldemokrata Pártjának erőfeszítéseit a nemzeti állam kiteljesítésére irányuló küzdelem támogatásában a módszerek és eszközök változatossága jellemzi, ami kiderült a párt hivatalos nyilatkozatából is: „Nemzeti harcaink minden figyelme a Kárpátokon túli testvéreinkre összpontosult.” (*Lumina*, 1895. augusztus.) Ki kell emelnünk többek között, hogy 1894. április 22-én a bukaresti szocialisták levelet intéztek A Munkás című budapesti magyar szocialista laphoz, valamint a magyar szociál-

demokrata párthoz, amelyben erkölcsi és anyagi támogatásukat kéri az erdélyi román lakosság jogainak védelmében. Válaszukban Engelmann Pál és Kittel Ferenc, messze tekintő magyar szocialisták a Magyarországi Szociáldemokrata Munkáspárt, valamint a budapesti pártszervezet nevében biztosították a román szocialistákat őszinte segítőkészségükről. (Munca, 1894. április 24.)

Ugyanakkor a iași-i szocialisták ismertetni kívánták álláspontjukat a nemzeti kérdésben, s ezért kinyomattatták *Sint socialistii nepatrioi?* (Hazafiatlanok-e a szocialisták?) című kiáltványukat, amelyet több ezer példányban terjesztettek az összes elnyomott román területeken. A kiáltvány a történelmi materializmus alapján részletesen taglalja a proletár nemzetköziség tartalmát, meggyőzően kifejtve, milyen érdekközösség határozza meg harci egységüket. „A proletároknak — állapítja meg a kiáltvány — nincs miért ellenségeskedniük, hanem az érdekük, hogy kéz a kézben haladjanak, semmilyen igazságtalanságot, semmiféle elnyomást nem támogatnak. Ezért a szociáldemokrácia erőlyesen követelte minden elnyomást, így a nemzeti jogfosztás eltörlését is.” A Habsburg-monarchia román lakosságának nemzeti mozgalmára vonatkozóan a nyilatkozat nyíltan kimondta: „Ki ellenezhetné a magyarországi román mozgalmat, amely olyan céltudatosan, fegyvelmetlenül és áldozatosan küzd, hogy a magyarsággal egyenlő jogai legyenek? Nemcsak mi, romániai szociáldemokraták, de a magyar szociáldemokrácia is támogatja ezt a mozgalmat.”

Népük jogainak védelmében a román szocialisták a népeket és nemzeteket egymás ellen uszító erők határozott ellenségeinek bizonyultak. „Igazi hazafi”-nak s ugyanakkor „internacionaiisták”-nak vallották magukat: „a magunk fajtáját nem úgy szeretjük, hogy gyűlölnénk azt, aki más nációnhoz tartozik.” (Lumea nouă, 1899. szeptember 19.) Hitet tettek minden nagy vagy kis nemzet ama joga mellett, hogy önálló léttel rendelkezessék, és határozottan visszavertek minden olyan megalapozatlan állítást, amely szerint a szocialisták a nemzetek megszüntetésének hívei lennének. Meggyőződésük — melynek időszerűségét hangsúlyozni kívánjuk — az volt, hogy „a nemzetek fenn fognak maradni szabadon, békésen, mindegyik a maga nyelvét és irodalmát, művészetét fejlesztve, tágitva és gazdagítva a tudományt.”

1911-ben *Socialismul în țările înapoiate* (A szocializmus a visszamaradott országokban) című tanulmányában Constantin Dobrogeanu-Gherea így ír: „Mint társadalmi szervezetnek az országnak eleven organizmusként kell fejlődnie a maga etnikai keretei között. Ha több részre oszlik, mint Lengyelország és mint részben Románia is, fejlődése rendellenes, és a legnagyobb mértékben egészségtelenné válik... A szociáldemokrácia, amely küzd minden igazságtalanság ellen, az ember ember általi elnyomása és rabságban tartása ellen, legvégső energiájáig harcol a kapitalista társadalom összes politikai banditizmusa, a nemzeti kismizmizés ellen, harcol a nemzetek felszabadításáért az idegen járom alól. És nem csupán a meghódított országok szociáldemokráciája, hanem a hódító országok szociáldemokráciája is.”

Figyelmet érdemel az a tény, hogy hasonlóképpen foglaltak állást az erdélyi munkásmozgalmi és szocialista vezetők is. Ezt a forradalmi nézetazonosságot döntő módon meghatározták a Kárpátok mindkét oldalán élő román proletariátus kapcsolatai. A küldöttségcserek, a publikációk és levélváltások, a különböző akciókat támogató anyagi és erkölcsi segítség megvilágítja a kapcsolatok állandó és sokoldalú jellegét. Ebben a keretben az okiráltságbeli és az erdélyi munkásmozgalmi kapcsolatokat jelentékeny szerepet tölthettek be nemcsak társadalmi szinten, az osztályöntudat megerősítésében, hanem a nemzeti felszabadításért vívott küzdelem vonatkozásában is.

Az első világháború és az idegen megszállás körülményei a végsőkig élezték az összes társadalmi ellentmondásokat, s mind a régi Romániában, mind Erdélyben fellendültek a társadalmi és nemzeti felszabadításért küzdő mozgalmak. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatalmas csapást mért az imperialista rendszerre, s óriási visszhangot keltett nálunk is. Láncreakcióként követte a Habsburg Birodalom felbomlása — a népek nemzeti felszabadítási mozgalmainak hatására. Kialakultak azok a feltételek, amelyek lehetővé tették az állami egység megvalósításáért vívott harc kibontakozását. Munkásosztályunk forradalmi mozgalmának érdeme, hogy ezt a harcot a legelső sorokban küzdötte végig. Erdély számos kis és nagy helységében 1918 őszén sztrájkok, tüntetések során román, magyar, német, szerb munkások a reakciós kormány félreállítását és politikai önrendelkezést, a béke azonnali megkötését követelik; munkástanácsok veszik át a hatalmat a Habsburg-közigazgatástól, falun pedig a parasztok elkergetik az osztrák—magyar hatóságok helyi képviselőit.

Emlékirataiban ezeket a napokat eleveníti fel a szocialista Tiron Albani: „A magyar szociáldemokrata párt, látva az összeomlás elkerülhetetlenségét, újabb rend-

kivüli kongresszust hív össze, hogy megvitassa a helyzetet, és meghozza a megfelelő határozatokat. A kongresszus Budapesten ült össze, 1918. október 13-án. A viták során megoszlottak a vélemények. Egyes küldöttek kizárólag társadalmi tartalmú megoldás mellett foglaltak állást.*

A szlovák, a szerb, a horvát és a román küldöttség azonban az önrendelkezést követelte. Küldött vagyok én is. Kérdésemre, mit tesznek a román szocialisták, minthogy a delegátusok egy része Magyarország integritás mellett foglalt állást, a kongresszus elnöke [Kunfi Zsigmond — a szerk. megj.] így válaszolt: »Ti, román szocialisták bianco váltót kaptok, és azt írjátok rá, amit akartok!«

Ezt a választ ismertették a román szekció Központi Bizottságának ülésén, amire Ion Flueraş ezt mondotta: »Ráírjuk Erdély egyesítését Romániával!«

A politikai egység megvalósítása érdekében az erdélyi román szocialisták, megértve a bekövetkezett események parancsoló jellegét, együttműködtek az egyesítéssel munkálkodó politikai csoportokkal, mindenekelőtt a burzsoáziának a Román Nemzeti Pártban helyet foglaló exponenseivel. Emé viszonyban nem annyira a kapcsolat ténye volt lényeges, mint inkább a cselekvés módozata. A nemzeti felszabadulás mint az egész nemzet ügye, mint a polgári demokratikus forradalom kiteljesítésének szerves része megkövetelte az erők tömörítését. A munkástömegek, élükön a leghaladóbb elemekkel, érezhetően dinamizálták magát a nemzeti mozgalmat, sőt a polgárságon belül is bizonyos polarizálódást idéztek elő. Az erdélyi szocialista mozgalom vezetősége és a Román Nemzeti Párt közötti tárgyalások eredményeként 1918 októberében megalakult a Központi Nemzeti Tanács, amely mindkét párt 6-6 képviselőjéből állt (a szocialistákat Tiron Albani, Enea Grapini, Basil Surdu, Iosif Renoiu, Ion Flueraş és Iosif Jumanca képviselte), majd november folyamán létrejöttek a helyi nemzeti tanácsok és a nemzetiségek Erdély minden megyéjében, az összes román városokban és falvakban. A munkásság számottevő jelenléte az egyesülés előkészítését irányító szervekben mélyesen demokratikus jelleget adott e folyamatnak: az egységes államiság megvalósítása kiegyesült a dolgozó tömegek életkörülményei javítására irányuló társadalmi célkitűzésekkel. Közben a román polgárság a tőkés-földesúri monarchia keretei között létrejövő egyesülés mellett foglalt állást, uralmuk megszilárdítása végett a szocialisták a demokratikus állami keretben történő egyesülésért harcoltak. A nemzeti tanácsokon belüli nézetkülönbségek egyetlen pillanatra sem bonthatták meg a román nép teljes nemzeti egységét. Tevékenységük alapvető, döntő tényezője az őket létrehívó történelmi hivatás volt: az egység megvalósítása, amelynek maradványaként a politikai öntudat magas fokán eleget is tettek.

A román tőkés-földesúri kormány nyomása ellenére, hogy „feltétlenül nélküli egyesülés“-t kiáltanak ki, és dicsőítsék a dinasztia, a gyulafehérvári nyilatkozatot haladóbb szellemben fogalmazták meg, mint ahogy azt az ókiráltságbeli és erdélyi román uralkodó osztályok vezetői szerették volna.

E felfogások főként a köztársaság kérdésében tértek el egymástól; a vita akkor lett a leghevesebb, amikor a Román Nemzeti Tanács november 30-i gyulafehérvári ülésén véglegesítették a határozattervezetet. A tömegek előtt hangoztatott álláspontjához képest visszakozott ugyan a szociáldemokrata vezetőség, de abba mégsem egyezett bele, hogy az uralkodó és a Hohenzollern-dinasztia magasztalása benne foglaltassék a nyilatkozatban. A szocialisták elérték, hogy a nyilatkozatban a Romániával való egyesülés az államforma megjelölése nélkül szerepeljen. Az a tény pedig, hogy a gyulafehérvári Nyilatkozatba bekerült néhány demokratikus követelés, az általános szavazati jog, a földreform, a szabadságjogok egyenlő gyakorlása az összes állampolgárak számára, tekintet nélkül nemzetiségükre, éppen a munkásosztály vezette széles népi tömegek határozott fellépésének tulajdonítható.

1918. december 1-én Gyulafehérváron az egész Erdély területéről választott 1228 küldött között ott volt a román szociáldemokrácia 150 delegátusa is, mintegy 60 000 szervezett munkás képviselőjében, a nagygyűlés több mint 100 000 résztvevője között jelen volt a 10 000 főnyi munkásság vörös zászlóval vagy a vörös lobogó fölé tűzött háromszínű szalaggal. Amikor megkérdezték, mit jelentsen a trikolór a vörös zászló fölött, Marian Drăghici, az akkori Marosújvár munkásküldöttségének vezetője így válaszolt: „Azt jelenti, hogy mi társadalmi igazságot akarunk, de ezt a Romániával való egyesülés útján.“

* Ekkor Kunfi Zsigmond, az MSZDP egyik képviselője „félreérthetetlenül megmondta, hogy az önrendelkezés jogába beleérti az elszakadás jogát is. Mi a nemzetiségekkel szemben nyíltan és világosan elismerjük a nemzetek önrendelkezési jogát, annak minden konzekvenciájával. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt sem most, sem a jövőben nem fog olyan politikát támogatni, amely a fegyverrel erejével, kényszereszközökkel tilt tart olyan népeket, amelyek itt maradni nem akarnak.“ (Magyarország története 1890—1918. Bp., 1978. 1212.)

A Horea Mezején tartott tömeggyűlésen felszólalt küldöttek között számos szocialista volt. „Amikor csatlakozunk az egyesüléshez — jelentette ki egyikük —, nemcsak azért tesszük, mert él bennünk ez az érzés, hanem abban a szilárd meggyőződésben és világos tudatban is, hogy a határozatba foglalt alapelvek biztosítják Románia demokratizmusának minden garanciáját.” Kiemelve a román, magyar és más nemzetiségű szocialisták baráti együttműködésének szükségességét, egy másik szónok így foglalta össze mondanivalóját: „Ma elérkezett az a perc, amikor azt mondjuk, igen, mint osztály, szolidárisak vagyunk velük [...], de a jövőben független virág akarunk lenni az Internacionálé nagy csokrában.”

A román szocialistáknak az egyesüléssel kapcsolatos álláspontját összegezve Emil Isac azokban a történelmi napokban írta *Alba Iulia socialiştilor români* (A román szocialisták Gyulafehérvára) című cikkében: „Mi, magyarországi románok, úgy is, mint szocialisták és úgy is, mint nemzetiek, az összes román elemek egyesítését akarjuk, mert ez a biztosítéka annak, hogy civilizált nép módjára élhetünk, és csakis így válik végre lehetségessé, hogy ne morzsolja fel minden erőnket az ellenállás küzdelme, hanem energiánkat a kulturális, társadalmi és gazdasági haladásnak szentelhessek. Függetlenségünk jövőnk *sine qua non* feltétele, és függetlenségünk csak úgy biztosítható, ha nem lesznek többé különálló román tartományok, hanem az egész románság egyazon államban él. Ez a legfőbb érv, amelyért a román szocializmus Gyulafehérváron hitet tett az összes románok egyesülése mellett. Az a nép, amely nem nyerte el politikai egységét, sohasem fejlesztheti ki nemzeti partikularitását az egész emberiség javára.”

Az erdélyi szocialista és munkásmozgalom álláspontja tökéletesen egyezett az okirályságbeli Szocialista Pártéval, amely a Gyulafehérvári Nemzeti Gyűlés után elfogadott egyik nyilatkozatában kifejti: „Mint román szocialisták, mint internacionalisták örömmel üdvözljük a román nép nemzeti felszabadulását [...] és tiszteletben tartjuk az elfogadott egyesülési kapcsolatokat [...] A mai Romániának a holnapi, szocialista Romániává kell átalakulnia.” (*Socialismul*, 1919. február 17.)

A román nemzeti állam megteremtése és kiteljesítése hosszú történelmi folyamat eredménye; 1918. december elseje ennek az évezredes folyamatnak, a román nép társadalmi és nemzeti szabadságmozgalmának fordulópontja, hazánk jelenkori történetének határköve. Erdély egyesítése Romániával a román nemzet felszabadulási mozgalmának ragyogó győzelmét jelentette, amely elsősorban a népi tömegek győzelme volt, s amelyhez jelentékenyen hozzájárult a munkásosztály és annak szocialista pártja.

Ezzel a nagy eseménnyel, az egységes román nemzeti állam kiteljesedésével a román nép elnyerte nemzeti önrendelkezését. Tovább folytatódik azonban a *társadalmi önrendelkezésért* vívott küzdelem, a társadalmi osztályok harca az állam és a rendszer jellegének megváltoztatásáért. A munkásosztály mint az új termelési mód, az új termelési viszonyok, a szabadság, az igazság és egyenlőség új eszméinek hordozója a szocialista rend létrehozásáért harcolt. A kommunista párt vezetésével a román népnek sikerült évtizedek küzdelmei árán megteremtienie államainak államát, az önálló és független Románia Szocialista Köztársaságot, a városi és falusi dolgozók államát, tekintet nélkül nemzetiségükre.

Gheorghe I. Bodea

Mihály Judit fordítása

Néhány kora középkori székely falu keletkezési idejéről

A történeti források Udvarhelyszékről csupán a XIII. századtól említenek helységneveket. Vidékünk ettől kezdve lép az írott megemlékezésektől gyéren megvilágított időszakába. Noha egészen kivételes esetektől (pl. az 1206–1231 között létesített, Maros megyei *villa Latina*¹ [Văleni, Dombos, Wallendorf]) eltekintve a falvaink kialakulásával kapcsolatosan nincsenek írásos adataink, régészeti, politikai, gazdasági, művészettörténeti és nemkülönben egyéb fajta kutatások eredményeképpen eléggé megnyugtatóan rögzíthetjük keletkezésük hozzávetőleges idejét. A helységnevek viszonylag kései okleveles említése korántsem a települések hiányával, inkább az írásbeliség igénye jelentkezésének késedelmével, tehát a társadalom vi-

szonylagos fejletlenségével magyarázható. Az első okleveles említés azonban nem jelenti egyúttal az illető helység keletkezési idejét is. Esetektől függően általában a települések jó néhányának 50-100, nem egy esetben 200-250 évvel korábbi létrejöttével kell számolnunk.

A XI—XII. század fordulója körül épített, a régészeti ásatások eredményei segítségével meglehetősen biztonsággal keltezhető Hargita megyei (Székelyvárság határában levő) Tartód, a Parajd fölötti Rabsonné várán, a Korond fölötti Firtos várán, a Székelyudvarhely melletti Budváron, a Homoródoklánd közelében levő Kustaly várán kívül néhány, valószínűleg ugyancsak ebből az időből származtatható (de még fel nem tárt) vár korai emeltetése eleve bizonyos lélekszámú lakosság jelenlétére utal. Hogy ez erősségekhez fűződő korai és vitathatatlanul virágzó települések lakosságával mi történt: elköltözött-e vagy beolvadt az újonnan jött „telegdi“ székely népeiségbe, azt ma pontosan megmondani, sajnos, képtelenek vagyunk. A helységnevek átöröklődésének tanúságtétele szerint azonban jó néhány esetben számolnunk kell a régebbi, elsősorban rokon népeesség legalábbis bizonyos töredékeinek továbbélésével és az újonnan jöttekbe való felszívódásával. E vidék sok helységének keletkezését a fentiekben érintett nézet alapján legalább a XII. századra kell tennünk. Az alább ismertetendő észrevételek jogosítanak föl erre.

I. Ezek csoportjába mindenekelőtt az eléggé elhanyagolt, egészükben még feltáratlan és ennek következtében ismeretlen, sok esetben a XIV. századbeli templomok építésekor megbolygatott temetőkhez tartozó sírok és egyes ezidőbeli csücsíves modorban emelt egyházak melletti „csontházak“ (ossariumok [a csontház tulajdonképpen kiürített sírokból vagy más módon felszínre került csontok elhelyezésére szolgáló kápolnaszerű épület] — eseteinkben helyesebben egyszerű, csontokat tartalmazó gödrök) anyaga nyújthat alaposabb bizonyítékokat kínáló lehetőséget. Ezek — bátran föltehetőn — legkevesebb kerek évszázaddal megelőzik a templom építési idejét. E csontházak anyagát rendszerint a templomokat körülvevő sírkeretekben (ún. cintermekben), a megnagyobbított vagy kissé odább is „költöztetett“ új egyház építési helyén levő, azt megelőző régebbi temető sírjai adják.²

A fentebb megjelölt, részben megsemmisített síru temetők ugyanis nem tartozhattak az illető helységben ma élő lakosság templomát emelő őseihez, hiszen:

1. ha a közvetlen elődök (nagy- és dédszülők) sírjairól lett volna szó, az ősök tisztelete még új templom emelése esetében (nem gondolunk annak megnagyobbítására³) sem engedte volna meg az egyháztól nagyon is elítélt sírbolygatást (a temető egyébként is minden esetben a kész templom körül alakult ki). Ennek szemeltartásával legalább négy emberöltőt kell visszafele számolnunk. Ez hozzávetőleg 120-160 évet jelent. Azaz esetünkben a XIII. század első felére, közepére tájára utal.

2. Az építkezés előtti temető sírjaiból a csontház gödrébe már nem holttesteket, még csak nem is kötőszalagokkal úgy-ahogy egybetartott csontvázakat, hanem egymástól már teljesen szétvált, össze nem kapcsolódó csontokat helyeztek.

3. Ezekkel szemben nem okozott gondot a XIII. század közepére tájára⁴ már máshonnan betelepített udvarhelyi („telegdi“) székelyek előtti (besenyő, úz stb.) lakosság temetőihez tartozó sírok megbolygatása, mivel azok az idetelepítettektől eltérő („idegen“) csoportok maradványait rejtették földjükben.

4. Minden valószínűség szerint arra is föl kell figyelünk: nem lehet egyedül a véletlennek tulajdonítani, hogy ezeket a templomokat régebbi (időben azonban talán nem is sokkal korábbi végződésű!) temetőkre építették. Ha nem is mindegyik, de egyesek esetében talán ottani előbbi: „pogány“, tabut képező „szent(ségtelen) hely“⁵ (?) eltüntetése érdekében, szándékosan tették ezt, a már keresztényekként betelepítettek vallási vezetői akaratából. Ezt azonban véglegesen csak a jövőbeli sokrétű, árnyalatokat is kibontani képes kutatások dönthetik el.

II. Ezek után, az utóbbi évek műemlékvédelmi munkálataival kapcsolatban Erdély közép-keleti részein végzett régészeti kutatások eredményeiből leszűrt következtetések alapján szemléljünk meg néhány, a hajdani valóságot tükröző ásatást.

1. Az 1970. és 1971. évben a Brassó megyei Szászfehéregyháza temploma javítási-helyreállítási munkálataikor az érvényben lévő rendeleteknek megfelelően régészeti ásatásokra került sor. Mariana Beldie kutató a szászok betelepítése előtt ott lakó (kézdi)székelyeknek tulajdonított temető sírjaiban a XI—XII. század fordulója idejéből származó érmékre, a templom belsejében fölfedezett korai sírban pedig egyelőre meghatározhatatlan, de kétségtelenül XI. századból keltezhető obulusra bukkant. Az ásatások derült ki, hogy az egészen biztosan a szászok betelepítéséhez fűzhető mai félköríves ízlésű templomot előzőleg bizonyos (kétségtelenül kézdi székely) lakoságtól a XI. század végén már használt temetőben és a XII. század elején tőlük épített templomra a szászok a XIII. század első felében emelték. Az új templomhoz tartozó (szász) temető sírgödreinek ásásakor a korábbi (kézdi) szé-

kely temető több sírját átvágták.⁶ A helységet oklevélben első ízben már 1206-ban említik a szászokkal kapcsolatban.⁷

2. Az egykori Király(szász)-földnek a székelyek földjével vidékünkön húzódtott határa közvetlen közelében fekvő Brassó megyei Homoróddaróc helység kialakulását — noha nevét a sokat emlegetett 1224-i oklevélben találjuk föl első ízben⁸ — a XII. század közepe tájára, sőt még korábbra kell tennünk. Ha figyelembe vesszük Heckenast Gusztáv észrevételeit⁹ a királynak szolgálattal tartozó helységek sorában éppen a többfelé is található Daróc nevű falvak és az erdőispán-ságok közötti kapcsolatokra vonatkozóan — ez az összefüggés a XII. századra jellemző —, akkor keletkezését bízva még korábbra, a XII. század elejére, esetleg még a XI. század végére tehetjük.

Kiváló szépségű s érdekes, szintén félköríves ízlésben épült temploma a XII—XIII. század fordulójáról származik. Építése ugyancsak a XII. század második felében—végére betelepített szászokhoz kapcsolható. Ez ismét előbb megfogalmazott feltevezésünk helyességét igazolja.

Okfejtésünk helytálló voltát az említett egyház tatarozásakor a benne és körülötte végzett régészeti ásatások eredményei bizonyítják. Szászfehéregyháza esetéhez hasonlóan a korai keltezésű homoróddaróci templom alapja készítésekor az építkezéseket megelőző időből a hajdani alapozási árkot ásók ugyancsak a XI. század végével megkezdett temető sírjai néhányát vágták át. Az itt feltárt sírok megegyeznek a Szászfehéregyházán kibontottakkal. Ennek értelmében keltezésük is azonos. A feltárást itt is vezető Mariana Beldie ezek alapján, joggal, ugyanarra következtet: a templom építése előtt használt temetőt a szászok betelepítését megelőzően ott lakó (kézdi)székely népességnek kell tulajdonítani.¹⁰

Az „eredeti“ (kézdi)székelyek zömének már a XII. század második felében át kellett költöznie új lakóhelyére, a kései Kézdiszék területére.¹¹ Elfogadhatatlan Náglernek (i.h.) ezek elköltözése s a szászoknak helyükbe való betelepítése idejével kapcsolatos állásfoglalása. Túl korainak véli ugyanis eme terület (Segesvárszék felső része) népességcseréje idejének az 1200-as évekre való helyezését, közelebbre azonban mégsem határozza meg ezt. A közleményünkben tárgyalt, de tőle is ismert oklevelek, elsősorban pedig a régészeti s művészettörténeti megfigyelések éppen e korai népmozgatásra utalnak.

3. Székelydályában hasonlóképpen templomrenoválás alkalmával 1972 februárjában a XV. század eleji hajó északi oldala s az azt kerítő „vár“-fal között csontházat bontottak ki.¹² Az összekeveredett tetemes mennyiségű emberi csonton kívül valószínűleg a XII. századból származó égetett agyagedény-töredékek váltak ismeretessé, késő középkori edényművelési anyaggal keverten. A hajó északi falához csatlakozó falmaradvány alapköveit kötő habarcsban pedig bizonyára ugyanebből a csontházból származó emberi állkapocs-töredékeket lertünk. Ez a fal beépült a csontház déli felébe. A helység már szerepel az 1333. évi pápai tizedjegyzékben.¹³

4. Székelykeresztúr XIII. századból keltezhető, nagyméretű, a harinai és ákosai templomhoz hasonló háromhajós egyházának alapozásakor korábbi időből, részben talán a XI. század végéről, részben a XII. század elejéről származó sírokat bolygattak meg.¹⁴ Ezek a sírok a város területén levő akkori településhez tartozhattak, amelynek létét a mai helység belső részein végzett középítkezések során felfedett emlékek bizonyítják: a XII. század elejéről származó régészeti anyag került elő a föld alól. Templomépítési munkálatokkal hajdan tönkretett előző temetők, illetőleg csontházak maradványai még a Hargita megyei Rugonfalváról, Karácsonfalváról és Farcádól¹⁵, távolabbi tájakon a Fehér megyei Szászfeszesről, Kelnekről¹⁶, a Szeben megyei Szakadáról¹⁷, de máshonnan is ismeretesek.¹⁸

Megfigyeléseink helyességét — nyomatékosan hangsúlyozzuk — támogatják az egykori Királyfölddel kapcsolatos megállapítások. A korai templomok kétség-telenül a szászoknak tulajdoníthatók. Ezeket — az eddig ismert esetekben — mindenkor az őket megelőző őslakosság és zömében (kézdi)székelyek temetőibe építették. Székelyföldön is ugyanezzel a jelenséggel találkozunk: a korábban azon a területen lakók a betelepülők számára „idegenek“. Hogy ez így lehet, azt egy fordított esetet tolmácsoló megállapítás is igazolja: az Alföldön a késő-avar és betelepülő magyarság szállásterületei gyér esetekben fedik, de annál inkább kiegészítik egymást.

5. Az 1965—1966. évben a nagygalambfalvi dák földvár területén végzett régészeti ásatáskor mind a „többbrétű“, hatalmas erődítéssel védett (a kora középkor első századaiban bizonyára újra fölhasznált) erősség belső terében, mind ennek a nyugati végén emelkedő őrdombon szép számú, XI—XII. századbeli régészeti anyagra bukkantunk. A vár belsejében négy, nyugat—keleti tájolású, mellékletlen csontvázas temetkezést tártunk fel (a fajtajelleg meghatározása érdekében még alapos embertani vizsgálatra szoruló halottak egyikének koponyájába fúródott négy-

szögletes keresztmetszetű vas nyílhegyre akadtunk), valamint tetemes mennyiségű egykorú fazéktöredék került felszínre. Ez az emlékanyag az ide menekült hajdani nagygalambfalvi (?) lakosság hosszabb-rövidebb itt-tartózkodása tanúságának tekinthető. Ismeretében pedig a Dávid László-féle megállapítást („Nagygalambfalva legkorábbi ránk maradt templomhajója [...] a XIII. század végéről keltezhető¹⁹⁾” kiegészíthetjük azzal, hogy maga a falu korábbi település, és ezzel talán a „telegdi” székelyeket megelőző más, rokon népesség itteni életére utal.

6. A közeli Bögöz esetében, ásatásainknak hála, a Székelyudvarhely környéki viszonylatban jelenleg legrégibbnek tartott templom emelési idejénél jóval korábbi előzmények (kissé földbe mélyesztett lakások maradványai, nagy felületen elszórtan heverő tetemes mennyiségű edénytöredék, körbezárt-keresztes jelű „tűzikutyák” stb.) jelzik a település korábbi születését. Igaz ugyan, az 1960—1961. évi régészeti feltárásaink folyamán napfényre került emlékek nem a mai település belterületéről, de ahhoz nagyon közel fekvő „Vizlok” határrészről, valamint az ún. „Bonta-szorosának” torkolatából, a régi malom környékéről származnak. Ez azonban egyáltalán nem mond ellent ős-Bögöz ottani korábbi kialakulásának. Ferenczi István a magyar nyelvben szokatlan hangzású Bögöz helységnév eredetével kapcsolatban²⁰⁾ fölvetette az e települést „alapító”, bizonyára hűbéri királyi rendeletre íve szálló lakosság besenyő voltának lehetőségét. A török eredetűnek látszó községnevet utóbb e besenyő „hadtól” (katonai szimvezetű nagycsaládtól) az ide költözködő „telegdi” székely népesség is átvette.

7. Ugyanez a jelenség tapasztalható Felsőboldogfalva esetében is. Neve szintén az 1333. évi pápai tizedjegyzékben szerepel első ízben.²¹⁾ Legkorábbi építészeti maradványai alapján ítéelve temploma viszont a XIII. század második felében épült.²²⁾ Egyesek a XIV. század második feléből kelteznek. Szerintünk azonban a félköríves kapuzat határozottan korábbi építésre utal. 1974-ben a szobán forgó egyház javításával kapcsolatos ásatások igazolták a külsőleges jelek alapján levont következtetéseinket: a templomot a XIII. században emelték, míg korábbi lakosság ottlétét az ama század elejéről keltezhető égetett agyagedény-töredékek bizonyítják.²³⁾

Dávid László kutatási eredményeinkre történő egyik hivatkozásával²⁴⁾ kapcsolatban a helyesség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a hajdan e területen kiépített védelmi övezet alaplakossága távolról sem állott „elsősorban besenyőkből”. Ez az aránylag csekély lélekszámú, de az összgyűjtött, közöletlen okleveles és helynévanyag alapján mégis kimutathatóan határvédő szerepet játszott kipcásaki-török népesség csupán alárendelt feladatok végzésére rendeltetett; másként fogalmazva: csak meglehetősen szétszórtan telepített katonai szállásaitak illesztették be a soklakó összetettebb, terjedelmesebb, bonyolultabb együttesbe. A telepítő hatalom nagyon is tisztában volt nagyobb csoportokban való rendezésük esetleges veszélyes következményeivel...

Az említett sírok jó néhányát az illetékesek felelőtlensége következtében — a tudományos kutatás roppant kárára — a munkások szakember jelenléte nélkül „termelték ki”. (E szomorú s immár jóvátehetetlen eseteknek fokozottabb óvatosságra, nagyobb körültekintéssel, gondossággal és mindenekelőtt múltunk iránti érdeklődésünk érdekében lelkiismeretesebben végzendő munkára kell inteniük mind a szakembereket, mind a hozzá nem értőket; a legmesszebbmenő felelősséggel kell óvnunk múltunk felbecsülhetetlen értékű emlékeit.)

III. Udvarhely környékén a szinte napjainkig elhanyagolt, kis mértékben végzett művészettörténeti kutatások terén a Dávid László alapos búvárkodásával elért eredmények figyelembevételével most már világosabban látunk.

1. Az írott forrásokban csak 1505-ben²⁵⁾ említett Székelymuzsna legalább 100 évvel, azonban valószínűleg még (kb. 200—250 évvel) korábbiól keltezhető. A jelenleg látható maradványok bizonyossága szerint a helységben már meglévő s használt templomot a XV. század végén (1493 körül) a csúcsíves modor kései szakaszában alakították át és bővítették.²⁶⁾

V. Vátásianu az új templomba épített, átszelt lóhereívvvel záródó kapuzatot a XIII. század utolsó harmadából keltezi. Ezt ugyan valószínűtlenné tenné a helységnek az 1332—1337. évi pápai tizedjegyzékből való hiányzása (erre Dávid László is figyelmeztet), ámde azt is meg kell jegyeznünk, hogy ha egy helység neve nem szerepel a pápai tizedjegyzékben, ez még nem jelenti azt, hogy az illető település akkor nem létezett. Tudniillik egyrészt a legkevesebb két márka (ennek 1938-as körülbelüli értékét Ferenczi Sándor igyekezett meghatározni²⁷⁾ jövedelemmel rendelkező papok fizettek tizedet a pápának²⁸⁾, másrészt a központi, anyaplébániához tartozó közösség neve sem szerepel — külön (s megfelelő jövedelemmel rendelkező) papja nem lévén. Ennek értelmében az, hogy Székelymuzsna nevét nem említi az összeírás, egyáltalán nem zárja ki a helység egykorú létezését. Mint láttuk, a

művészettörténet adatai épp korai létét igazolják: alapítása a XIII. század közepe tájára — második felére tehető! Hanem ezt a tényt nem szabad gépiesen alkalmaznunk. Esetről esetre kell megvizsgálunk, és csakis megfelelő bizonyíték(ok) alapján dönthetünk.

2. Hasonló a helyzet a vele szomszédos Székelyderzs esetében. Az 1334. évi pápai tizedjegyzékben már szerepel. A XIV. század második felében épített, egyebek mellett rovásírásos téglajáról és falfestményeiről is egyaránt méltán híres templomának XIII. századbéli, félköríves-ízlésű az alapozása.²⁹ Ez a tény helységeinknek ugyancsak a XIII. század közepe táján történt alapítására utal.

Megjegyezzük, hogy az ismertetésünkben tárgyalt helységeink egyházat emelő lakossága már a mai népesség őse.

Hasonlóképpen több tudományág bevonásával végzett kutatásai eredményeként ugyanilyen következtetésekre jutott már évtizedekkel ezelőtt Ferenczi Sándor a kászoni székelyek betelepülése tekintetében. Megállapításai szerint Kászonszék területét a XII. század második felében népesítették be a mai lakosság ősei.³⁰

Ez a jelzett idő feltűnően egybeesik — és ezt talán nem tekinthetjük csak véletlennek — a (kézdi)székelyek mai helyükre való áttelepülésének idejével. Szerintünk a Lápos vize jobb oldali mellékága, a Nagy Csia (egykori Keykus?) patak kis medencéjéből idetelepített és feltehetően a Biborbanszületett Konstantin bizánci császártól rangban másodiknak felsorolt besenyő törzssel azonos kék-kend csoport időben megelőzheti a kézdiek beköltözését: ezek esetleg a már itten birtoklók miatt nem kaphatták meg a kászoni medencét (földrajzi stb. körülményei egyébként — erre már Ferenczi Sándor is figyelmeztetett említett munkájában — majdnem azonosak a Lápos e mellékvize medencéskéinek körülményeivel). Mindkét népcsoport betelepítése erősen összefüggeni látszik a II. Géza (1141—1162) és III. István (1162—1172) király alatti orosz és görög háborúk következményeképpen megjelenő kun támadásokkal meg Mánuel bizánci császár 1166-i sikeres betörésével. Ez az adott katonapolitikai helyzet sürgetően szükségelte a határvédelmet ellátó népek átcsoportosítását, számbeli megerősítését, megsűrűsítését és várakból álló védelmi rendszer kiépítését.

Rövid eszmefuttatásunkban nem ölelhetünk át minden ólelkívánkozó részletet, Szándékunk nem is ez volt, hiszen adataink — ezt jól tudjuk —, még távolról sem elegendők a felvetődő kérdések megválaszolásához. Két évtizedet meghaladó vizsgálódásaink (kötetét kitevő) eredményei szerint, és csak szemelvényesen bemutatott különböző bizonyítékok segítségével a XI—XIII. századi Erdély előbbiekben tárgyalt szűkebb vidékének térképén újabb, még hozzá falusi települések kezdenek feltűnedezni. Ezek népessége valószínűleg, sőt bizonyára nem a ma itt szorgoskodó udvarhelyi („telegdi“) székelyek ősei, hanem még az előttük ezen a területen élő más, a határvédelmi szolgálatokat ellátó lakossághoz, nevezetesen részben a (kézdi)székelyekhez, részben a besenyőkhöz, úzokhoz, részben pedig egyelőre meg nem határozható (régészeti anyaguk még ismeretlen vagy emezektől elválaszthatatlan, megkülönböztethetetlen lévén) egyéb kisebb, elsősorban rokon népcsoport(ok)hoz tartozók lehettek.³¹

De bármint lett legyen is, az említettek szerintünk igen jelentősek, rendkívül figyelemre méltóak és meggondolkoztatók. A számban ugyan még nem elegendő megfigyeléseink elsősorban az udvarhelyi („telegdi“) székelyek betelepítése idejének szabatosabb meghatározását teszik lehetővé. Ezért is feltétlenül megérdemlik a több tudományág együttműködésére támaszkodó további kutatásokat. Figyelmeztetnek a múltunk feltárásával kapcsolatban még előttünk álló, semmiképpen sem elhanyagolható, mellőzhető fontos feladatokra. Jórészt tőlünk függ nemcsak a tárgyak, kövek, hanem a leletegyüttesek összességének elfogadható megszólatatása! Hisz — miékként egy neves régész megfogalmazta — „szinte közmondásos a régészek között, hogy mindenki csak annyit figyelhet meg ásatásain, amennyit már tud. Ez nagyrészt valóban így igaz, s nem utolsósorban ezért tiltja a törvény a hozzá nem értők ásatását. Nem tárgyakat keresünk mi, hanem történelmet, a hozzá nem értő pedig legfeljebb ha tárgyakat talál, s történelmet pusztít el!“

Ferenczi Géza

JEGYZETEK

Észrevételeimet Ferenczi Géza—Ferenczi István 1972 nyarára összeállított kézírata (*A Hargita délnyugati mellékének településtörténete az ember első megjelenésétől a mai települési kép kialakulásáig, VI. középkor*) földhasználásával,

illetve bővítésével teszem közzé. Tanulmányom a XIV. század elejére kialakult néhány település keletkezési idejének szabatosabb meghatározásával foglalkozik. A fennebb mondottak azonban természetesen nem azt jelentik, hogy megfeledek a következőkről: „Midőn a XII. században a hűbéri magyar állam uralma kiterjedt a tulajdonképpeni Erdély területére is, a székelyek elmenekülnek a hűbériésítés elől, vagy inkább a magyar királyok költöztetik őket a XII. század folyamán a Maros- és Küküllőmentére [...] az őslakosság mellé, ahol azóta is élnek...” (Erdély története I. Buk., 1964. 109.) Egész Erdély korabeli lakosságának újabb részletes ismertetése: Thomas Nágler: *Apezarea sasilor în Transilvania, și aportalul lor la dezvoltarea societății feudale românești*. In: *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea germană* I. Buc., 1976. 9—16. — Ezzel kapcsolatban megjegyzem, hogy néhány érvelésével és következtetésével nem értek egyet. Hasonlóképpen nem fogadom el Mesterházy Károly (*Székelyek és magyarok. A Székelyföld régészeti kutatásainak tanulságai*. Archaeologiai Értesítő [a továbbiakban AÉ.], 1974. 2:260—262.) több megállapítását sem. Abban pedig kételkedem, hogy egyetlen (de akár két) XII. századbeli székelyföldi (tulajdonképpen Kovászna megyei, minthogy csak az ennek a területén végzett ásátásokra hivatkozik, márpedig Kovászna megye csupán egy része a Székelyföldnek) temető igen gyenge közlése alapján le lehetne vonni az itteni „régészeti kutatások tanulságait”. Ennek elvégzésére több és meg is jelent anyagot kellett volna felhasználni. Egyébként is egyetlen régészeti ásátást még nem lehet kutatásoknak nevezni, és mind a hivatkozott ásátásnak, mind közlésének csupán egyetlen tanulsága van: hogyan nem szabad ásatni, sem pedig anyagot közölni.

1. Zimmermann—Werner: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* I. Hermannstadt, 1892. 63. (a továbbiakban: *Urk.*); Iczkovits Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Bp., 1939. 66.; *Documente privind istoria României, C. Transilvania, Veacurile XI—XII—XIII*. Buc., 1951. 1., 254., 212. sz. (a továbbiakban: *Doc.*); Coriolan Suci: *Dicționar istoric al localităților din Transilvania* II. Buc., 1968. 240. (a továbbiakban: *DI.*) *Văleni* címszó; Ferenczi Géza—Ferenczi István *i.m.* 5., 34. (a továbbiakban: *Kézirat*).
2. L. *Művészettörténeti ABC*. Szerk. Molnár Albert, Németh Lajos, Voit Pál. Bp., 1961. 94. *csontház* címszó; *A magyar nyelv értelmező szótára* I. Bp., 1966. 923. *csontház* címszó. Vö. még Dienes István: *Nemzettségjegy (tamga) a békési honfoglaláskori ijcsonton*. Folia Archaeologica, 1962. 95. — Egyelőre nem tudom eldönteni, hogy föl kell-e figyelniük arra: míg nálunk is ismeretesebb középkori temetők mellett régibb temetők csontmaradványait összegyűjtő gödrök, addig tudomásom szerint Erdély szászoktól lakott vidékeiről ilyesmit nem ismerünk. Szerintem nem ártana a jövőben e kérdésre is nagyobb figyelmet fordítani.
3. Zrínyi Endre muzeológus észrevétele. Szívességét ezúton is köszönöm.
4. Szerintem (egyelőre feltételezésként) az udvarhelyi („telegdi”) székelyek betelepítése (ez az egyre fenyegetőbbé váló mongol támadás kivédését és visszaverését [?] célozhatta, s így) 1240 előttre (1210—1238) tehető; a) a XIII. század elején betelepített szász lakosság keleti határa az idők folyamán állandó maradt. Udvarhelyszék területéből, tehát a keletre eső vidékekből nem részesülhettek az oda már korábban beköltöztetett udvarhelyi („telegdi”) székelyek birtoklása (?) miatt; b) e területek lakatlan volta esetében IV. Béla (1235—1270) az 1239 előtt és az az évben menedéket kérő és kapó, betelepülő kunok kis csoportjának katonapolitikai megfontolások alapján esetleg itt is adott volna (?) földet. (Vö. Pálóczi-Horváth András: *A kunok megtelepedése Magyarországon*. AÉ., 1974. 2:244—246.) Ezt viszont nem tehetik meg az udvarhelyi („telegdi”) székelyek ittléte következtében (?); c) a kutatásaim tárgyát képező régészeti stb. adatok — és ez a döntő — szintén erre utalnak.
5. Vö. Krohn Gyula: *A finnugor népek pogány istentisztelete*. Bp., 1908. 44., 58. stb.; Bán Aladár: *Függelék. A finnugor népek pogány istentisztelete*. In: Krohn Gyula *i.m.* 269—275., 290—291., 293.: „Természetes, hogy az egyre jobban terjedő kereszténység a népet lassanként elszojtotta pogány áldozóhelyeitől. [...] A keresztény papok igyekeznek a szent helyeken templomokat, kápolnákat, temetőket állítani föl, az áldozó fákra szentképeket agatnak, s e módon a pogány szokásnak keresztény tartalmat adnak.” (Az én kiemelésem — F.G.) (Vajon nem illyenszerű szokásokkal

- kapcsolatosak-e a volt Udvarhelyszéken és másutt is, eldugott helyeken váratlanul élénk bukkánók korai keltezésű kápolnák vagy maradványaik?); Szóke Béla: *A bjelobrdoi kultúráról*. AÉ., 1959. 1:38.
6. Mariana Beldie szíves szóbeli közlése. Mind ezt, mind ásatására való szíves meghívását ez alkalommal is köszönöm. Kedvessége révén nézhettem meg az ásatás folyamán napfényre került régészeti anyagot. L. még Mariana Beldie: *Biserica romanică de la Viscri (jud. Braşov) şi semnificaţia ei istorică*, kézirat; Radu Heitel: *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmälern aus Südsiebenbürgen*. Revue roumaine d'histoire de l'art. Série beaux-arts. 1972. 2:141. és 6. jegyzet, 1. ábra, 19. sz.
 7. *Urk.* I. 54.; Hurmuzaki—Densuşianu: *Documente privitoare la istoria Românilor* I. Buc., 1887. 120—121.; Iczkovits Emma *i.m.* 66.; Kniezsa István: *Keletmagyarország helynevei*. Bp., 1943. 248.; *Doc.* 254. 212. sz.; *DI.* II. 251. *Viscri* címszó.
 8. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. I. Pest, 1868. 170.; *Székely Oklevéltár* I. 108.; *Urk.* I. 34.; Kniezsa István *i.m.* 295.; *Doc.* 208., 157. sz.
 9. Heckenast Gusztáv: *Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpádkorban*. Értekezések a történeti tudományok köréből, 53. Bp., 1970. 26—27.
 10. Szintén Mariana Beldie szíves szóbeli közlése. Jóvoltából megtekinthettem az ottjártamig feltárt sírokat és az előkerült régészeti anyagot is. Szíveségét ezúton is köszönöm.
 11. Vö. Binder Pál: *A kézdi székelyek és Szászkezd*. Megyei Tükör, 1973. 870:4. — L. még Bakó Géza több tévedést tartalmazó cikkét: *Kézdi székelyek a XI—XIII. században*. Brassói Lapok, 1976. 36:3., 7., valamint Th. Nágler *i.m.*, 68—69. és II. t.
 12. A csontház „kitermelésének” megkezdésére Bálint Mózes hívta föl figyelmemet. Szíveségét ezúton is köszönöm.
 13. Orbán Balázs *i.m.* I. 177. és 2. sz. jegyzet; Kniezsa István *i.m.* 295.; *Doc.* XIV/3., 169., 56. sz.; *DI.* I. 189. *Daia* címszó; Dávid László: *A székelydályai református templom leírása*. Református Szemle (a továbbiakban: RefSz.), 1961. 305—314.; *uő.*: *Koraközépkori templomok az udvarhelyi egyházmegyében III.* RefSz, 1966. 3:161. — Az előbbi csak ez utóbbiból ismerem.
 14. R. Heitel *i.m.* 1. ábra, 23. sz., 8. ábra, 27. sz.; Keresztes Gyula: *A székelykeresztúri római katolikus templom helyreállítása*. In: *A Székelykeresztúri Múzeum 25 éves évfordulója ünnepi tudományos ülészakán elhangzott tanulmányok és közlemények*. Csíkszereda, 1974. 285.; *Kézirat*, 3.
 15. *Kézirat* 3., 10—11.
 16. Theobald Streitfeld nyugalmazott szászsebesi középiskolai tanár szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm; R. Heitel: *Cetea din Cilnic*. In: *Monumente patrie noastre*. Buc., 1968. 6—7.; *uő.*: *Archäologische Beiträge* ... 147., 1. ábra, 11. sz. és 22. jegyzet.
 17. Matos Gyula jogtanácsos szóbeli közlése. Szíveségét ezúton is köszönöm; R. Heitel *i.m.* 149. és 25. sz. jegyzet.
 18. Bővebben l. R. Heitel *i.m.*, valamint Th. Nágler *i.m.* 19.
 19. Dávid László: *A középkori székelyföldi művészet néhány kérdése* I. Korunk, 1975. 11:873.
 20. Ferenczi István: *A Nagy-Küküllő menti Bögöz községnek és nevének eredetéről*. In: *A Székelykeresztúri Múzeum 25 éves évfordulója ünnepi tudományos ülészakán elhangzott tanulmányok és közlemények*. Csíkszereda, 1974. 165—180.
 21. Orbán Balázs *i.m.* I. 40. és 26. sz. jegyzet; Kniezsa István *i.m.* 294.; *Doc.* XIV/3. 170. 56. sz.; *DI.* I. *Felicea* címszó.
 22. Orbán Balázs *i.m.* I. 40. és 24. sz. jegyzet; I. D. Ştefănescu: *L'art byzantine et l'art lombarde en Transylvanie*. Paris, 1938. 65.; Virgil Vătăşianu: *Istoria artei feudale în Ţările Române* I. Buc., 1959. 244.; Dávid László: *Koraközépkori templomok ... I.* RefSz. 1963. 1:48—49.; *Kézirat*, 30—31.
 23. Dávid László s Zepezánér Jenő szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm. L. még: Varga Árpád—Zepezánér Jenő: *Egy új székelyföldi freskó*. Korunk, 1975. 11:876.
 24. Dávid László: *A középkori székelyföldi művészet ... i.h.*
 25. *Székely Oklevéltár* V. 36—37., 920. sz.; Kniezsa István *i.m.* 294. — (Ő az 1283. évet tekinti helységünk első írásos említésé idejeként. Tévedés: ez az adat a Szeben megyei *Szászmuzsnára* vonatkozik. Vö. *Doc.* XIII/2., 249—250., 283. sz., valamint *DI.* I. 409. *Mosna*, ill. I. 410. *Mujna* címszó. Suciú viszont Székelymuzsna oklevélbeli első említése idejének tekintetében téved, 1520-ra tévén azt. A *Székely Oklevéltár* fenti adatában azonban 1505.

augusztus 26-án Tordán kibocsátott oklevélben illetőségi hely meghatározásaként szerepel (*Iacobo de Musna*).

26. Orbán Balázs *i.m.* I. 182.; V. Vătăşianu *i.m.*, 86.; Dávid László: *Koraközépkori templomok...* III. *RefSz.* 1966. 164—166. — Helységünknek 1283. évi, Dávid Lászlótól is említett első oklevélbeni szereplésével kapcsolatban 1. az előbbi jegyzetet.
27. Ferenczi Sándor: *Az egykori Kászonszék régészete. A kászoni székelyek letelepülése és eredete.* Cluj-Kolozsvár, 1938. 57., 152. sz. jegyzet.
28. Vö. Ortvyai Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején* II. Bp., 1892. XXV.
29. I. D. Ştefănescu *i.m.* 54.; V. Vătăşianu *i.m.*, 87.; *Kézirat*, 24.
30. Ferenczi Sándor *i.m.* 53—90. különösen 86—88.
31. *Kézirat*, 4.

Dinicu Golescu hazafisága

Dinicu Golescu is, miként a fölvilágosodás oly sok híve, meggyőződéssel vallotta, hogy a haza fölvirágzásának s általában a haladásnak a kulcsa a művelődés. A népnevelés: a sötétség oszlatása, a világosság terjesztése nyomán kialakul a közjó szolgálatát biztosító légkör, s az általános boldogság felé vezető útból elhárulnak az akadályok. A mai ember számára ez nyilván ábrándnak tetszik. Az igazság viszont az, hogy a múlt század első negyedének vége felé a mi román földünkön az előrelépés végett mindössze ennyit lehetett tenni. Ebből következik az, hogy egy olyan ország helyzete is, mint Magyarország, amelynek lehetőségei és fejlettsége aránylag szerény Nyugat- és Közép-Európa többi országához képest (s tegyük hozzá: osztrák uralom alatt él), meglepetést vált ki Golescuból. Mint a közügyekben jártas ember — Európában tett útjáról szólva — nyomban a sebre, a kényes pontra tapint, s megfeddi közönyösségükért azokat, akik hazája, Havasalföld közpénzével, jövedelmével sáfárkodni hivatottak. „Ez a Pest nem hasonlítható Krajovához [...] az oktatás számára mégis akkora jövedelemmel rendelkezik, amilyent a mieink álomukban sem tudnak elképzelni“ — állapítja meg. Ugyanakkor rámutat, hogy odahaza a vezetőkörök egyes tagjai még a szerény kis iskolákat is szándékosan tönkreteszik, parányi jövedelmüket megcsonkítják, s nem a haza javára fordítják. Ez félreérthetetlen célzás, megérdemli, hogy ráfigyeljünk, ugyanis alig egy évvel azelőtt, 1823-ban a fizetési válság idején egyes fourok arra igyekeztek rávenni a nemrég trónra került uralkodót, Grigore Ghicát, hogy az oktatásra szánt összeget a pillanatnyi pénzügyi nehézségek megoldására vonja el. Tordache Golescu (Dinicu testvére) hevesen kikel e tervezett intézkedés ellen: „Ennek az iskolának az alapítói és a jövedelmét biztosító alapítvány létesítői idegenek voltak, mi viszont most, mikor egy hazánkfia uralkodik az országban, mindent megtennénk, hogy fönnartsuk a tudatlanságot, a sötétséget és a barbárságot, amit az európaiak joggal vetnek szemünkre.“

E körülmények között jellemző, miként vélekedik utazásával kapcsolatban Golescu: „Ha annak, aki mások házában jár, s látván azt, szabad a sajátjára gondolnia, akkor szabad volt nekem is [...] egész utam során nem a házamra, hanem hazámra gondolnom, de aki nem gondol rá, az nem is tesz érte semmit, úgy lehet, nincs is háza, s ha van, odahagyta.“ Ez az összehasonlítás mondhatni jelképes, az utazásnak és az élményeket magában foglaló műnek a nagyságát, nemesen egyszerű indoklását s egyben a szerző gondolkodásmódjának fennköltségét is jelzi.

Látzólag árnyékot vet személyiségére és hivatalos száműzetetését részben (noha gyöngén és fogyatékosan) indokolja, hogy Nyugat-Európa apologétájaként lép föl, s még inkább azok a túlzások, amelyekhez olykor folyamodik, amikor egyes államokat Havasalföldhöz hasonlít. Így például rámutat arra, hogy a magyarországi jobbak 104 napot, az erdélyiek pedig 198 napot dolgoznak a hűbérurak birtokán, azonkívül pedig munkával tartoznak a katonaságnak, a császári hatóságoknak, mégis arra a következtetésre jut, hogy boldogabbak, mint a havasalföldi parasztok, akik 12 napot kötelesek dolgozni a bojárnak. Ez a megállapítás nyilvánvalóan valószínűtlen és téves, emlékeztessünk azonban arra, hogy Marx *A tőkében* kifejti, a bojár a napot, vagyis az „ürdolgát“ nem a szó közönséges értelmében számítja, hanem olyan napi termelés eléréséhez szükséges időként, amelynek teljesítésére „egy ciklopsz sem volna képes“.

Mutassunk rá arra is, hogy utazása során, nagybirtokos lévén, nyilván nem vehette észre a nagy társadalmi ellentéteket, nem figyelhetett föl mélyről jövő morajlásukra, ezért is látja boldogabbnak a külföldi népet a pozsonyi királynékoronázási ünnepségekről szólva éppen úgy, mint Bécs műemlékeinek megtekintése nyomán. Mégis, az osztályviszonyok vetületei lépten-nyomon jelentkeznek útirajzában, így például amikor rámutat arra, hogy a meglátogatott országokban az igazságszolgáltatás egyaránt lesújt „kicsikre és nagyokra s nem csupán a szegényekre, hanem a gazdagokra is”. Miután hosszan értekezik a törvénykezéssel, s azt összeveti a hazájabeli viszonyokkal, emlékeztet arra, hogy az otthoni törvényszégek következtében sokan máról holnapra „milliomosokká lettek, palotáik és földbirtokaik vannak, akárcsak azoknak a nagy familiáknak, amelyek két-háromszáz éve agonizáltak, és semmivel sem segítik dolgaiban sem a hazát, sem a városukat, vagyonukból még egy ezredrészt sem fordítanak a közjóra, hanem csak a nép javából gyűjtenek, gazdagodnak, anélkül hogy a nép valamiben is hasznukat vennék.”

Golescu nemcsak jó hazafi, hanem — és ezt külön érdemes hangsúlyozni — igen-igen fejlett erkölcsi érzékű és érzékenységu ember. S mint ilyen az etika szempontjából is figyeli a bejárt országokat, állandóan a hazai közérkölesre gondol — különösen a vezető rétegek morális gondolkodására és magatartására. Érthető hát, hogy mint igazi és őszinte moralista hazája szegénységének és elmaradottságának magyarázatát többek között a közállapotokban, a korrupcióban, de mindenekelőtt a főurak és főpapat restségében, tunyaságában és feleslet életmódjában látja. De nem csupán másokat bírál, ítéletét önmagára is kiterjeszti, s rossz lelkiismerettel kiált föl és vallja be, mennyire hibásnak érzi magát, mert a legkisebb jót sem tette meg a haza javára. Holott köszönettel tartozik amiatt, hogy századok óta „táplálták, gazdagították, tisztelték szüleit, nagyszüleit, minden őstét”, s ezt az a nép tette, azok az emberek, akiknek jóformán a napi betevő falatjuk sincs meg.

Dinicu Golescu számára a hazafiság nem pusztán szó, nem üres frázis, hazájának szeretete nála nem párosul más népek gyűlöletével. A haza szerinte minden ember számára a legfőbb értéket, a legnagyobb kincset jelenti, amely előbbvaló a saját otthonnál is; „állandóan rá kell gondolnunk s érette kell szorgoskodnunk” — vallja meggyőződéssel. Főfelfogása szerint a haza jelképezi a társadalmi összhangot és a közös érdek folytán együvé tartozó valamennyi lakos jólétét és boldogságát. A haza közös földünk, hajlékunk — vallja —, amelyet mindannyiunknak védünk, óvnunk kell, s nem szabad elhagynunk, hiszen szerencsénket és boldogságunkat hagyják el. Ugyanakkor emlékeztet arra, hogy sok külföldi itt telepszik le, itt lel menedéket.

Mint főúrnak és nagybirtokosnak a hazafisága nyilvánvalóan különbözik a forradalmár Tudor Vladimirescu plebejusi hazafiság-főfelfogásától, mégis jellemző, hogy sok tekintetben egy hullámhosszon szólnak meg, hiszen Tudor, mielőtt győztesen a fővárosba bevonulna, fölhívásában többek között ezt hirdeti: „Egyesüljünk tehát valamennyien, kicsik és nagyok; s mint testvérek, mint ugyanannak az anyának gyermekei dolgozzunk együtt, ki-ki képessége szerint!” Nem nehéz kimutatni, hogy a hazáról, népről, célokról, egységről vallott eme nézethez igen közel áll Golescu fejtegetése. Szerinte az ország „olyan anya, aki valamennyi gyermeke körében óhajt lenni; ezek közül lehetnek egyesek gazdagabbak, mások közepesen tehetősek, de egyikőtől sem kívánja meg azt, hogy szegény legyen; akár kicsiny, akár nagy, egyiknek sem akarja azt, hogy bajok, terhek sújtsák. Éppen ezért az aránytalan, helytelen elosztás közepette is a helyes, megfelelő arányosságra törekszik, s utat nyit mindenki számára a módosság, és a tisztesség felé, amelyet elérhet erőnye, jó igyekezete alapján.”

Golescu hazafiság-főfelfogása a felvilágosodott bojár általános világnézetéből következik: az emberi érvényesülés határait nagylelkűen kiterjeszti a társadalmi ranglétra minden fokára. De szigorúan és engedmény nélkül csakis az egyéni képességekre, iparkodásra épülő előrehaladást tartja elfogadhatónak, megengedhetőnek. Ebben az értelemben Golescu a közös érdekében a küszködő, teherviselő nép számára is megnyitandónak tartja a fölemelkedés, érvényesülés, művelődés útját, ugyanakkor szükségesnek tartja, hogy a haza „áldozzon, fáradozzon” is e célból, s ne csupán egy elitréteg részesüljön minden jóból. Golescu egyfajta aszketikus szellemet, a jobb belátásból fakadó lemondást követel a közös érdekében: az egyéni kedvteléssel, örömmel szemben a köz javát helyezi mindenek fölé. Olyan magatartást és gondolkodásmódot, életvitelt és céltudatos iparkodást követel, amelynek lényege a hazáért, a közérdekért való fáradozás, az általános fejlődés, haladás szolgálata, mi több, az országért, a népért való teljes önfeláldozás.

Nemrég megtalálták Golescunak egy 1829-ből származó levelét, amelyet Franz Thierschhez, a neves tudóshoz, tanárhoz, a bajor királyi udvar tanácsosához intézett. A kéziratot egyébként abban a müncheni könyvtárban őrzik (Bayerische Staats-

bibliothek), amelyet útja során Gulescu meglátogatott és a „megtekintésre legmél-
több” dolognak tartott. Két ifjú honfitársát, Ioan és Constantin Creţulescut ajánlja
a tanácsos figyelmébe, s arra kéri, vegye pártfogásába a két tanulni szándékozó fia-
talt, akiket az a törekvés vezérelt Münchenbe, hogy „szellemüket kiműveljék, és
egy szép napon majd méltók legyenek arra, hogy hasznosan szolgáljanak, ismeretei-
ket hazájuk javára fordítván“.

Ez utóbbi mondat — úgy véljük — mindennél hívebben jelzi Gulescu fölfö-
gását, nemeslelkűségét, önfeláldozó hazafiságát. Mutassunk rá ugyanakkor arra is,
hogy sorsa, életének tragikuma jellemző az akkori kelet-európai viszonyokra. Ez a
hazáját szenvedélyesen szerető hazafi, aki mint író, politikus, utazó, gondolkodó,
művészetpártoló gazdag főúr igen-igen sokat tett országa fölvirágzásáért, ugyanak-
kor szenvedélyesen ostromozta is a hazai rossz erkölcsöket, az egyenlőtleniséget, elma-
radottságot, a renyheséget, különösen pedig osztálya, a nagybojárság népellenes-
ségét, műveletlenségét, tunya és élődsi életmódját, politikai konzervativizmusát, s
nem szűnt meg művelődésre serkenteni, a közjó szolgálatára, a haza érdekében
végzett munkára buzdítani. Európai utazásával, útirajzával, leveleivel, beszédeivel,
cselekedeteivel mind-mind országa haladását célozta. De társasága, úri környezete
s főleg az uralkodói udvar világa nem bírta elviselni bírálatait, ítélletét, veszedelmes-
nek tartotta e ténykedését, s Gulescunak végül is külföldre kellett menekülnie üldö-
zői elől. Jellemző módon akkor is hazája érdekében: Havasalföld statisztikai térké-
pén dolgozott Brassóban, amikor a korai halál kioltotta valóban önfeláldozó életét.

Dombi Géza fordítása

Ion Olteanu



Stasy Krasauskas metszete

Czóbel és Ziffer

Czóbel Béla és Ziffer Sándor kapcsolatának eddig ismeretlen dokumentuma egy gyorsrajz, amelyet Ziffer készített Czóbélről. A krocki (ceruzarajz, papír, 20×16 cm) Czóbél kockás szveterben, munka közben ábrázolja, bal kezében festőpalettával, a kinyújtott jobb kar csak félig látszik. Czóbél összehúzott szemmel összpontosít, orra kicsit felhúzdódik, ezért az arc enyhén karikírozott jelleget kap. Az előadásmód erőteljes, lendületes, mesteri biztonsággal lényegre menő. Szellemes a karakter érzékeltetése, a borostás arc, a felgöndörödő hajtincsek, a legörbülő orr és alsóajak; a test mintha hullámsana a munka hevében. A jobb felső sarokban dátum és szignó: „Czóbélről rajzoltam 1906 Ziffer Sándor.” (L. folyóiratunk 918. lapján.)

Idézzük fel a körülményeket is, amelyek között ez a krocki létrejött, illetve Czóbél és Ziffer rövidéletű barátságát. 1904 őszén ismerkedtek meg Budapesten a Kairó kávéházban, jőnevű írók, művészek találkozóhelyén. Czóbél útban volt Nagybányáról Párizsba. Ziffer Tésöről érkezett, Hollósy müncheni iskolájának nyári gyakorlatáról, azzal a megbízással, hogy a Könyves Kálmán művészeti intézet Nagymező utcai termeiben az iskola kiállítását megrendezze. A tárlat figyelemreméltó sikert hozott Ziffernek is, felfigyeltek rá, „jó sajtója” volt. Őt kiállított munkájából négyet festőművészek vásároltak meg.¹

1906 tavaszán Ziffer válságos szakaszában találkozott újra Czóbellel, ugyancsak Budapesten. Nem sokkal azelőtt beszélt Hollósyval a Balaton kávéházban; levélben kérte erre a találkozóra, mert újra követni akarta iskolájába, ám anyagiak hiányában tanára és eszményképe, Hollósy nem fogadta be, s ez teljesen megrendítette. Czóbél Párizsból érkezett, ahol a teleket töltötte, míg nyaranta 1902 óta Nagybányán dolgozott Iványi Grünwald Béla mellett.

A két fiatal festő hamarosan összebarátkozott. A jelentős művészi és elméleti felkészültségű², de aggályos és nehézkes Ziffert a világot járt és hajlékonyabb Czóbél igyekezett meggyőzni, hogy már nincs szüksége iskolai tanulásra, önállóan kell dolgoznia, s magával vitte Nagybányára. Ziffer addig csak hírből ismerte a művésztelepet, bár egykori mestere, Hollósy alapította. Az ő „plebejus demokratikus humanizmusát”³ azonban nagybányai barátai és tanítványai nem értették meg; Hollósy szakított velük, s ettől kezdve a kiábrándult mester iskolájában Nagybányán említeni sem volt szabad; arról pedig — 1902 után — szó sem lehetett, hogy Hollósy-tanítvány Nagybányára is ellátogasson.

Czóbel kedvesen gondoskodott Zifferről; a „Hochstanz“-on vett ki számára szobát; ő maga a Fűrész utcában lakott, abban a házban, amely később Kádár Géza festőművész, majd veje, Vida Géza szobrászművész tulajdonába került. Együtt étkeztek, s beszélgetéseik során Czóbél a legújabb francia irányzatokat — a hivatalosan akkor még elrejtett példaként emlegetett Cézanne, Van Gogh, Gauguin, de főleg eszményképe, Matisse festészetét magyarázta. Ez utóbbiról valóságos „matissziádákat” zengett⁴. Czóbél tucatnyi festményét is magával vitte — arcképet, csend-életet, akt-kompozíciót — „vastag színes körvonalak közé határolt, élénk pointizált színefoltokkal, a figurális részek rajzában sok jellemző erővel.”⁵ Hírverésével nemcsak fiatal festőtársaira hatott, hanem az ottani tanárookra is. Czóbél magatartásában is volt valami lázadó. Külön „kompániát” igyekezett kialakítani a fiatalokból, akik felfogásukban eltérnek majd az „ókoriak“-tól, ahogy a hagyományos nagybányai utat követő piktorokat nevezte.

Ziffer komoly harcót vívott önmagával. Hollósy tanítása alapozta meg művészetét. A nagybányai festőtelepen sok rokon felfogással találkozott, a tüneményes szépségű táj pedig a természethez való alázatos közeledésre készítette. Lényegében ebben hitt, anélkül hogy mereven szembehelyezkedett volna bármilyen új törekvéssel. Viszont a budapesti díszítő-festő osztályon a Hollósy-iskola előtt eltöltött öt év is erősen rányomta bélyegét, s robusztus, féktelen vérmérséklete is az erőteljesebb zengésű, keveretlen, tiszta színek szabadabb hangzásai s a keményebb, dekoratívabb formák grafikusabb vonalvezetése felé terelték. (Ez már az 1904-es kiállításon is megmutatkozott.) Elmélyült kísérletekbe kezdett. Hónapokon át ecse-

tet sem vett a kezébe, csak rajzolt⁶, jellemekeket, mozdulatokat figyelt meg és sűrített egy-egy vonalba. Ebben a szakaszban jött létre a két fiatal művész barátságának nagyszerű dokumentuma, Ziffer portré-rajza Czóbelről.

Amikor Ziffer úgy érzi, hogy gyors rajzaiban már eluralkodik a rutin, újra ecsethez nyúl. Ezután a festésnél is elhagyja a részleteket a lényegretörő jellemzés érdekében, nagy felületek összefoglalására törekszik, lehetőleg két kiterjedésben, síkban, színeit felfokozza, így Czóbel közvetlen útmutatásai nyomán Matisse felfogásához jut közel.

A két fiatal művész barátsága nem volt hosszúéletű. Czóbel már korábban, Pesten említette, hogy van egy festőművésznő szerelme, anélkül hogy a nevét közölte volna. Egyik közös étkezésük alkalmával Nagybányán Czóbel a Hollósy-tanítványokról érdeklődött s név szerint egy leányról is. Ziffer becsmérőleg beszélt tehetségéről és erkölcsi tartásáról, anélkül hogy tudott volna az érzelmeikről, amelyek Czóbelt hozzá fűzték. Ezután Czóbel fokozatosan elhidegült tőle: munkáit még néhányszor megnézte, baráti érzelmei azonban megszűntek. Egy este Perlrott-Csaba Vilmosnál találkoztak össze, s együtt távoztak. Ziffer panaszkodott, hogy Hollósy tanításától már eltávolodott, ám az újat még nem érzi át teljesen, s nem tudja, mitévő legyen szorult helyzetében. — Akkor lödd főbe magad! — válaszolt kurtán Czóbel, s otthagya. Abban az évben még találkoztak néhányszor Pesten, illetve Párizsban is, barátságuk azonban nem állt többé helyre.⁷

Össze Czóbel Párizsba utazott, ahol művészbártaival kiállított a Salon d'Automne Fauves termében. Néhány héttel később Ziffer is követte, megnézte a tárlatot, és közvetlen élmények alapján montparnasse-i műtermében Körmendi Frim Jenő festőművésszel, tükör előtt, kettős önarcképbe kezdett. Közben összeveszett Frimmel, levágta és megsemmisítette a kép felét, s a megmaradt, befejezetlen önarckép-részt beküldte az Artistes Indépendants kiállítására.⁸ A csaknem két dimenzióra redukált, alig néhány színben, dekoratíven felfogott és remekül jellemzett portré határkő Ziffer művészi fejlődésében, az első, de nagyon komoly lépés az új úton, amelyen éppen Czóbel hatására indult el. Jellemző, hogy Matisse, aki tagja volt a tárlat rendezőbizottságának, kedvtelven nézegette Ziffer képét: — Végre egy jó munka a sok szemét között! — mondta, majd ő maga választott megfelelő, szembetűnő falat számára, mesélte még akkor az éppen jelenlévő Pór Bertalan, illetve később Czóbel.

Ettől kezdve Czóbel és Ziffer útjai szétválnak. Előbbi, a lázadó nagybányai ifjú, a magvető, a neókok mozgalmának elindítója, az első magyar a fauves-mozgalmában, részt vesz a MIÉNK, a Nyolcak, a KÜT csoportosulásában, az École de Paris jelentős tagja; a minden újra fogékonyan reagáló művész, a szentendrei művésztelep egyik alapjára hosszabb hollandiai, németországi és franciaországi tartózkodás után akkor telepedett le itt, amikor már Európa-szerte elismerték. Utóbbi Nagybányán maradt, ő lett a neókok zászlóvivője s a két világháború között Nagybánya legjelentősebb mestere; művészete kihatott számos ott dolgozó fiatal művészre: Mattis-Teutschra, Nagy Imrére, Szolnayra, Mohira. Részt vett a budapesti új egyesülések tárlatain, bejárta Németországot és Franciaországot anélkül, hogy ott letelepedett s nevet szerzett volna. Kiállított Párizsban, Berlinben, Hamburgban és San Franciscóban a vilákkiállításokon. Pályafutásuk mégsem egyöntetű: Czóbel világhírt vívott ki magának, Ziffer eltemetkezett Nagybányán.

Borghida István

JEGYZETEK

1. A *Pesti Hírlap* kritikusa, Kézdi Kovács László a következőket írja: „A tanítványok közül a leghetesebb Ziffer Sándor, aki rendkívül széles technikával fest. Erős és érett alkotása az önarcképe, napsütésben festve. Szép, a brutálisan nagy színfoltjai mellett is, egy fatanulmánya.“ (1904)
2. Ziffer eredetileg műörténelmi tanulmányok céljából utazott Münchenbe.
3. Németh Lajos: *Hollósy Simon és kora művészete*. Bp., 1956.
4. Ziffer Sándor meghatározása.
5. Réti István: *A Nagybányai Művésztelep*. Bp., 1954.
6. Borghida István: *Ziffer Sándor művészetének kialakulása*. Korunk, 1958. 8:1175—1186.
7. Ziffer Sándor személyes közlése nyomán. Czóbel Bélánál, Szentendrén tett egyik személyes látogatásunk alkalmával, idevágó érdeklődésünkre a mester finoman ennyit mondott: — Ziffer pletykált.
8. Az 1906—1907. évi katalógusban, a 43. lapon: „1906. déc. Ziffer (Alexandre), 14 Avenue de Maine.“

A hibridek életképessége

Ki ne tapasztalta volna kertjében, hogy vetés után a kikelt növények közül némelyek erőteljesebben, mások gyengébben növekednek, noha egyazon tiszta fajtához tartoznak, látható öröklődő tulajdonságaik azonosak, és a termőtalaj is egyenletes alattuk? Növendék állatokon is lehet hasonló jelenséget tapasztalni.

Mivel a táplálkozás vagy más környezeti hatás nem lehet az ok, arra kell gondolnunk, hogy a növekedésbeli különbségeket olyan *öröklődő tulajdonságok* idézik elő, amelyek csak az *életképességet* határozzák meg.

Egy másik jelenség is itt említendő. Ha két különböző fajtát keresztezünk, legyen szó növényről vagy állatról, akkor az *első* (hibrid) *nemzedék* egyedei sok esetben erőteljesebben növekednek, *életképesebbek*, mint a keresztezéshez használt tiszta fajták egyedei.

Növénynemesítési céllal végzett keresztezéseknél már a múlt században felfigyelték a hibrid növények erőteljes növekedésére, fokozott életképességére. A jelenséget „hibrid vigour“-nak nevezték akkoriban. Darwin felismerte a jelenség általános biológiai jelentőségét, és külön művet szentelt a kérdésnek (Ch. Darwin: *The effects of cross- and selffertilization in the vegetable kingdom*. J. Murray. London, 1878), amelyben számos szakirodalmi adat mellett saját kísérleteiről is beszámolt. Azt tapasztalta, hogy az öntermékenyülésből származó nemzedék életképessége csökkent, ezzel szemben az idegen termékenyülésből származó nemzedék életképessége sok esetben túlszárnyalta a szülőkéét.

Darwin ezekből a kísérletekből azt az általános következtetést vonta le, hogy az idegen termékenyülés biológiailag hasznos, az öntermékenyülés pedig káros. Azonban, amint az alábbiakból kiderül, a kérdés nem ilyen egyszerű.

Pár évvel az említett mű megjelenése után már megkísérelték kukorica fajta-hibridekkel gazdaságilag értékesíteni a hibridfőlény (heterózis) jelenségét, de a hibrid vetőmag használata nem terjedt el. A sikertelenség fő oka az volt, hogy a keresztezett kukoricafajták nem voltak *homozigóták**, és ezért a különböző években előállított hibridek termése véletlenszerűen ingadozott. Egy sor elméleti kérdést kellett volna tisztázni ahhoz, hogy a gyakorlat továbbléphessen — de erre csak a Mendel-féle szabályok újrafelfedezése után került sor. Shull és East 1908-ban közölt kutatásai utat nyitottak a gazdaságilag nagy hasznot hajtó beltenyésztes kukoricahibridek előállításához.

Azóta több más növényfajra is kiterjedt a módszer. A legújabb kutatások a hibridfőlény jelenségének molekuláris alapjait igyekeznek felderíteni; úgy tűnik, a gyakorlat enélkül nem tud továbblépni a jelenlegi helyzetből.

Beltenyészítés

Allogám (természeténél fogva idegen termékenyülő) növényfajoknál — például a kukoricánál — több növényről származó virággporral történik a megtermékenyülés. Ennek nyomán a magnemzedékek életképessége nem változik, megmarad az illető fajta átlagának szintjén. Ha viszont egy növényt mesterségesen öntermékenyítünk (bibéit saját pollenjével porozzuk be), akkor az ebből származó nemzedék életképessége *csökkentebb lesz* a fajta átlagánál. Több nemzedéken át folytatva a növények öntermékenyítését, ún. *beltenyészítést* végzünk. Ennek két feltűnő következménye lesz.

Az első a *beltenyésztes leromlás*. Ez abban áll, hogy az életképesség nemzedékről nemzedékre csökken, amit a növények szármagasságának és levélzártóságának, valamint termékenységének csökkenése mutat. A hatodik-nyolcadik beltenyészített nemzedékben több származéksor teljesen sterilé válik, de a fennmaradók közül a legjobbak termékenysége is jóval a kiindulási fajtaé alatt marad. Mindez részben annak a következménye, hogy káros recesszív gének homozigóta

állapotba kerülnek, részben pedig annak, hogy a táplálékfelvételben és asszimilációban részt vevő kiegyensúlyozott poligén-rendszerek génjei egymástól elszakadnak (K. Mather, 1941).

A másik látható következmény a kezdeti morfológiai változékonyság (lényegében véve hibrid hasadás) után az egyes beltenyészített vonalak *homozigótává válása*. Kitéjük, hogy a fajta morfológiai egyöntetűsége alatt sok recesszív gén lappang heterozigóta* állapotban — a szabadon beporzó fajta tehát *populáció*, a szó genetikai értelmében. Az így előtűnő recesszív-homozigóta egyedek többé-kevésbé más külsejük, mint a fajta típusa. A *beltenyészített vonal* egy olyan egyed szaporulata, amely feltehetően minden génjére nézve homozigótává vált a beltenyészítés során. A kukoricánál úgy tapasztalták, hogy kb. a tizedik beltenyészített nemzedék majdnem minden egyedéből vonalakat lehet szaporítani (a vonalakat ezentúl térbelileg elszigetelve, a vonal egyedei közti szabad beporzással szaporítják). Értékük abban rejlik, hogy megfelelő vonalak keresztezésével életképesebb *F₁ hibrideket** lehet nyerni, mint a vonalak kiindulásául szolgáló eredeti fajták keresztezésével. (Megjegyzendő, hogy az így előállított beltenyészített vonalakat közül igen kevés ad használható hibridet.)

A beltenyészítés nyomán fellépő *öröklődő hiánybetegségek* a háziállatoknál és az embernél egyaránt régóta ismertek. Az ilyen betegséget valamely recesszív gén homozigóta állapota (*-aa*) határozza meg. Egy ilyen recesszív gén a vele *allél** domináns gén mellett (vagyis heterozigóta állapotban = *aA*) nem károsítja a szervezet anyagcseréjét, az egyed külsején nem látszik hatása, és ezért a populációban korlátlan számú nemzedéken át fennmaradhat. Beltenyészítéskor aztán előállnak a recesszív-homozigóta (*-aa*) beteg egyedek. Ilyen tapasztalatok eredményei a rokonházasságot tiltó törvények is, amelyek már az ókorból ismeretesek. (A kérdéstről bővebben lásd: C. Maximilian—D. Duca Marinescu: *Sfaturi genetice*. Scrisul Românesc. Craiova, 1977.)

A beltenyészítésből származó háziállatfajtáknak viszont mind nagyobb a gazdasági jelentősége. Ilyen fajták keresztezésével állítanak elő például *F₁ hibrid csirkét*, amelyek táplálékértékesítő képessége felülmúlja a régi fajtákat.

Autógám (öntermékenyülő) növényeknél — mint például a búza, az árpa, a rizs, a paradicsom stb. — nincs szükség mesterséges öntermékenyítésre ahhoz, hogy homozigóta vonalakat kapjunk, hiszen ezeknél a növényeknél egy virágon belül történik a megtermékenyülés. Öntermékenyülő növényeknél is keletkezhet azonban heterozigóta (véletlen vagy éppen mesterséges idegenbeporzás, valamint génmutáció által), de ennek utódai a hibridhasadás szabályai szerint normális szaporodással előbb-utóbb homozigótává válnak.

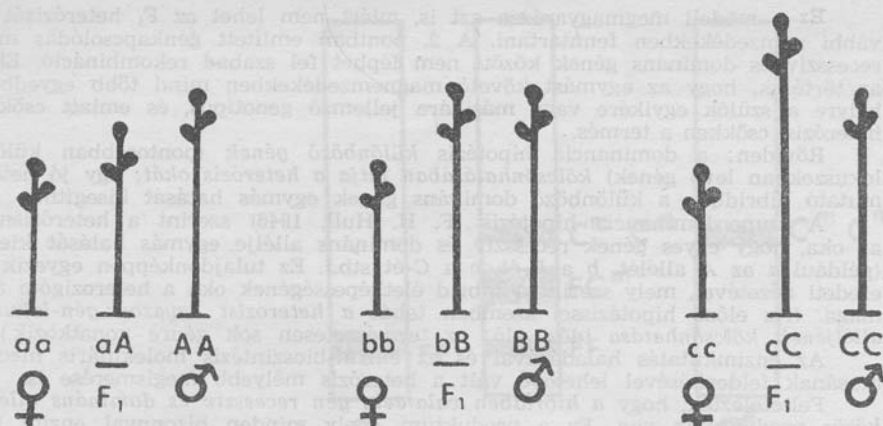
Öntermékenyülő növényfajoknál nem tapasztalható beltenyészítéssel leromlás, mivel az esetleges mutációval fellépő káros hatású gének a természetes vagy mesterséges szelekcióban hamarosan kiselejteződnek. Így például a búza nemesített fajtáinak genotípusa nem tartalmaz heterozigóta állapotban levő káros recesszív géneket. Az *F₁* életképességét búzánál a szülők életképességével való összehasonlítás mutatja meg. Kukoricánál viszont az *F₁*-et nem a két szülő-vonallal, hanem azzal a két szabadon beporzó fajttal kell összehasonlítani, amelyekből a két szülő-vonalat kiválogatták.

Heterózis

Az elnevezést G. H. Shull 1914-ben vezette be; szerinte a heterózis a heterozigóta (hibrid) szervezet *főlénye* a homozigóta szülőkkel szemben. Ez a főlény a szülők egy vagy több tulajdonsága tekintetében nyilvánulhat meg. Igen ritka eset azonban, hogy egyetlen allél gnpár heterozigóta állapota okozzon heteróizist; ilyen fordul elő például az oroszlszajj klorofilhiányos mutánsainak a normál kiindulási fajttal való keresztezéseinél (H. Stubbe, 1953).

Az 1. ábrán valamely növényfaj egyetlen kvantitatív tulajdonságát, a növény *magasságát* vettük figyelembe, feltételezve, hogy az alacsony szárát egy recesszív gén homozigóta állapota határozza meg, a magas szárát pedig ennek domináns allélja. A példa elvont, csupán annak szemléltetésére való, hogy a heteróizist megkülönböztessük a heterozigóta állapot más megnyilvánulásaitól. Amint az ábrán láthatjuk, az *F₁* hibridek szármagassága nem minden kombinációban mutat heteróizist. Van olyan kombináció (az *aA* hibrid), ahol az *F₁* hibrid csak köztes magasságot ér el. Más kombinációban (a *bB* hibrid) az *F₁* hibrid magassága eléri a jobbak szülőét. Heteróizisről csak akkor beszélünk, amikor az *F₁* mindkét szülővel szemben főlényben van (a *cC* hibrid).

A valóságban, amikor például gabonaneműek különböző fajtáit keresztezzük egymással, az *F₁* nagyszámú génre nézve lesz heterozigótává. A heteróizis ilyen



1. ábra

esetben az F_1 növények minden részén megmutatkozhat; gazdaságilag többnyire a *magtermés* fontos.

A heterózis az F_1 nemzedékben a legmagasabb, az F_2 , F_3 stb. nemzedékekben fokozatosan csökken. Így gazdaságilag csak az F_1 növényeket lehet kellőképp kihasználni. Eddigél minden próbálkozás, amely a második, harmadik és további nemzedékek heterózisát az F_1 szintjén igyekezett fenntartani, sikertelen volt. Ez a tény gyakorlati jelentőségén kívül elméletileg is fontos, ugyanis meghatározza a heterózis magyarázatát.

Az eddigieknél bővebben termő, új kukoricahibridek előállítására egyre nagyobb munkát igényel a növénynevelő állomásokon. A munka volumenét az növeli, hogy az értékesebb vonalak felderítése érdekében a meglévő, korlátozott számú fajtából mind több vonalat kell kiválogatni, és a próbakeresztevésekkel előállított új hibridkombinációkat szántóföldi kísérletben kell kiértékelni. Ezt a munkát nagyban könnyítené, ha gyors laboratóriumi módszerekkel előre lehetne jelezni a vonalak kombinálódó (heterózt adó) képességét. De a sok kísérletezés ellenére ma még nem rendelkezünk olyan módszerekkel, amelyek a gyakorlati igényeket kielégítenék.

A hibridkukorica után fontosságban a hibridbúza következne, sajnos azonban az F_1 búza-vetőmag nagybani előállításának nehézségeit még nem sikerült leküzdeni. Több más növényfajnál viszont a kérdést megoldották, és ma sok országban használnak a kukoricán kívül cukorrépa, kender, lucerna, szudáni fű, cirok, paradicsom, paprika, hagyma, sárgadinnye, görögdió hibrid-vetőmagot.

A heterózis magyarázata

A heterózis magyarázatára kidolgozott feltevések közül a legvalószínűbbnek nemrég még az ún. *dominancia hipotézist* tartották, de újabban a *szuperdominancia hipotézis* olyan bizonyítékokat nyert, amelyek lehetővé tették a heterózis molekuláris szinten való értelmezését is. Meg kell jegyeznünk, hogy a heterózis létrejöttéhez mind a két hipotézisben vázolt mechanizmus együttesen is hozzájárulhat, mert egymást nem zárják ki.

A dominancia hipotézis (D. F. Jones, 1917) szerint az életképességet több gén határozza meg, amelyek az ásványi tápanyag felvételét és hasznosítását, a vízhasznosítást, a légzést és fotoszintézist, a szerves anyagok elraktározását, más szóval a metabolizmus enzimjeit ellenőrzik. A heterózis modellje a következő:

1. ezeknek a géneknek domináns alléljei (A B C) erősen fokozzák a fent említett élettevékenységeket, a megfelelő recesszív allélek (a b c) viszont gyengén hatnak;

2. a szülőként használt beltenyészett vonalakban e gének közül egyeseknek domináns, másoknak recesszív allélje egymáshoz szorosan kapcsolódva egy kromoszómáiban helyezkedik el (például az egyik szülőben így: AAbbCC, a másikban így: aaBBcc; hasonló a helyzet más génekkel a többi kromoszómában is);

3. az F_1 hibridben tehát minden domináns allél jelen lesz (a példa szerint így = AaBbCc), ami heterózisban nyilvánul meg.

Ez a modell megmagyarázza azt is, miért nem lehet az F_1 heterózisát a további nemzedékekben fenntartani. A 2. pontban említett génkapcsolódás miatt a recesszív és domináns gének között nem léphet fel szabad rekombináció. Ehelyett az történik, hogy az egymást követő magnemzedékekben mind több egyedben áll helyre a szülők egyikére vagy másikára jellemző genotípus, és emiatt csökken a heterózis, csökken a termés.

Röviden: a dominancia hipotézis *különböző gének* (pontosabban különböző lokuszokban levő gének) *kölcsönhatásában látja a heterózis okát*; egy jó heteróizist mutató hibridben a különböző domináns gének egymás hatását kiegészítik.

A szuperdominancia hipotézis (F. H. Hull, 1946) szerint a heteróizisnak az az oka, hogy egyes gének recesszív és domináns allélje egymás hatását kiegészíti (például a az A allélét, b a B-ét, c a C-ét stb.). Ez tulajdonképpen egyezik Shull eredeti nézetével, mely szerint a hibrid életképességének oka a heterozigóta állapot maga. (Az előző hipotézissel szemben tehát a heteróizist *egyazon gén-lokusz két alléljének kölcsönhatása* idézi elő; ez természetesen sok génre vonatkozik.)

Az enzimetikus haladásával és az enzim-bioszintézis molekuláris mechanizmusának felderítésével lehetővé vált a heteróizis mélyebb megismerése is.

Feltételezték, hogy a hibridben *valamely gén recesszív és domináns alléljének közös produktuma van*. Ez a produktum, mely minden bizonnyal enzim természetű, bizonyos esetekben jobban működik, mint a homozigóta szülők megfelelő enzimjei (vagyis Aa enzim jobban működik, mint AA vagy aa enzim). Ez a gondolatmenet vezetett el a *hibrid-enzimek* felfedezéséhez.

A heteróizis molekuláris alapjai

Növényélettani vizsgálatok kimutatták, hogy az F_1 hibrid növények anyagcserefolyamatai (az ásványi tápanyagok felvétele, a fiatalkori növekedés, a levelek fotokémiai aktivitása stb.) nagyobb intenzitással mennek végbe, mint a szülő vonalaké. Az F_1 hibridszervezet enzimjei tehát *jobban működnek*, mint a homozigóta szülőkéi. De ki lehet-e mutatni molekuláris szinten a különbséget a heterozigóta és a homozigóta szervezet enzimjei között?

Kémiai szempontból sok enzim *polimer protein*, ami azt jelenti, hogy az enzimmolekula kisebb alegységekből, protomerekből áll. A protomer nem egyéb, mint egy polipeptidlánc, melynek szintézise egy gén ellenőrzése alatt történik. A kész polipeptidlánc összegombolyodik, s ebben a formában, mint *alegység*, más alegységekkel kapcsolódva dimer, trimer, tetramer stb. molekulákat alkot.

Vannak olyan enzimek, amelyek aktív molekulája azonos alegységekből áll, például autodimer (aa), autotetramer (aaaa) enzimek; ezeknél az enzimmolekula minden alegysége egy gén azonos alléljeinek kontrollja alatt keletkezett.

Vannak azonban olyan enzimek is, amelyek különböző alegységekből állanak. A legegyszerűbb eset az, amikor egy gén két allélje (aA) külön képez egy-egy alegységet, amelyek egy allo-dimer enzimmolekulává egyesülnek; ezt nevezik *hibrid-enzimnek*.

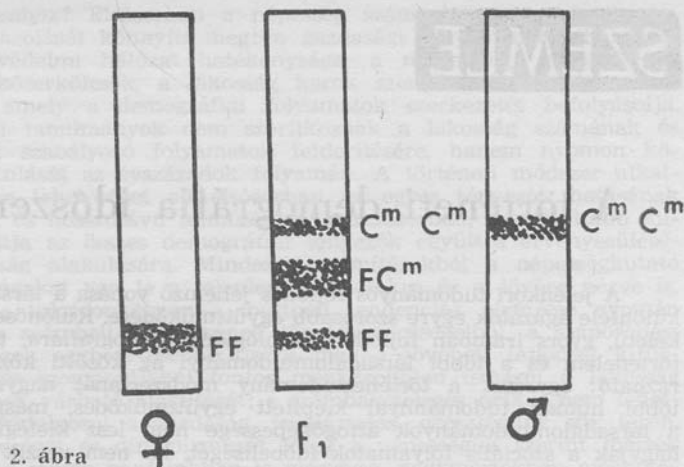
A hibrid-enzim molekulák és a heteróizis közötti kapcsolatot D. Schwartz és W. J. Laughner mutatta ki 1969-ben. A kukorica alkohol-dehidrogenaze nevű enzimjének három változatát különítették el elektroforézissel. Az egyik szülő-vonalból kivont enzim *erős aktivitású, de instabil* molekulaszerkezetű volt, a másik szülő enzimje *gyenge aktivitású, de stabil*. Az F_1 hibridben kisebb mennyiségben meg lehetett találni mindkét enzimet, mellettük azonban nagyobb mennyiségű *erős aktivitású és stabil hibrid-enzimet* is kimutattak. (A 2. ábra az említett három enzim — az FF, a CC és a hibrid FC — elektroforézissel történő szétválasztását mutatja.) A hibrid-enzimek előnyös kombinációban mutatkozó tulajdonságai értetetővé teszik a heteróizist.

Schwartz és Laughner feltételezi, hogy heteróizis általában akkor jön létre, amikor a heterozigótában egy aktív, de viszonylag instabil enzimet ellenőrző allél egy stabil, de inaktív enzim alléljával együtt képez egy enzimet, mely a két előnyös tulajdonságot egyesíti.

A hibrid szervezetben természetesen nemcsak egy, hanem többféle hibrid-enzimnek kell keletkeznie. Ezért valószínű, hogy minél többféle enzim fordul elő hibrid alakzatban is, annál fokozottabb lesz a heteróizis.

A heterozigóták előnye a természetes szelekcióban

Nem lenne teljes a kép, ha megmaradnánk a hibridek életképességének gazdasági jelentőségénél, és nem térnénk ki röviden arra, hogy mi a heterozigóták sorsa természetben. A kérdésnek olyan hatalmas irodalma van, hogy meg sem kíséreljük összefoglalót adni; az alábbiak csupán azt illusztrálják, miről is van



2. ábra

szó. Előfordulnak heterozigóta szervezetek, amelyeket a természetes szelekció nem selejtez ki, noha heterózist nem mutatnak, ugyanakkor megfelelő recesszív homozigóta formájuk anyagcserebetegségben szenved, sőt néha elpusztul, mielőtt még ivaréretté válna.

Ilyen betegség például az ember sarlósejtes vérszegénysége. Ezt a betegséget egy recesszív gén homozigóta állapota hívja elő. Trópusi és szubtrópusi tájakon, ahol a malária elterjedt, a sarlósejtes vérszegénység is igen gyakori. A homozigóta vérszegény betegek nem hagyva utódot, nem örökíthetik át a vérszegénységet, tehát ilyen beteg csak a heterozigóták (nem betegek!) házasságából születhet. Afrika egyes tájain a 26%-ot is meghaladja a sarlósejtes vérszegénység génjét hordozó heterozigóták számaránya, ami csak azzal magyarázható, hogy abban a környezetben a heterozigóták halandósága kisebb, mint a normál homozigótáké. Valóban, a heterozigóták legtöbbje immúnis a maláriával szemben, míg a normál homozigóták nagy számban betegszenek meg maláriában — halandóságuk ezért magasabb. Ebből a népeségből három évszázaddal előbb ezeket hurcolták Amerikába. A tőlük származó mai amerikai fekete népeségben a sarlósejtes vérszegénység génjét hordozók aránya már csak 9%, mivel ott nincs vagy ritka a malária, s a kezelés is eredményesebb, a heterozigóták szelekciós előnye tehát már megszűnt.

A növény- és állatfajok természetben élő populációiban, az eddigi tanulmányok szerint, a heterozigóta egyedek számaránya a homozigótákkal szemben jóval magasabb, mint az a megfelelő matematikai modell szerint várható volna. Egy példa erre: a *Drosophila paulistorum* muslicafajt tanulmányozva P. C. Richmond és J. R. Powell kimutatta, hogy e muslicák vadon élő populációjában a *tetra-zolium-oxidaze* enzimnek három változata található. A három enzimváltozat közül az egyiket a populáció egyedeinek kb. 18%-ában, a másodikat is ugyanennyiben találták meg, a muslicák 64%-ában viszont az előbbi két enzim mellett egy harmadik, hibridenzim is volt. Az első két csoport genetikailag homozigótának, a 64%- pedig heterozigótának bizonyult. Ez jóval magasabb számarány, mint az elméletileg várható, ami arra enged következtetni, hogy a heterozigóták a természetes szelekcióban előnyben voltak a homozigótákkal szemben.

A heterozigóták szelekciós előnye a fajok evolúcióját nagymértékben befolyásolhatja. Ez az előny azt eredményezi, hogy a mutációval fellépő új recesszív gének aránya megnövekszik a populáció géntartalékában, ami majd lehetővé teszi a populáció új homozigóta recesszív egyedeinek a fennmaradását is egy megfelelő új környezetben.

Lazányi Endre

A SZÖVEGBEN CSILLAGGAL JELELT KIFEJEZÉSEK ÉRTELMEZÉSE:

allél — egy gének különböző molekuláris szerkezetű alakjai, alléljai lehetnek, ezek egy homológ kromoszómapár ugyanazon helyén (lokuszában) helyezkednek el; az egyik allél mutációval keletkezik a másikból: $A \rightarrow a$;

heterozigóta — megtermékenyített pete (vagy szervezet), melyben egy (vagy több) gén különböző alléljai találhatók (Aa);

homozigóta szervezetek viszont azok, amelyekben azonos allélek vannak (AA vagy aa);

F_1 — két szülő(vonal) keresztezéséből létrejött első hibrid (heterozigóta) nemzedék;

F_2 — az F_1 -től származó, második nemzedék.

A történeti demográfia időszerű kérdéseiről

A jelenkori tudományos fejlődés jellemző vonása a társadalmi élettel foglalkozó különféle ágazatok egyre szorosabb együttműködése. Különösen vonatkozik ez az újabb keletű, gyors iramban fejlődő szociológiára, demográfiára, társadalmi lélektanra. A történelem és a többi társadalomtudományi ág közötti közeledés könnyen magyarázható: egyrészt a történettudomány módszertanát nagymértékben gazdagítja a többi humán tudománnyal kiépített együttműködés, másrészt kétségtelen, hogy a társadalomtudományok átfogóképesége nem lesz kielégítő, ha figyelmen kívül hagyják a szociális folyamatok időbeliségét, ha nem veszik tekintetbe a történelmi tényezőket. Különösen eredményes ebből a szempontból annak a két tudományágnak az együttműködése, amely az emberiség fejlődésének alapvető irányzatait fejezi ki: egyrészt a társadalom időbeli és térbeli haladását tanulmányozza (történelem), másrészt az emberiség számbeli növekedését és szerkezeti fejlődését követi figyelemmel (demográfia).

A történelem és demográfia összefogása lehetővé teszi az emberi közösségek sokoldalú elemzését, s elősegíti a különböző jelenségek fejlődési szakaszainak fellelvezését és részletes leírását; ilyenformán megállapítja a mai tényállás múltbeli gyökereit, és kiemeli egyes történeti tényezők mai gyakorlati jelentőségét. E módszer segítségével a letűnt idő a jelennek is részévé válhat, sőt az alig kialakuló jövőbe is bekapcsolódhat, hiszen a múltat a történelmi magyarázat nyomán figyelembe lehet és kell is venni a fontosabb társadalompolitikai intézkedések esetében, főleg ha olyan bonyolult szociális kérdéstről van szó, mint a népességpolitika.

Az utóbbi években a romániai demográfiai kutatások előrehaladtak, és ez egyrészt az állami támogatásnak, másrészt annak köszönhető, hogy kiemelkedő tudósok dolgoztak ezen a téren: Ștefan Pascu, Ștefan Ștefănescu, Vladimir Trebici, Ioan Ionașcu, George Retegan és mások. Emlékeztessünk ehelyütt arra, hogy a két világháború közt Venczel József, Jordáky Lajos, Mikó Imre, Turnowsky Sándor, Bözödi György és mások valóságfelmérő vagy műltbemutató tanulmányaiban a legtöbb esetben szervesen kapcsolódott a történet- és a népességtudomány. Fontos szerephez jutottak a történészek a demográfiai tevékenységben főleg Kolozsvár-Napocán, ahol az elmúlt évek során Ștefan Pascu akadémikus szerkesztésében két tanulmánykötet jelent meg. Ezekben a szerkesztő népességtörténeti dolgozatai mellett helyet kaptak Ștefan Ștefănescu, Haralambie Chircă, Csetri Elek, Imreh István, Natalia Giurgiu, Gheorghé Platon, Kovách Géza és mások tanulmányai.

A romániai demográfiai kutatások értékelésének jele az is, hogy 1975-ben a San Franciscó-i nemzetközi történeti kongresszuson elhatározták, hogy az 1977-ben rendezendő nemzetközi-történeti-demográfiai összejevetelt Romániába, Kolozsvár-Napocára hívják össze. E kollokviumnak főleg az volt a célja, hogy a történeti demográfia információforrásainak hitelességét tisztázza, ugyanakkor néhány elméleti kérdést alaposabb vizsgálatnak vessen alá. A népességkutatás három fő forrásanyag-csoportjáról hangzottak el előterjesztések: André la Rose (Kanada) a polgári nyilvántartás szerepéről beszélt a születés, a halálozás és a népességdinamika számontartásának szempontjából; Jacques Dupâquier (Franciaország) a népszámlálások eljárásait, módszertanát és lebonyolítási lehetőségeit elemezte; Etienne Hélin (Belgium) a lakosságot nyilvántartó intézményekről értekezett. A kollokviumon előterjesztett dolgozatok összegezték az eddigi kutatások eredményeit és a történeti demográfia elméleti és módszertani problémáinak megoldásában elért haladást.

Nem célunk a tanácskozási munkálatait ismertetni, csupán egy olyan vonatkozásra térünk ki, amely állandó gondunk és feladatunk egyben: ez a bőséges gondolatanyagából kiemelendő, döntőnek tekinthető vezéreszme, miszerint a múlt, jelen és jövő szorosan egybefűződik a történeti demográfia és a népességpolitika kapcsolata révén. Tudniillik a helyes népességpolitika kidolgozása nem nélkülözheti a történeti demográfia eredményeit. Ez a tény gyakorlati jelentőséggel ruházta fel a történeti népességkutatást.

Lássuk tehát, hogy milyen adatokkal szolgálhat a történelem a mai demog-

ráfiai kérdések tisztázásához? Elsősorban a népesség számbeli és szerkezeti alakulása tényezőinek főlvázolását könnyíti meg: a gazdasági körülmények, háborúk, járványok, az egészségvédelmi hálózat hatékonysága, a műveltségi színvonal, a munkaerővándorlás, a közkerölcsök, a lakosság korok szerinti struktúrája mind-mind olyan hatóelem, amely a demográfiai folyamatok szerkezetét befolyásolja.

A népességtörténeti tanulmányok nem szorítkoznak a lakosság számának és összetételének fejlődését szabályozó folyamatok felderítésére, hanem nyomon követik e folyamatok alakulását az évszázadok folyamán. A történeti módszer alkalmazása a demográfiában lehetőséget ad elsősorban az egyes tényezők hatásának külön tanulmányozására és hosszútávú felmérésére; másodsorban, bonyolultabb kutatások révén megállapítja az összes demográfiai tényezők együttes érvényesülésének befolyását a lakosság alakulására. Mindezen számításokból a népességkutató fontos gyakorlati tanulságokat von le a jelenlegi állapotokra és a jövőre nézve is. A demográfiai prognózis tulajdonképpen a múltbeli tendenciák elemzése nyomán a lakosság szerkezetét és számbeli fejlődésének törvényszerűségeiből, a szaporodási ütem felméréséből és ezek egybevetéséből kísérel meg a jövőbeli fejlődést kifürkészni. Az államháztartás szempontjából fontos megközelítően ismerni a lakosság számának és szerkezetének várható alakulását; e számbavételezés nélkül nem lehetséges realista tervek kidolgozása a gazdaság, iskoláztatás, egészségügy stb. terén. A társadalmak életképességét és dinamizmusát főleg a népességük szerint mérték a múltban, de a lakosság száma napjainkban is mérvadó, nagymértékben meghatározza a nemzetek hatalmát, gazdasági, társadalmi és politikai erejét, kulturális eredményeit. A társadalmak „emberállományának“ figyelembevétele olyan szempont, amelyet a demográfia vetett fel a történelmi jelenségek tanulmányozása során, új kiindulóponttal gazdagítva a történelemtudomány értelmező lehetőségeit.

A demográfiai átalakulások nyomon követése és magyarázata tehát éppúgy a történettudomány célkitűzéseihöz kell hogy tartozzék, miként a hajdani gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális helyzetkép föllevenítése. A népességtörténet a história tudományának fontos ágazata; mindennemű tevékenység emberi hátterét adja meg, emiatt a többi kutatási ág is állandóan figyelembe veszi és utal rá. A történeti demográfia az emberi közösség önmagát újratermelő élettani erejét méri fel a fejlődés adott szakaszában. A lakosság szaporodása vagy csökkenése olyan mutató, amely összhangban áll az egész társadalom fejlettségi színvonalával egy adott időpontban, bizonyos földrajzi és politikai övezetben. A demográfiai változások, például egyes népességszoptok helyváltoztatása, a telepítések, a munkaerő-vándorlás, ösztönzően hatnak a civilizáció fejlődésére, mivel előmozdítják az anyagi és szellemi javak cseréjét, a műszaki újítások elterjedését. A népesség belső alakulását szabályozó mozgatóerők tanulmányozása tehát nemcsak a tudományos kutatót érdekli, hanem a felelős társadalomvezetést is.

Az említett tanácskozás általános jelentésének szerzője Pierre George véleményére utalt, amely szerint a demográfia olyan szerepet játszik a társadalompolitika terén, mint a meteorológia a közlekedésben: naponta figyelembe kell venni előrejelzéseit ahhoz, hogy reális alapon lehessen kidolgozni a megfelelő megoldásokat. Persze, ez nem jelenti azt, hogy a demográfia csodaszerep a bajok orvoslására.

A demográfiai fejlemények közül döntő fontosságúnak bizonyult a történelemben a lakosság számbeli növekedésének üteme, amely széleskörűen befolyásolja az országok, a földrészek, sőt az egész világ gazdasági és társadalmi fejlődését. A népesség szaporodása, sűrűsödése egyfelől elősegíti a gazdasági fejlődést, másfelől viszont fokozott erőfeszítést kíván az életszükségletek kielégítésére, s ha ez nem sikerül, nyomort szül. Ezért a tervek kidolgozásában figyelembe kell venni egyrészt a munkaerőkapacitást, másrészt a lakosság kor és nemek szerinti struktúráját, amely megszabja a fogyasztási követelmények jellegzetességeit.

Stefan Pascu akadémikus véleménye szerint a népességtudomány és a tervezés elválaszthatatlan, a demográfiai prognózis azonban tudományosan megalapozott feltevésekre kell hogy támaszkodjék, s nem olyan eszmékre, következtetésekre, amelyek talán elméleti szempontból támadhatatlanok, de a gyakorlatba való átültetés esetén csődöt mondanak.

Ezért a konferencia általános jelentése nemcsak elméleti kérdéseket tárgyalt meg, hanem a népességtudományi kutatások módszertanát és technikáját is. Ez szükséges volt, mivel a jelentések összeállítása céljából kért adatok egybegyűjtése igen bonyolult feladatnak bizonyult. A kolozsvár-napocai kollokvium módszertani szempontból is a történeti demográfia érettségét, kiforrottságát bizonyította, olyan tudományt, amely érdeklődési körének megfelelő módszereket dolgozott ki. Ebből a szempontból igen érdekes az országos népességstatisztikák keletkezéséről és elterjedéséről alkotott két kérdőív; szerkesztésével két tekintélyes népességtörténeisz, a francia Jacques Dupâquier-t és a belga Etienne Hélint bízták meg. Ez

utóbbi kérdőíve az országos statisztikák hajdani elindításának körülményeit fejtegeti, egybekötve azokat a demográfia régebbi forrásainak felhasználásával. Ilyenek például a plébániai lajstromok (status animarum), adóösszeírások vagy katonai sorozólisták. A kérdőív külön fejezete az első népszámlálások okát és megszervezésük kezdeményezőit tárgyalja. Nem érdektelen kérdés például, hogy az első országos összeírásokat idegen hódítók kezdeményezték-e a leigázott ország erőforrásainak számbavétele céljából (a rómaiak ezt minden új tartományban megtették), vagy győzelmes forradalmak következményeképpen szervezték-e meg. Bár merőben különböző jellegű, mindkét esemény erőszakos átalakulás, amely nyilván többkevesebb emberéletvesztéssel zárulhat, és így az életbenmaradottak számának, vagyonának összegezését szükségeli. De felveti a kérdőív azt a lehetőséget is, hogy az első népszámlálást békés korszerűsítési folyamatok előtt, illetve után bonyolították le, mondjuk közigazgatási reform vagy területi újrafelosztás velejárájaként.

Az sem közömbös, ki szervezte meg az első általános népszámlálást: a kormány, a király, egy tudóstársaság vagy valamelyik miniszter? A népszámlálás közvetlen végrehajtásával megbízott hatóságok és közegek jellege is figyelemre méltó, mivel az összeírók személyének kijelölése többféle közigazgatási hatóságtól függött, például a községtanácstól, a rendek helyi gyűlésétől, a tartomány kormányzójától, az egyházszervezettől vagy a katonai vezetéstől. Ezek irányították az összeírást és gyűjtötték be az adatokat, majd továbbították a központi szerveknek.

A modern népszámlálásokat többek között egységes és általános voltak különbözteti meg a középkori összeírásoktól. A kutatás ezért külön kérdéscsoportban az erre vonatkozó adatokat tanulmányozza, mivel a népszámlálás egyidejű végrehajtása az ország egész területén nagyfotosságú körülmény az eredményesség szempontjából. Szintén fontos tényező a kérdőívek azonos tartalma, amit az egységes megfogalmazás, majd a nyomtatás biztosít.

Az adatok begyűjtése régen számos akadályba ütközött, főleg a közigazgatási gépezet és az országos intézmények kiépülésének kezdeti korszakában; pénzügyi nehézségek álltak elő például, amelyek meggátolták az összeírás kibontakozását. Továbbá a lakosság sokszor bizalmatlan vagy éppen ellenséges magatartást tanúsított az összeírókkal szemben, mivel a lakosságszámlálást általában újabb adókövetések követték. Ez oknál fogva sok esetben téves adatokkal szolgáltak a megkérdezettek. A népszámlálások kezdeti akadályai közé sorolhatók a közlekedési nehézségek is; a távol eső, nehezen megközelíthető kisebb lakótelepek nemegyszer kimaradtak az összeírásokból. Más esetben a lakosság elmaradottsága, sőt az állami hivatalnokok műveletlensége, hanyagsága hatott károsan az adatok pontosságára. De az is előfordult, hogy az összeírók „állampolitikai okokból“, hivatalos utasításra hagytak ki a népszámlálásból különböző etnikai vagy vallásközösségeket.

Eme pontatlanságok tették szükségessé annak idején a begyűjtött adatok felülvizsgálását. A gyanús adatok ellenőrzésére más tisztviselőket vagy az összeírók közvetlen feletteseit küldték ki. Nem egy esetben kisebb-nagyobb területeken újra végrehajtották a népszámlálást, hogy a részeredmények hitelességét „próbára tegyék“. Sok esetben a számlálás egyik-másik eredménye élenk vitát robbantott ki. Eppen kérdéses voltuk miatt a népszámlálási adatok hitelesítésével külön intézmények foglalkoztak. Kezdetben a helyi közigazgatási szervek, később speciális rendeltetésű statisztikai hivatalok és tudományos társaságok hagyták jóvá őket.

A népszámlálások célja, eredményeinek felhasználása és nyilvánosságra hozása fontos problémája a történeti demográfiának. Elgondolkoztató magában véve az a kérdés is, hogy egyáltalán megjelentették-e, vagy titokban tartották a népszámlálások eredményeit. És ha mégis kiadták, hivatalos intézmények vagy magán-személyek bocsátották közre? Szintén érdekesítő ügy a népszámlálások adatainak gyakorlati felhasználása. Ismeretes, hogy számos esetben magas rangú hivatalnokok is figyelembe vették a tényeket belpolitikai intézkedések foganatosításában, s némelykor a beérkezett adatok részletezését és elmélyítését követelték.

Önként felvetődik a kérdés, hogy kiindulópontul szolgáltak-e — nyilvánosan vagy bizalmasan — a lakosságösszeírás eredményei a törvényhozás, a közigazgatás és a gazdaságpolitika részére? S persze, a kutatók számára értékes adatokat szolgáltat az a lehetőség, hogy az adott kor földrajzirói, történészei, közgazdászai, matematikusai vagy orvosi hasznosnak tartották-e a népszámlálások eredményeit műveikben felhasználni.

Hélin kérdőíve az általános népszámlálások bevezetésének igen bonyolult, országról országra változó, sok nehézségbe ütköző körülményeit fejtegeti, s majd minden eshetőséget figyelembe vesz.

Ettől eltérően, Dupáquier kérdőíve a nemzeti statisztikák kezdeteire tér ki. Módszertani szempontból ez a probléma kevésbé bonyolult feladatok elé állította a szerkesztőt, mivel a demográfiai jelenségeket állandóan figyelemmel kísérő, rész-

letes népszámlálások a nemzeti államok létrejöttének sokkal rendezettebb viszonyai közt jöttek létre, s a modern polgári államok viszonylag hasonló intézményeket és nyilvántartási felfogásokat honosítottak meg világszerte. Így például a XIX. század második felétől kezdve mindinkább elterjedt és beidegződött az a szokás, hogy rendszeresen figyelmezzenek a népességmozgalmak három fő összetevőjére: a születések, házasságok és halálozások számára, és hogy az erre vonatkozó adatokat szabályos időközökben közlétegyék. Idővel a népszámlálások mind részletesebbé és bonyolultabbá váltak, megjelenési időközük pedig állandóan csökkent. Dupâquier kérdőíve éppen e folyamat több mozzanatát emeli ki. Például a születési statisztikák kezdeteivel foglalkozó rovatának első kérdése arra az időpontra vonatkozik, amelytől kezdve a születések számát évenként közölték. Az ezzel kapcsolatos utókérdések már a demográfiai statisztikák részleteződését tükrözik, az iránt érdeklődnek, hogy az anyák életkorát és a házasság időtartamát a statisztikák mióta hozzák összefüggésbe a születések számával.

A házasságkötések évi statisztikájának megjelenési időpontjával kapcsolatban kér felvilágosítást elsősorban az a kérdéscsoport is, amely a házasságok számontartásának problematikáját öleli fel. Ezenkívül fontosnak tartják a házastársak egybekelésük előtti polgári állapotának, valamint előző lakhelyének a statisztikáját is. A házastársak korosztály szerinti csoportosítása szintén jellemző kritérium a demográfiai statisztikák fejlettségi színvonalára nézve. A halandósági statisztikákkal kapcsolatban utalás történik a legrégebb két halálozási táblázatra, valamint az erre vonatkozó évi statisztika elindítására. Érdeklődésre méltó ezenkívül az elhunytak számának nemek és korosztályok szerinti csoportosítása, a halál okainak feltüntetése, a járványok nomenklatúrája. Az elhalálozások nyilvántartásának korszerűségét mutatja a csecsemőhalandóság nyomon követése.

Dupâquier kérdőívének érdekes fejezete az, amely a lakosság szerkezetének és területi megoszlásának statisztikai nyilvántartására vonatkozik, és az, hogy mikor állították össze először statisztikailag „a korosztályok piramisát”, vagy hogy mióta tüntetik fel a lakosság megoszlását közigazgatási egységenként, városi vagy falusi lakhely szerint. A lakosság főbb foglalkozási ágak szerinti vizsgálata szintén nagyon fontos mutatószámokat eredményez. A statisztikák fejlődésében ugyancsak jelentős mozzanat a családok tagszám szerinti megkülönböztetése, az egyedek születési helyének és előző lakhelyének feltüntetése. Elgondolkodtató a ki- és bevándorlások nyomon követése, mivel a munkaerővándorlás egyenlege egyrészt jellemző adat a gazdasági és belpolitikai állapotokra, másrészt messzire kiható tényező számos ország gazdasági és társadalmi fejlődésére vonatkozóan.

Dupâquier kérdőíve, akárcsak az Héliné, rendkívül fontos kérdéseken és az előrelátható helyzetkülönbségek felismerésén alapszik. A nagy körültekintéssel megtervezett kérdőívekre beérkezett válaszokból alapos, kimerítő jelentéseket lehetett kidolgozni, amelyek maradandóan ábrázolják a népszámlálások és az országos statisztikai nyilvántartás fejlődését.

Báthori Lajos

Avasvidék a szocialista fejlődés útján

Ez volt tárgya annak a tudományos értekezletnek, amelyet június 9—10-én rendezett meg a Szatmár megyei pártbizottság a kolozsvár-napocai Babeş—Bolyai Tudományegyetemmel közösen.

Többéves kutatómunka eredményét hallhattuk a múlt, jelen és jövő összefüggésében, közgazdászok, történészek, néprajzkutatók, nyelvészek, antropológusok, szociológusok, orvosok előadásában. A korszerűsödés kérdése mint kulcsfogalom köré csoportosult minden értekezés. A társadalomtudományok együttes erőfeszítéssel kutatják, hogy a gazdaságilag elmaradott, de sok emberi értéket őrző

Avasvidék számára melyik a fejlődés legjárhatóbb útja.

Az értekezlet négy munkacsoportja: 1. természet és gazdaság; 2. demográfia, antropológia, egészségügy; 3. történelem—kultúra; 4. lélektani, szociológiai, pedagógiai, jogi kérdések.

Miért volt szükség monografikus jellegű felmérést végezni az Avasban? Földrajzi fekvéséből, sajátos múltjából kifolyólag igen elszigetelt tájék, megőrizte ősi szokásait, viseletét, népi alkotásait, hagyományos életvitelét. De nemcsak emiatt irányult e vidékre a tudósok figyelme, a fő ok az elmaradottság. Az ország leg-

több vidékére jellemző az iparosodás, városiasodás, melyet a mezőgazdasági népesség csökkenése kísér, az Avásban viszont — melynek több hegyvidéki falujában magángazdálkodást folytatnak — e folyamat fordítottja észlelhető: a mezőgazdasági népesség növekszik. A mezőgazdaság tehát munkaerővel túltelített, s a fölös népességnek máshol kell munkát keresnie; elvándorol az ország különböző vidékeire, ahol a legnehezebb munkákat végzi: erdőirtást, legelőtisztítást, kubikolást, sőt mezőgazdasági munkát is munkaerőhiánnyal küzdő vidékeken.

Az avasiak vándorlása időszaki. Béjárják az egész országot, de öt-hat hónap múlva visszatérnek szülőfalujukba. A véglegesen elvándorlók száma elenyésző. Kérdés, hogy pozitív vagy negatív jelenség-e ez az elvándorlás?

A válasz nem egyszerű, mert az avasiak jövedelmének jelentős forrása a máshol végzett munka. Ha a jelenség mélyére tekintünk, kiderül, hogy életmódbeli változást alig hoz. A modern életviszonyoktól távol, a hegyekben, erdőkben, mezőkön dolgoznak hagyományos munkaeszközökkel, sokszor hideg élelmet fogyasztva hetekig, legtöbbször barakkokban laknak tizenöt-huszadmagukkal. Ilyen körülmények között keresik meg a napi 100-150 lejt. Olyan munka ez, amit csakis melegebb évszakokban végezhetnek. És teszik mindezt egy új házáért vagy állatok, ruhanemű, gazdasági felszerelés megvásárlásáért.

Mi a megoldás? Ezt keresi az a multidiszciplináris felmérés, mely a folyamat mennyiségi és minőségi jegyeinek kimutatása nyomán próbál megoldást nyújtani. Az elhangzott dolgozatok érdekes megoldási lehetőségeket vázoltak. Különösen a gazdasági munkacsoport tagjainak tevékenysége fontos ebből a szempontból, minthogy hozzájárul annak eldöntéséhez, hogy a környék fejlesztése terén mire helyezték a hangsúlyt; az

Avas megmarad-e továbbra is főleg mezőgazdasági vidéknek, avagy idő múltán turista-rezervátum lesz, több gyógyfürdőt létesítenek-e, vagy pedig a fokozott iparosodást választja. Ez utóbbi variáns megvalósítása sem egyszerű, mert olyan iparágakat kellene itt fejleszteni, melyek nem szennyezik e festői vidéket, a meglévő munkaerőtartalékot pedig kellőképpen hasznosítják.

A szociológusok tevékenységének homlokterében olyan jelenségek állnak, mint az iskolarendszer fejlődése, a falusiak időmérlege, az avasi család szerkezete és funkciói, a nők helyzete, de legfőképpen az időszaki elvándorlás és ennek társadalmi következményei, a mobilitás bizonyos jegyei. Az egészségügyi kutatók a lakosság általános egészségi állapotára, a gyakoribb betegségek előfordulására vonatkozóan jutottak lényegbevágó következtetésekhöz. Nem hanyagolható el az alkoholizmus és társadalmi következményei. Az egészségügyi hálózat minőségi javulásának eredményei mérhetők le a gyermekhalandóság csökkenéséből, a népbetegségek eltűnéséből, de nem kevésbé abból a tényből, hogy a lakosság növekvő mértékben veszi igénybe az orvosi szolgáltatást.

A történelmi-kulturális csoport kutatói rámutattak arra: a múlt valós feltárása hozzájárul a hagyományok jobb megértéséhez, gyökereinek tudományos magyarázatát nyújthatja, fényt deríthet sok jelenség okára. Ugyancsak fontos a népi kultúra elemeinek tüzetesebb ismerete, a néprajzi kutatások folytatása — mindez a hagyomány és újítás összehangolását célozza.

A kutatócsoportok jelentős eredményeket mutattak fel ugyan, de még nincs szoros együttműködés a különböző tudományágak között: nem valósult meg még az interdiszciplináritás kívánalma. Kapcsolatot kell teremteni a különböző típusú információk között. Ezt szorgalmazza, sürgeti maga a valóság is.

Neményi Ágnes

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

EDUARD EISENBURGER: EGALITATE REALĂ — PARTICIPARE ACTIVĂ

A figyelemreméltó könyv, amelynek szerzője a Német Nemzetiségű Dolgozók Országos Tanácsának elnöke, s ily módon igazán illetékes a téma tárgyalására, a romániai együttélő nemzetiségek kérdésének sokoldalú bemutatására törekszik. Kétségtelenül újszerű vállalkozásról van szó; a hazai szakirodalom még adósunk volt egy ilyen jellegű munkával.

Eduard Eisenburger átfogó képet kíván nyújtani főként a romániai német és magyar nemzetiség gazdasági, politikai és kulturális életéről, áttekintésében pedig a demográfiaira különös hangsúlyt helyez. Vizsgálódását a politikai keretek, pontosabban a Román Kommunista Párt politikájának ismertetésével indítja, hogy az ország népesedési viszonyainak gazdag statisztikai kimutatásokkal történő exponálása után a szocialista nemzetiség fogalmának elméleti igényű boncolgatásába bocsátkozzék.

Ami a demográfiai-etnográfiai vonatkozásokat illeti, Eisenburger az 1977-es népszámlálás — eddig jórészt ismeretlen — adatai alapján egyrészt a gazdaság és a népesedés növekedésének összefüggéseit, másrészt az ország nemzeti összetételében a gyors ütemű iparosodás és városiasodás hatására beállt módosulásokat kíséri nyomon. Adatai és kommentárjai fokozott érdeklődésre tarthatnak számot, a történelmi összehasonlításokat ugyanis a megyék szerinti részletező bemutatás egészíti ki. Ily módon a könyv mélyebb bepillantást enged a legfontosabb nemzetiséglakta megyék fejlődésébe. Ebből a szempontból számunkra különösképpen fontosnak és alaposabb elemzésre ösztönzőnek *A székelység szocialista újjászületése* című fejezet kínálkozik.

Az elméleti általánosítások az együttélés történelmi kialakulásának felvázolásával kezdődnek, majd a nemzetiségeket jellemző vonások kifejtése következik. Szerzőnk szerint az együttélő nemzetiségek tagjait a közös nyelv, művelődés és szellemi élet köti össze, rendelkeznek továbbá az etnikai egység tudatával, amelyet a hagyományok, lelki tulajdonságok és életmódbeli sajátosságok összeforrasztó ereje egészít ki.

Eduard Eisenburger utal a bilingvizmus tényére és hasznára, de hangsúlyozza, hogy a második nyelv igen fontos funkciója semmilyen vonatkozásban sem csökkentheti az anyanyelv jelentőségét. Találón állapítja meg, hogy az ország többségének nyelve egyben a nemzetiségek közötti érintkezést szolgálja.

A kulturális közösség elemzése során Eisenburger az ún. „erkölcsi-szellemi matrix” alapvető szerepét nyomatékosítja. Az utóbbi a következő elemekből tevődne össze: a világegyetem mozgásának s az idő-tér horizontnak bizonyos fajta érzékelése; az egyén és közösség sorsának sajátos értelmezése; az élet iránti magatartás bizonyos formája (derű- vagy borúlátás stb.). Mindezek pedig a hagyomány útján nemzedékről nemzedékre átöröklődnek.

A szerző nagy gondot fordít az együttélésből származó kölcsönhatások érzékelésére, s kiemeli azokat a termékenyítő impulzusokat, amelyeket nemzet és nemzetiségek egymástól — a közös munkában s a szabadságot folytató együttes múltbeli harcokban — nyertek. A sajátosságokat tárgyaló fejezet végén Eisenburger leszögezi, hogy e vonások mindegyik nemzetiség esetében különös, egyéni módon jelentkeznek, s ugyancsak egyéni módon ötvöződnek egymással. Maga a nemzetiség is egész, rányomja bélyegét az egyes vonásokra, és így ezek sajátos alakot öltenek az egész összefüggései között. Ebben az értelemben a nemzeti specifikumot az együttélő nemzetiségekre jellemző tulajdonságok összessége alkotja, abban a szerkezetben, amely nem ismételhető meg, de nem is adható át. A nemzeti sajátosság — írja a szerző — az önismeret révén válik tudatossá, és az adott létfeltételek kifejezéséként állandóan változik, gazdagodik.

Külön fejezetet szentel Eisenburger az integrációt munkáló és biztosító tényezőknél. Az együttélő nemzetek és nemzetiségek egymáshoz való viszonyát mindig az illető ország társadalompolitikai rendje határozza meg. E rend keretei között döntő mértékben a közös terület és gazdasági tevékenység alapozza meg a társadalmi, politikai, állami életbe való beilleszkedést. A szocializmus — húzza alá Eisenburger — megteremti a dolgozók nemzeti hovatartozásra való tekintet nélküli egységének kedvező feltételeit.

Fejtegetései végén a szerző a nemzeti viszonyok állandó tökéletesedésének szükségességét, az együttélés szüntelen fejlesztésének követelményét hangsúlyozza. Ez az igény a társadalmi-állami élet, a szervezeti és intézményi keretek változó jellegéből is következik, teljesítése pedig a hazafias érzelmek ápolását, a nemzetiségek sajátosságainak tiszteltetésben tartását, a kölcsönös megismerést s az értékek szabad cseréjét kívánja.

Mintegy könyve konklúziójaként Eduard Eisenburger azokra a pártdokumentumokra hivatkozik, amelyek a román nemzet és az együttélő nemzetiségek hosszútávú történelmi perspektíváit fogalmazzák meg. (*Editura politică. București, 1978.*)

G. E.

W. Leontief felsőfokú tanulmányait a leningrádi Állami Egyetem közgazdaságtudományi karán kezdte (1921—1925), s Berlinben folytatta 1925—1926-ban. 1928-ban doktorált. Dolgozott a kieli egyetem Világgazdasági Kutatóintézetében, 1929-ben a kínai kormány (Nanking) gazdasági tanácsadója lett. 1931-től tanít közgazdaságtant a Harvard Egyetemen, 1946-tól professor.

A harmincas években célul tűzte ki, hogy a távlati problémák empirikus elemzéséhez gondosan kidolgozott és a kölcsönös összefüggéseket kifejező alapot munkál ki. Tevékenységének elmélettörténeti kiindulópontja Walras általános egyensúlyi modellje és Marx elmélete. Leontief azt vallja, hogy a gazdasági ciklusok elméletének a közgazdasági viták középpontjába állításához egyetlen munka sem járult jobban hozzá, mint *A tőke* III. kötete. Szerinte az elemzés számára Marx az alapokat is lerakta, és a gazdasági ciklus elméletének a marxi strukturális tagozódásán s a termelőeszközök és a fogyasztási cikkek termelésének kölcsönhatásán kell felépülnie. Az input-output analízis segítségével elemezte a termelési ráfordításokat, a kibocsátások mérlegét és a gazdaság különböző ágazatai közötti meglévő kölcsönös összefüggéseket. Az input-output analízis felhasználható rövid és hosszú távú előrejelzésre, tervezésre. Segítségével kimutatható, hogy egy adott ágazat mobilizálása milyen átalakulást eredményez a gazdaságban, hogyan gyűrűznek tovább a költség- és árváltozások.

Leontief „az input-output módszer kidolgozásáért és fontos közgazdasági problémákban való felhasználásáért” 1973-ban megkapta a közgazdasági Nobel-díjat.

A hadikiadásokkal és különösen a vietnami háborúval szemben vallott véleményét sokszor kinyilvánította, és nem hatástalanul; a környezetvédelem és az elmaradott országok fejlődési lehetőségeiért nemegyszer szállt síkra, a szocializmus különböző formáit egyre mélyebben és megértőbben vizsgálta. „Megégetésére” ugyan nem került sor, de a Harvard Egyetemhez fűződő viszonya egyre kellemetlenebbé vált. Kutatóintézetét éveken ezelőtt feloszlatta, s munkáját egyre inkább igyekszik a nemzetközi együttműködés formáiban és különösen az Egyesült Nemzetek égisze alatt folytatni.

Leontief 1968-ban Bukarestbe is ellátogatott, ez alkalommal kifejezte azt a meggyőződését, hogy „a tudományos munka bármely előmenetelének forrása a helyes elméleti alappól való kiindulás”.

1970-ben románul is kiadták korábban már megjelent tanulmányainak rendszerezett gyűjteményéből álló könyvét *Analiza input-output* címmel, amely angolul 1966-ban jelent meg (*Input-Output Economics*).

Az ágazati kapcsolatok mérlegére mint a gazdasági analízis és tervezés fontos eszközére a román közgazdászok is felfigyeltek, és 1971—1972-ben Románia népgazdaságának 74 ágazatára terjedő mérleget állítottak össze.

A Terv és gazdaság — Bródy András bevezetője után — a szerző válogatott tanulmányait négy — tematikailag különböző — csoportba sorolva tartalmazza.

Az első rész címe: *Input-output elemzés*, és négy tanulmány közlésével Leontief munkásságának legismertebb rétegébe ad betekintést.

A fejezet címadó tanulmánya rendkívül közérthető stílusban villantja fel az input-output analízis alapvető gondolatait, leegyszerűsített példákon mutatja be gyakorlati alkalmazhatóságát. A tanulmány kiterjedt a nyílt statikus input-output rendszerhez tartozó árak meghatározására, sőt a dinamikus input-output rendszereket is úgy tudja ismertetni, hogy a módszer megértése nem követel az olvasótól lineáris algebrai ismereteket. Így szinte minden előképzettség nélkül érthető Leontiefnek a XX. századi közgazdaságtant a „pozitív tudományok” felé közelítő nagy felfedezése.

A válogatás következő része a *Területi input-output elemzés* címet viseli, s az ágazati kapcsolatok leírásán kívül a területközi kapcsolatok kvantifikálására teszi alkalmassá az input-output modellt.

A *dinamikus inverz* című tanulmányában a rá jellemző tömör és világos tárgyalásmódban s a téma megkövetelte matematikai módszerekkel fejt ki Leontief — már korábban érintett — nyílt dinamikus input-output modelljét.

Az első fejezetet a Nobel-díj átvételekor *A világgazdaság szerkezetéről* tartott előadás zárja. Ez tulajdonképpen egy világmodell leegyszerűsített váza, csírája. Azóta elkészült az ennél sokkal részletesebb bontású Leontief-féle világmodell is. A világgazdaságot Leontief egy fejlett és egy fejletlen területre osztja, a területek gazdaságában pedig három ágazatot különböztet meg (nversanyagok, egyéb termelés, környezetvédelem). A modell alapvető kérdései: a környezetszennyeződés és elhárítása, a fejlett és fejletlen régiók közti különbségek változása, a foglalkoztatott-

ság alakulása. Az input-output elemzésen alapuló számítások — egyelőre hozzávetőleges adatok alapján — a világgazdaság három alternatív növekedési pályáját vázolják fel 2000-ig.

A válogatás második fejezete az *Elmélet* címet viseli. Leontief elmélettörténeti munkái közül a Marx és Keynes felfogásával foglalkozó nézeteket ismerhetjük meg. Találónan állapítja meg a könyv bevezetőjében Bródy András: „A két nagy szerzővel kapcsolatban tanúsított magatartás igen szabatosan tárja fel Leontief elméleti pozícióit, s ha meggondoljuk, milyen tudományos bátorság kellett a második világháború előtt Nyugaton egyszerre Keynes ellen hadakozni és Marx mellett hozni fel érveket, fogalmat alkothatunk tudományos magányosságáról, amely állásfoglalásainak — tulajdonképpen még ma is egyenes következménye.”

Leontief leszögezi: „Marx jelentősége a modern közgazdasági elmélet számára az, hogy kimeríthetetlen forrása a közvetlen megfigyelésnek. A jelenlegi elmélet nagy része tisztán származékos, másodkézből való elmélkedés. Gyakorta nem vállalatok, bérek vagy gazdasági ciklusok az elmélet tárgyai, hanem mások elméletei a profitról, mások elméletei a bérekről vagy mások elméletei a ciklusokról. Ha valaki a magyarázat megkísérlése előtt meg akarja tudni, hogy a profit és a bér és a tőkevállalat valójában micsoda, akkor *A tőke* három kötetéből több valóság-hű és lényeges elsőkézből való információt nyer, mint amennyit az Egyesült Államok Cenzusa tíz egymásra következő számából, vagy a jelenlegi gazdasági intézményekre vonatkozó tucatnyi tankönyvből meríteni remélhet.”

A harmadik fejezet *Módszertan* cím alatt közzétett tanulmányai nem annyira konkrét módszertani problémákat tárgyalnak (ez inkább az első fejezetre jellemző), hanem a közgazdasági módszertan elméleti, filozófiai megközelítését. Különösen értékesnek tartható a *Matematika a közgazdaságtanban* című Gibbs-émlékbeszéd, amelyben a szerző 1953-ban olyan átfogó értékelését adja a matematikai közgazdaságtannak, amely ma is időszerű.

Leontief állást foglal az interdiszciplináris tudományfejlesztés mellett.

A tanulmány zárógondolata: „A közgazdaságtan és különösen a matematikai közgazdaságtan kifejlődésének igen korai szakaszában felvette az egzakt tapasztalati tudományok magatartását és szokásait, mielőtt valóban keresztülment volna a közvetlen, részletes tapasztalati vizsgálódások kemény iskoláján. Bizonyára javunkra válik, ha megbuktatnak bennünket, hogy behozhassuk azt a gyakorlatot, amelyre nem tettünk szert. És ha az ember nekilát, szükségképpen sajátos elégtételt érez, látva, amint a látszólag formátlan tények tömege engedelmessékedik a rendszeres és rendszerező matematikai gondolatnak.”

Végül a záró rész azt a Leontiefet mutatja be, aki érzékenyen és nagy tárgyi tudás birtokában reagál a történelem új tendenciáira. Két rövidebb tanulmányt tartalmaz az *Irányzatok* című negyedik fejezet.

Az első, amely *A gépek és az ember* címet viseli, a technikai fejlődés közgazdasági hatásait elemzi, gazdaságtörténeti visszatekintés után az automatizálásnak a foglalkoztatottságra gyakorolt várható hatásával foglalkozik. A kötet zárótanulmánya *Az állami kutatási szerződéses tanulmányi jogáról* szól. Itt Leontief azt vizsgálja, milyen jogi szabályozás biztosítaná az új találmányok minél szélesebb körű felhasználását.

A könyvet egy csaknem teljes körre kiterjedő irodalomjegyzék zárja.

Leontief eredeti alakja, elméleti és gyakorlati eredményei a közgazdaságtudományban meghatározó jelenség, és így, akit érdekel a közgazdaságtan, annak nem kell külön is ajánlani a könyv elolvasását.

A kötethez írt bevezetője végén Bródy András azzal ajánlja e könyvet az olvasónak, hogy „ha valamikor a jövő század közgazdasági visszanézők korunkra, hogy igazi elődjüket megtiszteljük, akkor inkább rá [Leontiefre], mint néhány, ma talán híresebb vagy idézettebb, avagy csillogóbb mondanivalójú kortársunkra fognak tekinteni. (*Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1977.*)

P. J. A.

A fiatal Gramsci gyakorlatfilozófiája

Tanulmányának első részében (MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE, 1978. 4.) Szabó Tibor a fiatal Gramsci gyakorlatfilozófiájának elméleti előzményeit vizsgálja. Marx, Engels és Lenin gondolatait idézve bizonyítja, hogy a marxizmus klasszikusai a történelem „csinált” jellegével kapcsolatos felfogásukat nemcsak az idealizmus különböző irányzataival való direkt polémiában dolgozták ki, hanem a „történelemformáló cselekedet” szerepét egyoldalúan értelmező ökonomista felfogásokat is bírálva. Lenin például éppen a gazdasági aktivitás szerepét mértéktelenül eltúlzó Kautskyval szemben hangsúlyozta „a politikai cselekvés, az átgondolt és tudatos forradalmi cselekvés” jelentőségét.

Ezt az elméleti harcot Olaszországban a „strikt Marxist” Labriola kezdte el, anélkül azonban, hogy ő maga, aki különben nem is volt politikus, a forradalmi cselekvés kérdéséhez eljutott volna. Ebben, amint Engels is írja, az olasz kapitalizmus fejletlensége játszott a meghatározó szerepet. Ennek ellenére egy elméletileg problematikus „változtatási igény” mind a munkásmozgalmon belül, mind Benedetto Croce filozófiájában jelentkezett. Ez utóbbi azonban, akit Gramsci „az olasz kultúra liberális vezéregyéniségének” tekintett, a politikai cselekvés jelentőségét tagadva, csak a szellemi aktivitás szerepét hirdette, bár a sokat idézett Feuerbach-tézis szellemében ő is vallotta: „megismerni a világot a lehető legjobban, de csak azért, hogy megváltoztassuk.” Szabó érvelése szerint ez a megváltoztatási szándék végső soron csak a tudati szintű változtatást igényli. Az ismert filozófiatörténeti összefüggésekre gondolva ezért nyilvánvaló, hogy Szabó tanulmánya első fejezetét logikusan zárja azzal a Garin szovjet filozófiatörténész által idéző gondolattal, amely szerint „... a praxis problémája, vagyis az emberi cselekvés problémája a történelemben, a racionális megismeréssel való viszonyban a század első évtizedeinek olasz filozófiai kultúrájának nagy kérdése volt: *Labriola és Croce után Gramsci is*”. Ezt a következtetést mélyen és sokoldalúan támasztja alá a tanulmány második fejezete (*Aktivitás: Ut a marxizmus totalitásának helyreállítására felé*), amelyben Szabó azt a szakadási folyamatot mutatja be, amelynek során Gramsci előbb idealistaként, aztán fokozatosan eltávolodva az idealizmustól, az új idealista olasz kultúra marxizmus és engelszi szellemű „talpraállítására” készül. Ebben a talpraállításban centrális szerepe a történelmet formáló cselekvés, az eszme gyakorlati erővé válásával kapcsolatos kérdés vizsgálatának volt. Ebben az időben azonban Gramsci — Szabó szerint — még mindig inkább „kulturista”, aki a kultúra és az erkölcsi cselekvés jelentőségét hangsúlyozza, de még összhangban a szellemi aktivitás elsődlegességének hangsúlyozásával.

Mégis a fiatal Gramsci a pozitívista-reformista szocialista párti vezetéssel szemben, idealista hatásra ugyan, de a konkrét egyén tudatosságának és szellemi tevékenységének a kérdéséből kiindulva, már 1916 után egyre nagyobb jelentőséget tulajdonít a szellemi aktivitást formáló *társadalmi aktivitásnak*. Az antropológiai, a történeti és a gyakorlati mozzanatok közül egyre inkább az utóbbit tartja fontosabbnak. Ebben a szellemen fordul szembe a tömegek passzivitását heroizáló elméletekkel, és hangsúlyozza, hogy az olasz népnek részt kell vennie a szocializmus ügye melletti küzdelemben. De ekkor még — félreismerve a történelmi feltételeket — úgy gondolja, hogy a szocializmust a történelemben először Olaszországban fogják megvalósítani. Gramsci ekkori elképzeléseiben még mindig nem a praxis helyes lenini értelmezése nyilvánul meg (Lenint ekkor még nem is olvassa), hanem főleg Sorel hatása, akinél nem a mitikus praxist értékeli, hanem az erkölcsi cselekvést hangsúlyozó morális oldalt.

Minden bizonnyal ez magyarázza, hogy Gramsci az 1917-es orosz események idején is — ellentétben Leninnel — elítélte a jakobinizmust. Ezzel kapcsolatos álláspontja csak viszonylag későn, 1921-ben változott meg, bár az erőszakot már korábban is az új állam megteremtésében szerepet játszó elemként értelmezte.

Az orosz forradalom Gramsci figyelmét magára a történelemre irányította, és arra készítette, hogy a Magyar Tanácsköztársaság megalakulása előtt a politikai cselekvés fontosságát hangsúlyozza. Ebben az időben — főleg az októberi forradalom és a torinói munkásmozgalom hatására — a tudatos és morális aktivitás helyett már a praxis fogalmát mint a politikai cselekvéssel szinonim fogalmat használja, Gramscit tehát már ebben az időben „az elmélet anyagi hatalommá válása” foglalkoztatja.

Szabó Tibor tanulmányának rendkívül fontos része a harmadik (záró) fejezet (*A marxizmus alkotó felfogása*), amelyben a szerző élesen elhatárolja magát azoktól a szakíróktól, akik a fiatal Gramsci felfogásában nem látják meg az eredetiség elemeit. Mint Szabó Tibor meggyőzően állítja: ha a fiatal Gramscit egyszerűen a „praxis filozófusok” táborába sorolnók, felfogását nem lehetne elkülöníteni a többi között az ugyancsak Sorel hatását mutató Mussolini felfogásától sem, aki az 1910-es években ugyancsak hangsúlyozta a praxis jelentőségét, de aki — rikoltó ellentétben Gramsci *humanizmával* — Sorelben az erőszak prófétáját tisztelte. De nem azonos Gramsci praxisfelfogása a baloldali praxisfilozófia Lukács-féle változatával, vagy Korsch vonatkozó elméletével sem. Szabó Tibor okfejtésében mindez nem jelenti Lukács és Gramsci álláspontjainak teljes elhatárolását. Véleményük rokonosságát azonban nem a praxis mitikus felfogásában látja, hanem az emberproblematika előtérbe állításában, a morális kérdések hangsúlyozásában, az ökonomizmus elleni harcban és főleg a „börtönfüzetek” és Lukács utolsó nagy műve, az *Ontológia* „azonosságában”. Sajnos, ezt a kérdést Szabó Tibor részleteiben már nem elemzi. A kategorikus állítás inkább a további kutatást ösztönző jellegű, amelynek tágabb keretek között kell megalapoznia azt a véleményt, amely szerint Gramsci nem a marxizmus humanizálását végezte el, hanem — mint a szentimentális történelemfelfogás ellensége — a konkrét embert a termelőerők szubjektív oldalának tekintette. Ezért nem fogadható el például F. Ormea Gramsci-interpretációja sem, amely közeli rokonságot hangsúlyoz Gramsci és Teilhard de Chardin emberkonceptiója között.

Tanulmánya utolsó részében Szabó Tibor elhatárolja Gramsci felfogását azoktól a Marx-értelmezésektől is, amelyek tagadják a történelem csinált jellegét. Szabó szerint Althusser, aki kétségbe vonja a szubjektumfogalom és a *mi az ember?* kérdés marxista interpretációjának jogosságát, kiiktatja a történelemből az antropológiai és a gyakorlati mozzanatokat. Így kerül Szabó Tibor szerint Althusser közös elméleti talajra az ökonomizmussal, amely ellen a fiatal Gramsci harcolt, hogy — amint Togliatti megállapítja — „az emberek ne legyenek az automatikusan lezajló folyamatok másodlagos jelenségei”.

Szabó Tibor félreérthetetlenül sugallja, amit mi itt explicitálunk. A fiatal Gramsci életművének értése nagymértékben hozzájárul mai történelmünk döntő problémáinak megértéséhez is. Ez magyarázza, hogy Gramsci egész alkotói munkásságának tanulmányozása változatlanul időszerű feladat maradt.

R. Gy.

SZERVÁTIUSZ-MEGKÖZELÍTÉSEK (Művészet, 1978. 8.)

A folyóirat augusztusi száma 23 lap terjedelemben foglalkozik Szervátiusz Jenő munkásságával. Sütő András *Tonás hegyi beszéd* című írásából válogatott részletek vezetnek be a Szervátiusz-számot — a Tamási-élműmű ürügyén a Pesten is sikerrel játszott író vall a határainkon túl is elismert szobrászról, már-már puritán, munkacentrikus életéről. „balladacsobogású képzeletéről”.

Fodor Ilona *Szervátiusz-Breviáriuma*, a művész visszaemlékezéseire támaszkodva, a sokrétű és szellemében mégis egységes életmű kiemelkedő darabjainak keletkezési körülményeit vizsgálja, a művész életének eseményei és a különböző „korszakok” közötti összefüggéseket keresi. Szervátiusz sokat és lelkesen

mesél — többnyire nem magáról, hanem kövekről és fákról, de művésze s művészetének anyaga olyannyira összefonódott egyéni sorsával, hogy egy-egy mondata jelképes értelmet nyer: „Csináltam még egy kopjafát is a montmartre-i temetőbe [...] egy hatalmas körengeteg az egész temető, és akkor oda bétolakszik, ugye, egy ilyen erdélyi, keményfából faragott, tölgyfa kopjafa...” Párizsi útjának emlékei is kövekhez kapcsolódnak: a Bastille maradványairól beszél, a felszaggatott utkakövekről, s hozzáfűzi: „az utca kövei tanítottak meg: győzni is lehet, és nem mindig veszíteni. Ez azonban inkább elszomorított, mintsem vigasztalt: az otthoni helyzetre gondoltam.” Egész sorsára, keleteurópaisága által is meghatározott művészetének mélységére, gazdagságára is vonatkozhatna az, amit — elragadtatásban a

kötelező álszerénységről is megfeledezve — a *Fából faragott királyfi* anyagát választott farönkről mond: „Hagytam, válasszák ki mások a javát, én ezt választottam, ezt a göcsörtös fát: az ilyenekbe tudok én mindig remek dolgokat belelátni.“

Ház a fellegrvár oldalán a címe Koczogh Akos írásának — de a családi ház építésének hosszú történetéből ismét csak a művész, vagy ami ugyanaz, a művek története bomlik ki: „Mi reggel kimentünk, néztük, jönnek-e a szekerek a vasút felől [a kórákománnyal]. Mérédek az út, sokszor megcsiszaltak, térdre estek. De a bivaly ilyenkor térdén járva húzza a terhet. Erről csináltam egy szobrot is.“ A házhoz az is hozzátartozik, mondja Koczogh, hogy „úgy építették, senki elől a kilátást el ne vegyék, hogy a szobrászműhely zaja mást ne zavarjon, hogy a maguk élete senkit ne terheljen. Szervátiusz Jenő hetvenöt éves, de kórházi köpenyét úgy veszi fel, mint-ha operációk tegnapi tömege nem lett volna, s amikor hazamegy, tudom, megint azon az egy szál deszkán nyújtózik el, legfeljebb fél órára, hogy kipihenje magát.“

Banner Zoltán elsősorban Szervátiusz szobrainak népművészeti fogantatását emeli ki, a nagymúltú erdélyi fafaragás csúcának tekinti azokat a műveket, melyek „talán az utolsó kísérlet[ek] arra, hogy az ember és a világegyetem át-tűnésében az ember természetes arányai-val érzékeltessék a megmaradásért folytatott küzdelem emberfeletti voltát“.

Nagy Zoltán „balladás jelenségnek“ nevezi az idős művész munkáit, s részletesen elemzi a *Molnár Anna* balladájáról készült domborművet. Szervátiusz azonban maga is „készíteti“ balladákat, azaz saját élményeit balladai tömörségű és mélységű formába öntötte. Pontosan tudja, melyek ezek a — természetes, ösztönös népiségük révén talán legértékesebb — művei, s többször is felhasználja őket. A furulyázó „kicsipásztor“, a lába elé hulló csillagokkal három-négy munkáján is megtalálható, ugyanúgy az *Emré bá* is, a *Cantata profana* után a leggyakrabban emlegetett és méltatott Szervátiusz-szobor, melyről Nagy Zoltán így ír: „A tréfából kapott báránykát csak pár pillanatig melengethette karjaiban, amíg a tréfacsináló legények jól elmulatoztak a szegény öreg groteszk medvetáncán... Emré bá ebben a plasztikusan stilizált szoborballadában típusos, a szenvedve is boldog ember jelképévé magasztosult.“

A *Művészet* Szervátiusz-számát gazdag, kitűnő technikai kivitelezésű illusztrációs anyag egészíti ki.

A kétszáz éve halott Rousseau és Voltaire eszméiben és problémáiban a magunkéira ismerhetünk — állapítja meg eszmegejesztő tanulmánya elején Iring Fetscher. Míg azonban Voltaire, akit a racionalista felvilágosodás, a haladás és tolerancia barátjaként tartunk számon, mindinkább egy múltba tűnő világ képviselőjének látszik, Rousseau, ez az elmentmondásos, gyakran homályos és szenvedélyes plebejus érzelmileg is közelebb került hozzánk.

Húsz évvel ezelőtt — emlékezik vissza Fetscher — a technikai haladást elítélő s a városiasodás miatt aggodalmaskodó Rousseau fölülte korszerűtlenné számított. Abban az időben másokkal együtt szerzőnk is maradi moralistának minősítette. Ma viszont, két évtizeddel később, a kép és megvilágítása több vonatkozásban megváltozott. Tudatosabbá váltak az ipari civilizáció okozta ártalmak és veszélyek, a természet fontosságának rendkívül erőteljes hangsúlyozása sem ítéhető már abszurd túlzásnak. A Rousseau felismerte ellentmondások napjainkban éleződtek ki igazán, az ökológusok pedig joggal szellemi őstüknek tekinthetik. Mindazok, akik a kis etnikai csoportok létét és azonosságát kívánják megvédeni és fenntartani, érveikért ugyancsak Rousseau-hoz folyamodhatnak. Egyébként ő is nyugodtan aláírhatná a ma oly népszerűvé vált jellegét: „small is beautiful“ — a kicsi a szép. Valószínű az is, hogy fenntartás nélkül támogatná azokat az észak-amerikai és nyugat-európai fiatalokat, akik napjainkban csoportosan vidékre vonulnak.

Iring Fetscher szerint nem csupán Rousseau gondolatvilága, hanem egész személyisége korszerűnek bizonyul. Tudjuk, az ermenonville-i remete félreismeretnek, magányosnak, üldözöttnek érezte magát. Amikor pedig nem volt többé hajlandó konvencionális ruháinak viselésére, s régi használati tárgyait eladta, olyan modellt hozott létre, amelyet századunk hatvanas éveiben a hippimozgalom buzdogni magáévá tett. E gesztusokban megnyilvánuló lelki alkat ugyancsak modernnek tekinthető, hisz a civilizáció bírálatában jelentkező nosztalgia „a régi szép idők“, valamint az áttekinthető, meleg emberi kapcsolatok után napjaink jellegzetes életérzése.

Míg Locke, Adam Smith és Voltaire egészen természetesnek vették a birtoklás és boldogság azonosítását, Rousseau-nak is közzönhető az az egyre általánosabbá váló felismerés, hogy az áruteremelő társadalom konkurrenciája és irigy-

ség hajtotta „haladásáért” igen nagy árat kell fizetni. Rousseau tehát az elsők között ismerte fel a gazdasági-technikai haladás és az erkölcsi hanyatlás dilemmáját, de még nem talált kiutat belőle.

A kortársnak érzett Rousseau-t melegen méltató Fetscher sok tekintetben elavultnak tekinti Voltaire-t, noha érdemül ismeri el, hogy az előbbihez viszonyítva meggyőzőbben személyesítette meg a szó és a tett egységét. A *Candide* szerzője ugyanis nemcsak hirdette, hanem gyakorolta a vallási és világnézeti toleranciát, gazdaságelméleti és gazdaságpolitikai nézetei ugyancsak összhangban voltak azzal a gyakorlati tevékenységgel, amelyet földbirtokosként és gyárosként fejtett ki. Fetscher egyébként rámutat a voltaire-i türelem és a piaccgazdálkodás összefüggésére. Utal arra, hogy a tőkés piaccgazdálkodás s a polgári törvényesség szabályai megengedték vallási, filozófiai és művészi téren az egyéni felfogások és ízlések szabad érvényesülését. Voltaire társadalompolitikai felfogásának túlhaladottságára — Fetscher szerint — igen jellemző még az is, hogy a bérmunkát, azoknak az embereknek a létét, akik csak munkaerejük eladásából tarthatják fenn magukat, nélkülözhetetlenek, sőt örök érvényűnek tartotta.

Meggondolkoztatóak Fetscher ama nézetei, amelyeket a 200. évfordulón a közvetlen demokrácia s egy új életminőség Rousseau-i előzményeiről fejt ki. Megállapítja, hogy például ma Nyugat-Németországban fokozódik a közömbösség állam és politika iránt, s ez arra vezethető vissza, hogy a választók felismerték, nincs tényleges befolyásuk a nagy politikai döntésekre. A századvég súlyos, globális problémái viszont olyan megoldásokat sürgetnek, amelyek nemcsak gyermekeink, hanem unokáink, sőt ükunokáink életére is közvetlen hatással lesznek. Ismeretes, hogy súlyosbodnak az ökológiai egyensúly megbomlásából, a természettől elszakadt nagyvárosi életből s általában az élet egyre mélyülő bonyolultságából származó problémák, ezek viszont a „minőségi haladást” (Carl Améry), az életvitel gyökeres megváltoztatását igénylik. A felsorolt égető szükségletek érthető módon növelik a Rousseau-i eszmehagyaték vonzerejét.

Iring Fetscher azt állítja, hogy Rousseau sohasem fogalmazta meg a „vissza a természethez” jelszavát, amelyet tehát tévesen adtak a szájába. Ő tudta, hogy nincs visszafelé vezető út. A *Merkur* esszéírója azonban úgy érzi, hogy a nélkülözhetetlenné vált új etika kidolgozásához s a mind elodázhatalanabb „erkölcsi és kulturális tömegforradalom” továbbfejlesztésére Rousseau erkölcsstaná-

ban termékenyítő indítékokra találhatunk. A „rend iránti szeretet”-et posztuláló tétele például jótékonyan ösztönözheti az ember és a természet közötti anyageserét, nyomatékossíthatná azt az elvárást, hogy viszonyunk a természethez új alapokra helyezendő. Az ember ma már ugyan nem tekintheti magát a teremtés koronájának, kétségtelen azonban, hogy tevékenységével mind nagyobb hatást gyakorol a Földre, az állat- és növényvilág sorsára.

A természettel való — Rousseau nézeteiből is ihletődő — új koegzisztencia megteremtésének építő módon kell az emberek együttélését is alakítania.

VOLTAIRE ÉS ROUSSEAU IDŐSZERŰSÉGE

(Le Monde des Livres, 1978. 16.)

Robert Manzi, a Sorbonne professzora Goethe mondását idézi: „Voltaire-rel egy világ végződik, Rousseau-val egy új veszi kezdetét.” De napjainkban a voltaire-i szellem háttérbe szorul. Mert Voltaire szinte mindent alávetett bírálatának, kivéve talán azt, ami napjaink legfőbb problémája: a hatalom kérdését. Vele ellentétben Rousseau elmélkedésének legfőbb tárgya a hatalom. Ez az oka annak, hogy saját korában még Voltaire-nél is jobban gyűlölték: az összes forradalmak ideológiai szülőatyjának tekintették. Ezért sorsa a halhatatlanság, s a gyűlölet még a siron túl is ezért követte.

Tudjuk, a két író is gyűlölte egymást, sokat vitáztak, különösen a gondviselés léte vagy nemléte, no meg a természetes állapot és a társadalmi haladás kérdése fölött. Voltaire különösen akkor vonta magára Rousseau haragját, amikor — szokása szerint — névtelen röpíratban leplezte le, hogy Jean-Jacques, a feddhetetlen polgár, pedagógus, a család dicsőítője őt gyermekét valamely templomajtóba tette ki, ahonnan menhelyre kerültek. Bár utólag talán — írja Manzi — tette megbocsátható, mert enélkül Rousseau kétségtelenül nem írta volna meg *Vallomásait*.

De a kettőjük közötti leghevesebb vita a kultúrával kapcsolatos. Voltaire hitt a civilizáció haladását jelentő hatalmában. Jean-Jacques pedig hitt az ember eredendő erkölcsi tisztaságában, amelyet a társadalom még nem rongált meg. Innen felfogásuk s életszemléletük ellentétes volta, Voltaire relatív optimizmusa, mindenkorai harcrakészsége. Ő a cselekvés embere volt, s nem törekedett új filozófiai rendszer megalkotására, hanem kritikus álláspontra helyezkedett a már meglévő valósággal szemben, és a refor-

mokat hozó gyakorlatért harcolt. Ezzel szemben, a cikkíró véleménye szerint, Rousseau átfogó rendszerbe foglalta eszméit, s ellentmondást nem tűrő felhívással tette. Azért éreztük magunkhoz közelinek: mert nincs eszme rendszer nélkül.

Roland Barthes, a Collège de France tanára idéz Rousseau *Vallomásaiból*, a *Második Sétából*, s úgy véli, e természetleírásban az *ego* is benne van, de nem az alanyiség az, amely egyéni Rousseau-nál, hanem a visszavonhatatlan pillanat. (E filozófiai kérdéssel csak mostanában kezdett foglalkozni a merész Deleuze.) Barthes szerint Rousseau „szuper-avantgarde“ nézeteket és stílust képvisel: a túlfűtött nyelvezettől való eltávolodását mi modernnek érezzük, bár más, keleti civilizációk által már régóta ismeretes „minimális egzisztencia“ ez. Íme újra felmerül a nagyon mai kérdés: hogyan írjunk az *ego* kizárásával? Barthes tehát Rousseauval kapcsolatban a nyelv vonatkozásában veti fel az elidegenedés problémáját.

Jean Starobinski, a genfi egyetem tanára írásában a vadoló Rousseau-ról szól. Az *Értekezés a tudományokról és a művészetekről* című írásában Jean-Jacques elítéli a tudományok fejlődési irányát, s ez széles körű vitára ad alkalmat korában, mert nem a már hagyományos teológiai érvekhez nyúl, vagyis nem a valással állítja szembe a tudományokkal kapcsolatos nézetét, hanem egy elkövetkezendő társadalom perspektívájába helyezi, barátai, a filozófus Diderot és d'Alembert módjára, akik szerint a tudományok és a civilizáció fejlődése valamely egyenlőtlen boldogsághoz vezet az egyenlőtlenségen épült társadalomban. Ennek ellenére a korabeli filozófusok sem osztják teljesen nézeteit, mert Rousseau az egyenlőtlenségért a nagy iparosodó városokban kialakult életmódot okolja. Saját kora értetlenül fogadta a „vissza a természethez“ rousseau-i jelszót. Ma számunkra már bizonyos, hogy nem visszalépésre gondolt, ezt mindig is hangoztatta, hanem a tökéletesített művészetben vélte fellelni a bajok orvoslásának a lehetőségét. S szinte minden baj fő forrása az egyenlőtlenség, már-

pedig a társadalmat az egyenlőségre kell alapozni. Az *egyenlőtlenségről* szóló értekezésében, szemben az utópistákkal, Rousseau figyelembe veszi a természetadta különbségeket is, épp ezért adhatja a cikk írója szerint a társadalmi egyenlőség koherens elméletét, amely harmonikus kombinációja a közjónak és az érdemeken alapuló egyéni boldogságnak. Érdemnek számít mindaz a tevékenység, melyet az egyén az állam, a közösség érdekében fejt ki. Rousseau botrányosnak tartotta, hogy maroknyi embercsoport dúskáljon a javakban, míg a szűkölködő többség még a legszükségesebből se részesüljön. Az egyenlőtlenség másik botrányköve Rousseau szemében a hatalom struktúrája.

Jean Van Den Heuvel, a Párizs-Nanterre-i egyetem professzora azt fejtegeti, hogy régebben csak a *Candide* mondani-valójának a leibnizi filozófiával való kapcsolatát, a *Micromégas*nak a locke-i empirizmushoz való viszonyát és Newtonnak a *Zadigra* tett hatását kutatták, ma más irányú az elemzés. Alkalmazni lehet rájuk az egzisztencialista „hálót“. Voltaire elpalástolt önvallomásai ezek a létről, és a sarre-i egzisztencializmus irányába mutatnak. Voltaire ifjai jóhiszeműen keresik igazságukat, a lét értelmének kutatói ők, s egyben Voltaire szellemi síkon megtett útjának mérföldkövei.

Bachelard nyomán az „új kritika“ művelői magukban a szövegekben kutatják a Voltaire tudattalanja felé vivő utat. A pszichokritika a Voltaire-nél állandóan visszatérő témákat vizsgálja. Ilyen például a félszeműség, Zadigot fél szemének elvesztése fenyegeti, Memnon és Pangloss el is veszti azt. A pszichokritikusok szerint ez nem jelent sem többet, sem kevesebbet, mint azt, hogy Voltaire-t gyakran kísérti a gondolat: filozófiai érdeklődéséért, azért, mert nyitott szemmel nézi a világot, lakolnia kell, s vele együtt mindazoknak, akik a fény (lumière) látására vágnak, mégpedig éppen látószervük elvesztésével. J. Van Den Heuvel jelzi, hogy Voltaire elbeszélései a strukturalista elemzésre is módot nyújtanak, számos, gyakran ismétlődő séma felelget egymásnak.



Szekely Dániel rajza

JAKABOS ÜDÜN (Kézdivásárhely). — Érdeklődéssel olvastam Zágoni Jenő írását az eszperantóval kapcsolatban a *Korunk* 1978. szeptemberi számában. Szerintem valóban ez az a nyelv, amelyet bárki a legkönnyebben elsajátíthat, és egyre inkább hasznát veheti, mivel az eszperantó térhódítása nem kétséges. Egyszerű nyelvtani szerkezete, érdekes felépítése folytán magam is — néhány évvel ezelőtt — úgyszólván pár hét alatt tanultam meg annyira, hogy első nyugat-európai körutam idején több alkalommal azzal érvényesültem. Két évvel később Szófiában, Bagdadban, Calicutban, Delhiben, Calcuttában és Shantiniketanban újra nagy hasznát láttam ismereteimnek az eszperantó területén. Örömmel tapasztalom, hogy az utóbbi időben hazánkban is egyre inkább élénkül az eszperantó iránti érdeklődés. Jó lenne, ha közeli és távoli országok példájára nálunk is bevezetnék oktatását az iskolákban.

RUZSICZKY ÉVA (Budapest). — Folyóiratuk 1978. évi 8. számában P. J. A. ismerteti a *Magyar Szinonimaszótárt*. Egyebek közt ezt írja: „Amikor a kötet még »meleg« példányait az újságíróknak átadták, Ruzsiczky Éva elmondotta: a rokon értelmű szavaknak csak körülbelül egynegyede szerepel a szótárban. S ez az egy-negyed bizony nem sok. Sajnos, éppen a kifejezésbeli finomságok, a tájnyelvi vagy irodalmi különlegességek, a szokatlan, zamatos fordulatok hiányoznak a szótárból, marad a hétköznapi szókincs. Egyszerűen: a szótár nem elégíti ki a magas mércéjű igényeket, szógyűjteménye szegényebb annál“ (698. l.). Aligha lehet kétséges: a cikkíró a *Magyarország* 1978. június 4-i számában *Egy negyed nem sok* címen névtelenül megjelent cikk félreértésen alapuló állításait ismétli anélkül, hogy erre hivatkozna. Ez annál sajnálatosabb, mivel a *Magyarország* 1978. július 23-i számában a szerkesztőség — hozzá intézett levelemet közölve — helyesbítette álláspontját. E levelemben egyebek közt ez áll: „Az említett sajtótájékoztató... szó szerint ez hangzott el: »A Magyar Szinonimaszótár körülbelül 30 000 rokon értelmű szókészleti elemet (szót vagy állandósult szókapcsolatot) tartalmaz, tizenkét és fél ezernyi címszó köré csoportosítva. A szótárban található szinonimapárok száma azonban ennek a három-, sőt négyszeresére, tehát összesen mintegy száz-százhusz ezerre becsülhető. Ez onnan érthető, hogy egy-egy szavunk egyszerre két, három, négy, sőt akár tíz más szóval is lehet rokonságban, szakszerűbb kifejezéssel élve: szinonimikus kapcsolatban«. ...Kár, hogy a cikkíró a »négyszeres«-t »negyed«-nek értelmezte, annál inkább, mivel a tévedés eléggé kézenfekvő: a még nem szótározott szinonimák számát nemigen lehet fölbecsülni, így az sem állítható, hogy a *Szinonimaszótár* a létező szinonimáknak csak a negyedrészt öleli fel. Aztán a hétköznapi, úgynevezett »nagy« értelmezőszótár körülbelül 60 000 címszót tartalmaz, s a nála címszóban gazdagabb *Értelmező Kéziszótár* címszavainak száma sem sokkal több 70 000-nél. Az pedig köztudomású, hogy a szavak igen tekintélyes részének nincs rokon értelmű megfelelője. [...]“

A KORUNK HÍREI

Október 10-én a parajdi szabadegyetemen munkatársunk, Péter Vass Ferenc mérnök beszélt a székely faépítészetéről, Molnos Lajos olvasott fel verseiből és dedikálta *Hazatérések* című kötetét.

November 9-én a beszercei szabadegyetemen Veress Zoltán tartott előadást a *Korunk* évkönyveiről, majd Molnos Lajos olvasott fel verseiből.

KORUNK GALÉRIA

November 4.: Haszmann József (Csernáton) népi faragásai és -szobrai. — A megnyitón A. Toszó Ilona, az Állami Magyar Színház művésznője Kányádi Sándor verseiből olvasott fel, közreműködött a kolozsvári Táncház zenekara (Sepsi Dezső, Sinkó András és Porzsoló Antal).



Következő számaink tartalmából

BÁGYUJ LAJOS: A gyulafehérvári székesegyház helyreállítása

BALÁZS SÁNDOR: Párhuzamos elmélkedés a hatalomról (Süttő András Káin és Ábeljének ürügyén)

DAVID GYULA: A romániai magyar könyvkiadás első két évtizede

DITRÓI ERVIN: A fantasztikus Dürer

* * * Hauser Arnold fiatalkori írásai

* * * Kelemen Lajos és Kós Károly levelei Kristóf Györgyhez

* * * Kerekasztal-beszélgetés képzőművészetünkről

KISS MIHÁLY: Horváth János irodalomszemlélete

KÖNCZÖL CSABA: A telep (Franz Kafka világa)

NAGY IMRE: Egy festőművész följegyzéseiből

TÓTH SÁNDOR: Sajtóvitáink seregszámlája

* * * Vita a tudományos könyvkiadásról